

«Η ματιά των άλλων»
Προσλήψεις προσώπων
που σφράγισαν τρεις αιώνες
(18ος-20ός)

«Η ματιά των άλλων»

Προσλήψεις προσώπων που σφράγισαν τρεις αιώνες

«Η ματιά των άλλων»
Προσλήψεις προσώπων που σφράγισαν
τρεις αιώνες (18ος-20ός)

Επιμέλεια
Κατερίνα Δέδε - Δημήτρης Δημητρόπουλος

Αθήνα 2012

© Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα
τηλ. 210 72.73.554, fax 210 72.46.212
e-mail: kne@eie.gr
ISBN 978-960-9538-08-4

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σημείωμα επιμελητών	9
Ευδοκία Ολυμπίτου, Μπουμπουλίνα: Η θηλυκή εκδοχή της ανδρείας..	13
Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Οι ιδρυτές της νεότερης Ελλάδας	25
Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, Ο Ρήγας με τα μάτια των άλλων. Διαδρομές της πρόσληψης ενός ήρωα	35
Σοφία Ματθαίου, Ο Κοραΐς και οι έλληνες κλασικοί φιλόλογοι τον 19ο αιώνα	51
Δημήτρης Δημητρόπουλος, Ο «Γέρος του Μοριά»: Κτιζοντας μια πατρική φιγούρα του έθνους	69
Νίκος Θεοτοκάς, Μακρυγιάννης: Αναγνώσεις αναγνώσεων.....	91
Χρήστος Λούκος, Οι «τύχες» του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου στη νεοελληνική συνείδηση	101
Παναγιώτης Μιχαηλάρης, Παλαιών Πατρών Γερμανός: Οδεύοντας προς το θρύλο	111
Διονύσης Τζάκης, Μύθος και ιστορία. Οι πρώτοι βιογράφοι του Γεώργιου Καραϊσκάκη	123
Ουρανία Πολυκανδριώτη, Ο Στράτης Μυριβήλης και οι πολλαπλές αναγνώσεις του έργου του	135
Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου, Η κατασκευή μιας επιχειρηματικής δυναστείας: Η οικογένεια Ράλλη	149
Μαρία Δαμηλάκου, Προσλήψεις του Μπολίβαρ από τον 19ο αιώνα μέχρι σήμερα.....	173
Κατερίνα Δέδε, Ο «Μάυρος Καβαλάρης». Οι βιογραφίες του Νικόλαου Πλαστήρα	193
Σπύρος Δραΐνας, Ο Ανδρέας Παπανδρέου και το τρίγωνο της χαρισματικής ηγεσίας.....	227

Σημείωμα των επιμελητών

Το βιβλίο αυτό επιδιώκει να μιλήσει για τα πρόσωπα, τις εν ζωή και μετά θάνατον τύχες ανθρώπων που σφράγισαν την εποχή τους. Το βίο των προσωποποιτήτων που με την παρουσία τους άφησαν ισχυρό το στίγμα τους στα πράγματα του καιρού τους, αλλά επίσης και στο νου, τη μνήμη και τα συναισθήματα των μεταγενεστέρων. Τις πολλαπλές «ζωές» που έχουν οι άνθρωποι αυτοί μέσω της διαφορετικής πρόσληψης που είχαν τα έργα και οι ημέρες τους σε όσους τους γνώρισαν, τους αγάπησαν, τους θαύμασαν, τους αμφισβήτησαν ή τους μίσησαν, κυρίως όμως σε όσους τους «γνώρισαν» μετά το θάνατό τους μέσα από τα γραπτά και τις διηγήσεις άλλων. Τη δημόσια εικόνα που έχει εγγραφεί στη συλλογική μνήμη και τις συγκλίνουσες ή αποκλίνουσες προσεγγίσεις όσων θέλησαν να μελετήσουν το βίο τους. Το ίδιο το πρόσωπο και το έργο του και τις πολλαπλές εικόνες που ιχνογραφούνται μέσα από την πρόσληψη των άλλων. Και, τέλος, τις βιογραφίες και τους βιογράφους.

Το πρόσωπο διαδραματίζει λοιπόν εδώ τον καθοριστικό ρόλο. Οι βιογραφίες ευκλεών, «μεγάλων ανδρών» –και λιγότερο γυναικών– αποτέλεσαν παραδοσιακό, διακριτό, δημοφιλή κλάδο της ιστορικής αφήγησης, που στόχευε να αναδείξει τη σημασία του βιογραφούμενου στη ροή των γεγονότων. Παρότι η σύγχρονη, κριτική ιστορική προσέγγιση θέλησε να μεταθέσει το κέντρο βάρους της ιστορικής μελέτης από το άτομο στους κοινωνικούς και οικονομικούς μηχανισμούς, στους θεσμούς και στις συλλογικές νοοτροπίες και συμπεριφορές, υποβαθμίζοντας το ρόλο των προσώπων, οι βιογραφίες συνέχιζαν να έχουν το πολυπληθές κοινό τους. Τα ειδικά τμήματα των μεγάλων ευρωπαϊκών και αμερικανικών βιβλιοπωλείων –τα οποία φιλοξενούν βιογραφίες όχι πλέον μόνο «μεγάλων ανδρών» αλλά και ποικίλων εφήμερων αστέρων που παράγει μαζικά η βιομηχανία του θεάματος– είναι από τα πιο πολυσύχναστα. Η τεκμηριωμένη γραφή και η γοητευτική αφήγηση υποχρεώνεται να συγκατοικήσει στους πάγκους των βιβλιοπωλείων με κείμενα που τα χαρακτηρίζει η προχειρότητα

και ο ευτελισμός βιογραφούμενου και αναγνώστη, αποτελώντας τα άκρα ενός μακρού νήματος που αχνά μόνον ενώνει η αφήγηση των γεγονότων του βίου.

Στα καθ' ημάς οι βιογραφίες αποτέλεσαν επίσης αγαπητό ανάγνωσμα στο οποίο θήτευσαν ιστορικοί, δημοσιογράφοι, λογοτέχνες, συγγενείς και θαυμαστές των βιογραφούμενων –ενίοτε και πολέμιοί τους. Οι βιογράφοι δημιούργησαν έναν αστερισμό παράλληλο με εκείνο των βιογραφούμενων, αποτύπωσαν τις ποικίλες προσλήψεις τους, το εύρος των οποίων βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με τις δυνατότητες διαφορετικών αναγνώσεων, που πρόσφερε η ζωή και η δράση του βιογραφούμενου προσώπου.

Αυτές είναι μερικές όψεις των ζητημάτων που προσπαθούν να ψηλαφίσουν τα κείμενα που έχουν συγκεντρωθεί στον τόμο αυτό. Αφετηρία της συζήτησης αποτέλεσαν πρόσωπα –χωρίς κάποια αξιολογική κρίση, αλλά λίγο έως πολύ τυχαία με βάση τις ετοιμότητες των συγγραφέων– τα οποία είχαν όμως μία διακριτή, στο χώρο και στο χρόνο δράσης τους, παρουσία στη νεοελληνική πραγματικότητα. Η μελέτη της Χριστίνας Κουλούρη και του Χρήστου Λούκου, *Τα πρόσωπα του Καποδίστρια*, που εκδόθηκε στην Αθήνα το 1996 είχε κινηθεί ακριβώς στο πλαίσιο αυτού του προβληματισμού και αποτέλεσε ωραίο ερέθισμα. Σημαντικές μελέτες που ακολούθησαν πρόσθεσαν επιπλέον υλικό για ανάλογες σκέψεις και συζητήσεις. Η σειρά των δεκαέξι βιογραφιών των «Ιδρυτών της Νεότερης Ελλάδας», για την οποία κάνει αναλυτικά λόγο στο κείμενό του ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος, αποτέλεσε μία αφορμή εφαρμογής των προβληματισμών αυτών στην ιστορική γραφή, καθώς όλοι, λίγο πολύ, οι συγγραφείς είχαν σχολιάσει στις βιογραφίες την «επί χάρτου» μεταθανάτια ζωή των αγωνιστών. Οι παραπάνω προβληματισμοί έδωσαν το έναυσμα για μία επιστημονική συνάντηση συναδέλφων και φίλων στη Σύρο, το καλοκαίρι του 2010, στον οικείο, φιλόξενο χώρο των «Σεμιναρίων της Ερμούπολης». Κείμενα των περισσότερων από αυτούς φιλοξενούνται στην παρούσα έκδοση και βέβαια είναι αυτονόητες οι πιο θερμές μας ευχαριστίες.

Ευχαριστίες οφείλονται επίσης στον πρώην Διευθυντή του ΙΝΕ/ΕΙΕ Πασχάλη Μ. Κιτρομηλίδη και στον νυν αναπλ. Διευθυντή Λεωνίδα Καλλιβρετάκη, που υιοθέτησαν την πρόταση να ενταχθεί το βιβλίο στη σειρά των εκδόσεων του ΙΝΕ. Θερμά ακόμη ευχαριστούμε την Κωνσταντίνα Σιμω-

νετάτου από το τμήμα μηχανογράφησης του Ινστιτούτου, χάρη στη φιλική συνεργασία και στην τέχνη της οποίας ο συλλογικός αυτός τόμος πήρε τη σημερινή του μορφή, και τις Ανδρομάχη Μαρούδα και Βάλλια Ράπτη που με κέφι, εθελοντικά επιμελήθηκαν τις τυπογραφικές διορθώσεις των δοκιμίων.

Το βιβλίο αποτέλεσε τη φυσική συνέχεια αυτής της επιστημονικής συνάντησης και άρχισε να ετοιμάζεται με το ίδιο κέφι. Το νήμα αυτής της συνέχειας κόπηκε όμως ξαφνικά στις 17 Μαΐου 2011, όταν η αγαπημένη φίλη και συνάδελφος Εύη Ολυμπίτου, με την οποία είχαμε σχεδιάσει τη συνάντηση στην Ερμούπολη και κατόπιν την έκδοση, «έφυγε» αναπάντεχα από κοντά μας. Η Εύη δεν ήταν μόνο μία άξια και εργατική νέα επιστήμονας που με τον αδόκητο θάνατό της άφησε πίσω της πλούσιο επιστημονικό, ερευνητικό, συγγραφικό και διδακτικό έργο. Ήταν μία σπάνια γυναίκα που ο χαμός της άφησε ένα αίσθημα συγκλονιστικού σπαραγμού στα αγαπημένα της πρόσωπα και στους καλούς φίλους της· άφησε ακόμη μια βαθιά μελαγχολία σε πολλούς ανθρώπους που είχαν την τύχη να τη γνωρίσουν και να συναναστραφούν μαζί της, γιατί ανήκε στην ολιγάριθμη ομάδα των ανθρώπων που ήθελε και ήξερε –χωρίς δεύτερη σκέψη– να μοιράζεται το «έχειν του», την αγάπη του, τις γνώσεις του, τις συμβουλές του, το ενδιαφέρον του· άφησε ακόμα το παράδειγμα για το πώς μπορεί να αγωνίζεται κανείς αθόρυβα και με αξιοπρέπεια. Άφησε, τέλος, μία αύρα, που όμοιά της δεν θα ξαναβρούμε. Η αφιέρωση του τόμου αυτού στη μνήμη της, αποτελεί ελάχιστο αντίδωρο σε όσα της οφείλουμε.

Κ.Δ. - Δ.Δ.

Εύη Ολυμπίου
1962-2011

*She comes in colors everywhere
She combs her hair
She's like a rainbow*

Ευδοκία Ολυπίτου

ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΝΑ: Η ΘΗΛΥΚΗ ΕΚΔΟΧΗ ΤΗΣ ΑΝΔΡΕΙΑΣ

Οι πολεμικές συρράξεις υπήρξαν παραδοσιακά ανδρική υπόθεση. Στους οργανωμένους στρατούς, οι ρόλοι που αποδίδονταν στις γυναίκες ήταν κυρίως βοηθητικοί στο μέτωπο ή τα μετόπισθεν. Συνήθως, όμως, οι στρατηγικοί σχεδιασμοί και τα ανδραγαθήματα στα πεδία των μαχών συμπληρώνονταν από την αφανή γυναικεία παρουσία, την καρτερία, τη στωικότητα και αυτοθυσία, την ηθική ακεραιότητα και το πατριωτικό αίσθημα του αδύναμου φύλου.

Οι επαναστάσεις όμως που εκφράζουν μεγάλα πολιτικά και κοινωνικά ρεύματα του ευρωπαϊκού 19ου και 20ού αιώνα, που ανατρέπουν καθεστώτα, κοινωνικούς αποκλεισμούς, παραδοσιακές συμπεριφορές και ρόλους, επιδιώκουν την ενεργή συμμετοχή και προτιμούν –για τους δικούς τους λόγους– το πρότυπο της γυναικείας αγωνιστικότητας αντί εκείνου της γυναικείας αρετής. Όταν το φιλελληνικό κίνημα αλλά και η εθνική ρητορεία προέβαλαν τον προσωπικό ηρωισμό ως κινητήριο μοχλό για την επιτυχία του Αγώνα, δίπλα στις μορφές του Κολοκοτρώνη, του Καραϊσκάκη, του Παπαφλέσσα κ.λπ., η γυναικεία συμβολή θεωρήθηκε συμπληρωματική αλλά απαραίτητη, προκειμένου να σχηματισθούν οι στερεότυπες αναπαραστάσεις και οι επικές αφηγήσεις περί παλλαϊκού και πανεθνικού αγώνα.

Αποκαθιστώντας το νήμα της συνέχειας, αναζητήθηκαν στις πράξεις θάρρους και αντίστασης των γυναικών αντιστοιχίες με την αυτοθυσία και τον ηρωισμό μυθικών μορφών του αρχαίου κόσμου. Πλάι στην εικόνα του αρχέγονου πατριωτικού αισθήματος και της γυναικείας αξιοπρέπειας που συμπυκνώνεται διαχρονικά στο χορό του Ζαλόγγου, θα προβληθεί ένας δυναμικός γυναικείος πατριωτισμός, με κυριότερες εκπροσώπους την Λασκαρίνα Μπουμπουλίνα και την Μαντώ Μαυρογένους.

Χωρίς να θέλω να υποστηρίξω ότι αυτό ήταν το κύριο μέλημα της επαναστατημένης κοινωνίας και της λογισσύνης της, σποραδικά αλλά σταθερά και σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, η μορφή της Μπουμπουλίνας θα απαλλαγεί από τα μελανά της σημεία, προκειμένου να συγκροτηθεί η προσωπογραφία ενός γυναικείου συμβόλου που θα μπορούσε να ενταχθεί ομαλά στο πάνθεο των ηρώων της Επανάστασης.

Έχει, νομίζω, ενδιαφέρον να παρακολουθήσουμε ορισμένα από τα χαρακτηριστικά που διαθέτει ή προσλαμβάνει αυτή η πρώιμη μορφή Ελληνίδας επαναστάτριας. Παρόλο που το πραγματολογικό υλικό για τις συνθήκες του βίου της είναι λιγοστό και μάλλον προβληματικό, γνωρίζουμε ότι η Λασκαρίνα προερχόταν από την τοπική σπετσιώτικη ελίτ της εποχής της. Η οικογένεια και οι δύο σύζυγοί της που σκοτώθηκαν με παρόμοιο τρόπο, ανήκαν στον νησιωτικό, ναυτικό κόσμο των προεπαναστατικών χρόνων που επιδόθηκε στο θαλάσσιο εμπόριο μεγάλων αποστάσεων αλλά και στο λαθρεμπόριο, συγκρουόταν, διαχειριζόταν λάφυρα και ήταν εξοικειωμένος με επιχειρηματικές δράσεις και επενδύσεις υψηλού ρίσκου.¹ Όταν χήρεψε για δεύτερη φορά, το 1811, η Μπουμπουλίνα είχε ήδη έξι παιδιά, ανέλαβε τρία ακόμη από τον προηγούμενο γάμο του Μπούμπουλη και κληρονόμησε μεγάλη για την εποχή περιουσία σε πλοία, μετρητά και έγχειες ιδιοκτησίες. Η οικογενειακή της καταγωγή, ενισχυμένη από τους δύο αυτούς γάμους, ακόμη και η εξ αγχιστείας συγγένεια που απέκτησε με τον γνωστό οίκο των Μαυρογένηδων –από τους απογόνους της Φλώρας, κόρης του Δημήτριου Μαυρογένη–² την ενέτασσαν στην άρχουσα ομάδα της κοινωνίας των Σπετσών. Με αυτή, λοιπόν, την προετοιμασία, με τη βοήθεια της συγκυρίας, τις δυνατότητες που απέδιδε η χηρεία στις γυναίκες της προεπαναστατικής κοινωνίας και –γιατί όχι;– χάρη στη δυναμική προσωπικότητά της μπόρεσε να βγει από την αφάνεια και να υπερβεί τον αναμενόμενο ρόλο της.³

1. Βλ. σχετικά Πέτρος Πιζάνιας, «Επανάσταση και έθνος. Μια ιστορική-κοινωνιολογική προσέγγιση του '21», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος, τ. Γ', Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 33-52.

2. Θ. Μπλανκάρ, *Ο οίκος των Μαυρογένη*, μετάφρ. Δήμητρα Αδαμοπούλου, André Cholou, β' έκδ., Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2006, σ. 384.

3. Πιο αναλυτικά βλ. Ευδοκία Ολυμπίου, *Οι γυναίκες του Αγώνα*, στη σειρά: *Οι ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας*, αρ. 7, επιμ. Βασ. Παναγιωτόπουλος, Αθήνα, Τα Νέα, 2010.

Αυτή, λοιπόν, η πλούσια μεσήλικη νησιώτισσα Αρβανίτισσα χήρα, που ενσαρκώνει το ισχυρό γυναικείο πρότυπο του Αγώνα, δεν περιορίζεται στην υλική ενίσχυση της Επανάστασης. Περιγράφεται και απεικονίζεται ένοπλη, αποκτά προσωπική συμμετοχή και ηγετικό ρόλο σε πολεμικές επιχειρήσεις, ανάλογο με των ανδρών οπλαρχηγών. Εγκαινιάζει, κατ' αυτόν τον τρόπο, στη λαϊκή φαντασία ένα σύμβολο θηλυκής ανδρείας, ηρωισμού και ακλόνητης αποφασιστικότητας, που δεν αποπνέει, ωστόσο, θηλυκότητα ή μητρικά αισθήματα. Και επιπλέον, μια προσωπικότητα χωρίς κανένα γυναικείο χαρακτηριστικό –εκτός από τη μορφή της.

Έλληνες και ξένοι, σύγχρονοι και μεταγενέστεροι της αποδίδουν αρρενωπά χαρακτηριστικά και συμπεριφορά που την εξομοιώνει με τους άνδρες πολέμαρχους της εποχής: «Αμαζόνα», «νέα Σαλαμινομάχο», «νέα Αρτεμισία» ή και «Σπαρτιάτισσα» ακόμη και «Ζαν Ντ' Αρκ» την αποκαλούν πολλά από τα κείμενα της εποχής, αποδίδοντάς της χαρακτηριστικά μυθικών ή ιστορικών προσώπων, κυρίως όμως ανδροπρεπή εμφάνιση και συμπεριφορά. «Ανδρική Βουβουλίνα», την αποκαλεί, χαρακτηριστικά, ο Πρόκλες Όστεν, όταν αναφέρεται στην πολιορκία του Ναυπλίου,⁴ «θηλυκό Κολοκοτρώνη», την ονομάζει ο Μπλανκάρ.⁵ Ο Πρώσος ανθυπολοχαγός Ludwig von Bollman, την αποκαλεί σύγχρονη ηρώιδα, ηλικίας 40-45 ετών, που παρουσιάζεται πάντοτε με ακριβό σπαθί και βαρύτιμες πιστόλες. «Την είδα στο Άργος πάνω σ' ένα υπέροχο αράπικο άτι. Την ακολουθούσαν ένα πλήθος αρματωμένοι στρατιώτες πού έτρεχαν πλάι της σαν λαγοί, βγάζοντας χαρούμενες κραυγές».⁶ Ορισμένοι την θεωρούν εμφανίσιμη, ενώ άλλοι αναφέρουν ότι ήταν παχιά, μελαχρινή με αυστηρό παρουσιαστικό, χωρίς ομορφιά. Ο Στέφανος Ξένος τη θεωρεί: «γυνή υψηλή και ευτραφή, με παρειάς ερυθράς και οφρύς πυκνάς, κόμην καταμέλαιναν και λαμπρούς οφθαλμούς, πλήρης πυρός εις τα κινήσεις της».⁷

4. Αντ. Πρόκλες Όστεν, *Ιστορία της Επαναστάσεως των Ελλήνων κατά του Οθωμανικού κράτους εν έτει 1821 και της ιδρύσεως του Ελληνικού βασιλείου διπλωματικώς εξεταζομένη*, μετάφρ. Γ. Μ. Αντωνιάδης, τ. Α', Αθήνα 1868, σ. 126.

5. Th. Blancard, *Les Mauroyéni. Histoire d'Orient*, τ. Β', Παρίσι 1909, σ. 331.

6. Κυρ. Σιμόπουλος, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, τ. Γ' 1822-1823, Αθήνα 1980, σ. 318.

7. Στέφ. Ξένος, *Η ηρωίς της ελληνικής επαναστάσεως ήτοι σκηναί εν Ελλάδι από του έτους 1821-1828*, τ. Α', Λονδίνο 1861, σ. 164.

Η Μπουμπουλίνα σε νεαρή ηλικία. Υπό P. Simonau. Λιθογραφία Bouvier. Δημοσιεύεται στο Γ. Τσούλιος - Τ. Χατζής (επιμ.), *Ιστορικόν Λεύκωμα της Ελληνικής Επανάστασης*, τ. Β', Αθήνα, Μέλισσα, 1970, σ. 544.

Η Μπουμπουλίνα επικεφαλής επιδρομής εναντίον αλγερινού πλοίου σε ναυμαχία έξω από τη Ζάκυνθο. Λιθογραφία σε σχέδιο του Dhaildontter, 1822. Δημοσιεύεται στο Νατάσα Καστρίτη, *Η Ελλάδα του '21 με τη ματιά των φιλελλήνων*, Αθήνα, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, 2006, σ. 66.

Ο Ανάργυρος Χατζηαναργύρου συμπυκνώνει με ιδιαίτερα εύγλωττο τρόπο τα θετικά χαρακτηριστικά της, ενώ περιγράφει μια γυναίκα πολέμαρχο, που οι άνδρες αποδέχονται ως αρχηγό: «Μάρτυς δε των λόγων μας πλείστα τε, μάλιστα δε αυτό το σπάνιον γεγονός εις τα χρονικά των εθνών, μία γυνή να επιστρατεύση, γυνή πλουσία, αποφασίσασα και πλοία και χρήματα και υιούς ολοκαύτωμα εις τον βωμόν της πατρίδος να προσενέγκη· αὕτη δε ἡ γυνή εἶναι ἡ Λασκαρίνα Μπουμπουλίνα, τὴν ὁποίαν ὅλα τα ἔθνη ανευφήμησαν καὶ εὐχαίρετισαν ὡς ἡρώϊδα. Ἦτο δὲ πράγματι λεοντόθυμος. Τῷ 1821, Δεκεμβρίου 4 εἰς τὴν πολιορκίαν τοῦ Ναυπλίου, το ἐνθυμούμεθα, ἐπιβαίνουσα εἰς ἴδιον πλοῖον τῆς, μόνη διέταξε τὴν ἐφοδὸν εἰς τὰς λέμβους κατὰ τοῦ φρουρίου, αὗται δ' ἐπιτίθενται, ἀλλ' αἱ σφαίραι καὶ οἱ μύδροι ἀπὸ τῶν ἐπιθαλασσίων προμαχώνων τὰς κανονοστοιχίας χαλαζήδον ἐπιπίπτοντα, υποχρεοῦν τοὺς ἀνδρείους τῆς νὰ υποχωρήσωσι πρὸς ὀλίγον. Εὐξανίσταται τότε ἡ ἀμαζών, ἐπισκοποῦσα ἀπὸ τῶν ἐδωλίων τῆς νηός, καὶ τοῖς ἀναβοᾷ “εἴσθε λοιπὸν γυναῖκες καὶ ὄχι ἄνδρες, ἐμπρός!”· Οἱ ἀξιωματικοὶ τὴν υπακούουσι, μάχονται, θνήσκουν, ἐπανελθόντες εἰς τὴν τάξιν, ἀλλὰ εἰς μάτην· τὸ φρούριον διὰ θαλάσσης ἦτο ἀπὸρθητον, διὸ μετέβη εἰς τὴν ξηράν καὶ ἐκεῖ ἐστρατῆγει μέχρι τῆς παραδόσεως τοῦ Ναυπλίου, τῇ 30 Νοεμβρίου 1822, συμμετέχουσα τῶν ἐργῶν τῆς πολιορκίας, ὁδηγοῦσα τὰ παλληκάρια τῆς, χορηγοῦσα τοὺς θησαυροὺς τῆς».⁸

Στὴν περιγραφή τοῦ Διονυσίου Κόκκινου ἀποτυπώνονται πλέον τὰ χαρακτηριστικά που διασώζει ἡ μεταγενέστερη ιστοριογραφία γιὰ τὴν παρθενική συμμετοχή τῆς Λασκαρίνας Μπουμπουλίνας στὴν Ἐπανάσταση, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1821: «Ὡριμος πλέον εἰς ἡλικίαν 45 ἐτῶν τότε, με σωματικὴν διάπλασιν γυναικὸς καμωμένης διὰ νὰ γεννᾷ καὶ νὰ θηλάζει παιδιὰ, ἀλλὰ με ἀδρὰ χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου, με αὐστηράν καὶ ἀρρενωπὴν ἔκφρασιν, με πιστόλας ὑπὸ τὸν εὐρύν στηθόδεσμόν τῆς, με σπαθὶ κρεμάμενον ἀπὸ τὸν μεταλλικὸν ζωστήρα τῆς, με φωνὴν συνηθισμένην νὰ διατάσῃ, με γλώσσαν πολεμικὴν, ἀποκαλούμενη ἀπὸ ὅλους ἀρχηγούς καὶ στρατιώτας Κυρά ἢ Καπετάνισσα, ἥσκησεν ἐπὶ τῶν Ἑλλήνων πολεμιστῶν τὴν μαγανείαν τῆς ἡρώιδος».⁹

8. Ἀν. Χατζηαναργύρου, *Τα Σπετσιωτικά. Συλλογὴ ἱστορικῶν εγγράφων καὶ υπομνημάτων ἀφορώντων τὰ κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821*, τ. Α', Ἀθήνα 1861, σ. 25.

9. Διον. Κόκκινος, *Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις*, τ. Β', Ἀθήνα 1932, σ. 159.

Λασκαρίνα Μπουμπουλίνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο. Δημοσιεύεται στο *Ιστορικόν Λεύκωμα της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. Β', σ. 545.

«Μπουμπουλίνα. Η ξακουστή ηρωίδα από τις Σπέτσες». Επιζωγραφισμένη λιθογραφία. εκδ. A. Friedel, τυπ. Dean & Munday, Λονδίνο-Παρίσι, 1830. Δημοσιεύεται στο Δήμητρα Κουκίου-Μητροπούλου, *Adam Friedel, Προσωπογραφίες Αγωνιστών της Ελληνικής Επανάστασης*, Αθήνα, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, 2007, σ. 231.

Η φήμη της ταξίδεψε γρήγορα στην Ευρώπη, καθώς η μαχητική παρουσία μιας γυναίκας επαναστάτριας ενίσχυε το αίσθημα δικαίου του Αγώνα. Όσοι τη συνάντησαν, γνώριζαν το όνομα και τη δραστηριότητά της από αφηγήσεις και απεικονίσεις. Στα ευρωπαϊκά της πορτρέτα η Μπουμπουλίνα απεικονίζεται νεαρή και όμορφη, λεπτή ή μεγαλόσωμη με πλούσιο στήθος, ντυμένη ευρωπαϊκά, ή ένοπλη ντυμένη ανατολίτικα. Σε φιλελληνική γερμανική τράπουλα τυπωμένη το 1822, η Μπουμπουλίνα θα γίνει η ντάμα κούπα, ενώ ένα γυναικείο ένδυμα θα πάρει στο Παρίσι το όνομά της, «à la Robeline»,¹⁰ πιθανότατα από συμφυρμό των λέξεων robe και Bobeline [Boubouline].

Αν και τα ρομαντικά πρότυπα την ήθελαν περισσότερο εκλεπτυσμένη, η πραγματικότητα μάλλον απογοητεύει όσους τη συναντούν: πράγματι, ένα μήνα μετά την πτώση της Μονεμβασιάς, ο Σκώτος Thomas Gordon και ο Γάλλος βετεράνος των Ναπολεοντείων πολέμων, Maurice Persat, έφτασαν στο Άστρος της Κυνουρίας. Εκεί γνώρισαν την Μπουμπουλίνα. «Καταλαβαίνετε την έκπληξή μας», γράφει ο Persat «όταν είδαμε αυτή την ηρωίδα που στο Παρίσι την παρουσίαζαν σαν τη Ζαν ντ' Αρκ. Έμοιαζε με τις ρυπαρές εμπόρισσες που πουλάνε τυριά στην αγορά του Παρισιού. Αλλά αν εμείς σαστίσαμε βλέποντάς την, εκείνη απόρησε περισσότερο όταν έμαθε από τους Έλληνες πώς την φαντάζονταν στο Παρίσι. Ξέσπασε στα γέλια. Το ίδιο κάναμε και 'μεις». Ο Γάλλος συνταγματάρχης Voutier είναι περισσότερο ευνοϊκός απέναντί της: «Είναι μια γυναίκα σαρανταπεντάρα όμορφη ακόμα. Οι τρόποι της είναι ειλικρινείς και ανοιχτόκαρδοι. Γέλασε μ' όλη της την καρδιά όταν της είπαμε πόσο μιλούσαν γι' αυτήν στο Παρίσι, όπου την παριστάνουν με μπιστόλια και με μεγάλη σπάθα. Η Μπουμπουλίνα δεν είναι καμιά αμαζόνα, αλλά γεμάτη γενναία αισθήματα και τον πιο φλογερό πατριωτισμό, είναι πιστή παράδοση των γυναικών της Σπάρτης».¹¹ Περισσότερο επικριτικός από όλους, ο Άγγλος κληρικός

10. Λουκία Δρούλια, «Ο φιλελληνισμός. Φιλελεύθερο και ριζοσπαστικό πολιτικό κίνημα», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Γ', σ. 283.

11. ΟΙ. **Voutier**, *Mémoires du colonel Voutier sur la guerre actuelle des Grecs*, Παρίσι 1823, σ. 60, πρβλ. και «Απομνημονεύματα του συνταγματάρχου Βουτιέ για τον σύγχρονο πόλεμο των Ελλήνων», επιμ. Εμμ. Πρωτοφάλλτης, *Απομνημονεύματα Αγωνιστών του '21*, τ. 11, Αθήνα, Γ. Τσουκαλά, χ.χ., σ. 123· Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάσταση*, τ. Γ', σ. 186· Σωτηρία Αλιμπέρτη, *Αι ηρωίδες της Ελληνικής Επα-*

Waddington: «Η λαϊκή φαντασία θέλει τις ηρωίδες νέες, ωραίες, ευγενικές, γενναιόφυχες. Αλλά η Μπουμπουλίνα, η Ιππολύτη του 19ου αιώνα, ήταν μια γριά, απελέκητη, άσχημη, χοντρή, ασουλούπωτη και παραδόπιστη».

Οι πληροφορίες για την προσωπική της ζωή αλλά και τη δημόσια παρουσία της δεν είναι πολλές. Η ίδια δεν έχει αφήσει ιδιόχειρα ή υπαγορευμένα γραπτά τεκμήρια. Δεν ξέρουμε καν αν ήταν εγγράμματη. Γνωρίζουμε ορισμένες μόνον από τις δημόσιες πράξεις της, όπως τουλάχιστον τις διασώζουν άλλοι· και, όπως ήδη ειπώθηκε, η οικονομική συνεισφορά, κυρίως όμως η συμμετοχή της στις θαλάσσιες και χερσαίες επιχειρήσεις των δύο πρώτων χρόνων του Αγώνα, περιβλήθηκε με ανεκδοτολογικές αφηγήσεις που αναδείχθηκαν σε εθνικές ιστορίες. Αναφέρομαι στην παρουσία της στον θαλάσσιο αποκλεισμό και την πρώτη πολιορκία του Ναυπλίου με το περίφημο μπρίκι «Αγαμέμνων» (1821-1822), στην πανηγυρική υποδοχή της στο Άργος,¹² στη στάση της κατά τον θάνατο του γιου της Γιάννη Γιάννουζα, στην αναφερόμενη παρουσία της στην πολιορκία της Μονεμβασιάς,¹³ στη δυναμική συμμετοχή της στην πολιορκία και την άλωση της Τριπολιτσάς (23 Σεπτεμβρίου 1821) και του Ναυπλίου (30 Νοεμβρίου 1822).

Ειδικότερα, η παρουσία ή η πιθανή συμμετοχή της Μπουμπουλίνας σε πολεμικές επιχειρήσεις και σε όσα συνέβησαν κατά την άλωση της Τριπολιτσάς, δεν φαίνεται να απασχολεί τη μετέπειτα ιστοριογραφία. Η φιλολογία, όμως, του ύστερου 19ου αιώνα και κείμενα του 20ού αναδεικνύουν

ναστάσεως, Αθήνα 1933, σ. 219· Κούλα Ξηραδάκη, *Γυναίκες του '21. Προσφορές, ηρωισμοί και θυσίες*, Αθήνα - Γιάννενα, Δωδώνη, 1995, σ. 277.

12. Αναστ. Ορλάνδος, *Ναυτικά ήτοι ιστορία των κατά τον υπέρ ανεξαρτησίας της Ελλάδος αγώνα πεπραγμένων υπό των τριών ναυτικών νήσων, ιδίως δε των Σπετσών*, τ. Α', Αθήνα 1869, σ. 68-69· γράφει ο Ορλάνδος: «διευθύνθη εις Ναύπλιον, και αποβάσα εις την πλησίον της παλαιάς Λέρνης παραλίαν Μύλοι Ναυπλίου ήδη καλουμένην, ανέβη θριαμβευτικώς εις την πόλιν του Άργους, έχουσα μεθ' αυτής τους υιούς της και πολλούς οπλοφόρους Σπετσιώτας· τοιαύτην δε εντύπωσιν επροξένησεν εις τα πνεύματα των Αργείων η παρουσία της υπό τοιούτον χαρακτήρα εμφανισθείσης εν τω μέσω αυτών εκτάκτου ταύτης γυναικός, ώστε υποδεχθέντες αυτήν οι Αργείοι με τιμάς ασυνήθεις μέχρι τότε εις γυναικάς, απεχάλουν αυτήν άπαντες Κυράν των».

13. Έχει γραφτεί ότι ανάμεσα στους Σπετσιώτες πλοιάρχους που έσπευσαν στην πολιορκία της Μονεμβασιάς ήταν και η Μπουμπουλίνα, χωρίς όμως αυτό να επιβεβαιώνεται από τα περισσότερα τεκμήρια της εποχής· βλ. Αλιμπέρτη, *Αι ηρωίδες της Ελληνικής Επανάστασεως*, σ. 211· Ξηραδάκη, *Γυναίκες του '21*, σ. 275.

την ανθρωπιστική της παρέμβαση κατά τις διαπραγματεύσεις με τις Οθωμανές της πόλης, καθώς λέγεται ότι συνέβαλε καθοριστικά στη διάσωση των γυναικών του χαρεμιού του Χουρσίτ πασά. Ένα εξ αυτών, το μυθιστορηματικό αφήγημα *Η ηρωίς της ελληνικής επανάστασεως*, του Στέφανου Ξένου, θέλει την Μπουμπουλίνα να συμμετέχει στις διαπραγματεύσεις για την παράδοση της πόλης και των κατοίκων της και μάλιστα να προϊστανται στη διάσωση των γυναικών με κίνδυνο της ζωής της και αντάλλαγμα τη φυγάδευση των προκρίτων και των αρχιερέων της πόλης.¹⁴ Ένα ακόμη διαχρονικό πρότυπο γυναικείας αλληλεγγύης και ηθικής υπεροχής που διαπερνά τα εχθρικά στρατόπεδα.

Θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι πρόκειται για μεταγενέστερες κατασκευές, αφού οι σύγχρονες μαρτυρίες δεν διασώζουν το περιστατικό, ενώ αντίθετα εντυπωσιάζονται από τη συμμετοχή μιας γυναίκας στη γενικευμένη λαφυραγωγία που ακολούθησε την άλωση της πόλης. Θυμίζω τα κείμενα του Άγγλου κληρικού Waddington,¹⁵ του Άγγλου φιλέλληνα Γεώργιου Φίνλεϋ,¹⁶ και τον Maxime Raybaud, τον 25χρονο απόστρατο λοχαγό που ήρθε στην Πελοπόννησο για να συνδράμει στις ανάγκες του Αγώνα.¹⁷

14. Ξένος, *Η ηρωίς της ελληνικής επανάστασεως*, σ. 164-190.

15. «Η Μπουμπουλίνα έπιασε φίλιες με τον Κολοκοτρώνη και αξιώθηκε πλούσιο μερίδιο από τα λάφυρα της Τριπολιτσάς. Αμέσως μετά την άλωση μπήκε στην πόλη θριαμβευτικά καβάλα αντρίκια σ' ένα άλογο, όπως συνήθιζαν οι Αμαζόνες, ενώ το αίμα κυλούσε ακόμα στους δρόμους»· βλ. Σιμόπουλος, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, τ. Γ', σ. 452.

16. «Ενώ συνεχίζονταν οι διαπραγματεύσεις με τους Αλβανούς, οι Έλληνες αρχηγοί χρησιμοποίησαν τον καιρό τους για να κλείσουν χωριστές συμφωνίες με τους πλούσιους μουσουλμάνους που τους παραδίνανε χρήματα και κοσμήματα, παίρνοντας την υπόσχεση προστασίας που επικυρωνόταν με τους ιερώτερους όρκους. Η χήρα ενός Σπετσιώτη караβοκύρη, η Μπουμπουλίνα, απέκτησε κακή φήμη με τη συμπεριφορά της σ' αυτά τα παζάρια. Στην αρχή της επανάστασεως είχε επιδείξει ενεργητικότητα και πατριωτισμό, και ένα πλοίο δικό της είχε πάρει μέρος στην πολιορκία του Ναυπλίου. Είχε φτάσει τώρα στο στρατόπεδο μπροστά από την Τριπολιτσά για να πάρει μερίδιο από τη λεία, με την παράδοση της πόλης. Ο Πετρόμπεης κι ο Κολοκοτρώνης της επιτρέψανε να μπει στην πόλη, για να πείσει τις Τουρκάλες να παραδώσουν τα κοσμήματά τους, σαν το μοναδικό μέσο για ν' αγοράσουν την ασφάλεια της ζωής τους και της τιμής τους». Βλ. Γεώργιος Φίνλεϋ, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. Α', Αθήνα χ.χ., σ. 298.

17. M. Raybaud, *Memoires sur la Grèce*, τ. 1, Παρίσι 1824, σ. 450-452, 457· Απ.

Υπερβολική μοιάζει η άποψη του Γάλλου αξιωματικού Persat που γράφει ότι «στην αυλή του σπιτιού που είχε καταλάβει αυτή η τίγρη [εννοεί τη Μπουμπουλίνα] υπήρχαν 200-300 κεφάλια Τούρκων και των δύο φύλων. Ένα μέρος ήταν έργο της ίδιας της ηρωίδας».¹⁸

Όταν η πολεμική συμμετοχή επιζητεί και την πολιτική εμπλοκή, τότε οι επικριτές γίνονται περισσότεροι και σκληρότεροι. Αναφέρομαι στο γάμο της κόρης της, Ελένης, με τον πρωτότοκο γιο του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη Πάνο, στη δολοφονία του, στην αντιδικία περί των προικιών, και στο δεύτερο γάμο της Ελένης με τον Θεοδώρακη Γρίβα. Φωτάκος και Κασομούλης επικρίνουν την Μπουμπουλίνα για τη στάση της και έμμεσα την κατηγορούν για τον θάνατο του Πάνου Κολοκοτρώνη, ενώ ο Αμερικανός φιλέλληνας William Townshend Washington, σημειώνει στο ημερολόγιό του: «Η ηρωίδα Μπουμπουλίνα, γυναίκα πολύ φιλόδοξη, βλέποντας πως ασκούσε απεριόριστη επιρροή στους νησιώτες, άρχισε να ονειρεύεται ακόμα και την κυριαρχία της σε ολόκληρη την Ελλάδα. Αλλά επειδή ήταν άγνωστη στους στρατιώτες και ιδίως στους ορεινούς, διάλεξε για να εδραιώσει την επιρροή της, γαμπρό με τα προσόντα που χρειαζόνταν για την ανάληψη της γενικής αρχηγίας του στρατού. Και στράφηκε προς τον Κολοκοτρώνη».¹⁹ Παρόλα αυτά, η εξ αγχιστείας συγγενική σχέση της με τον Κολοκοτρώνη θα της δημιουργήσει προβλήματα τα τελευταία χρόνια της ζωής της (1824-1825).

Εκτός όμως από υπέρμετρη φιλοδοξία, δολιότητα και υστεροβουλία, οι σύγχρονοί της Ευρωπαίοι της προσάπτουν απληστία και αρπακτική διάθεση. Οι μαρτυρίες για τις λείες που εξασφάλισε στο Ναύπλιο θυμίζουν εκείνες της Τριπολιτσάς. Επιπλέον, ο Γερμανός ιστορικός Gustav Friedrich Hertzberg, υποστηρίζει ότι η Μπουμπουλίνα «είχε προχωρήσει εις αρπακτικήν ορμήν, ώστε και αυτά τα χαλκά κανόνια του φρουρίου του Ναυπλίου επώλει προς το συμφέρον της, συγχρόνως δε διά τινος εν τη οθωμανική

Βακαλόπουλος, *Επίλεκτες βασικές ιστορικές πηγές της ελληνικής επανάστασης (1813-1825)*, τ. Β', Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1990, σ. 347-348· Κυρ. Σιμόπουλος, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, τ. Α', σ. 221 και σ. 258-261· Αλιμπέρτη, *Αι ηρωίδες της Ελληνικής Επανάστασεως*, σ. 215-216.

18. Σιμόπουλος, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, τ. Α', σ. 416.

19. Κλ. Ραγκαβής, «Είς απόγονος του Ουασιγκτώνος κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν», *Ποικίλη Στοά* 1861, σ. 306-307.

υπηρεσία διατελέσαντος Αρμενίου νομισματοκόπου έκοπτε δι' αυτών φιλά νομίσματα», μάλλον τουρκικά.²⁰

Στην ίδια δραστηριότητα αναφέρεται με ιδιαίτερη έμφαση και η μαρτυρία του Άγγλου κληρικού Waddington: «Δυο νομισματοκοπεία λειτουργούσαν υπό την προστασία της. Ένα στις Σπέτσες κι ένα στ' Ανάπλι. [...] Αυτός ο χρηματολόγος λαός, παρατηρεί με ερευνητικό βλέμμα τα τάλιρα και τους μαχμουδιέδες, δύσπιστος και υποψιασμένος. Ξέρει πως θέλουν να τον εξαπατήσουν. Ξέρει επίσης ποιος είναι ο αρχικιβδηλοποιός. Έτσι όλα τα κάλπικα νομίσματα, τα λένε “μπουμπουλίνες”». Και προσθέτει: «Αν αυτή η κυρία θα έχει την τύχη κάποιας αθανασίας θα μείνει στην ιστορία ως παροιμία».²¹

Φαίνεται, λοιπόν, ότι η «μεγάλη κυρά των Σπετσών» υπήρξε μια αρκετά τολμηρή, αποφασιστική και σκληρή γυναίκα. Καθώς όμως αναφερόμαστε σε μία περίοδο σφοδρών πολιτικών αντιπαραθέσεων και συγκρούσεων, ίσως θα πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί με την εμφανή αντιπάθεια που έτρεφαν για το πρόσωπό της αρκετοί από τους συγχρόνους της. Ακόμη και αν τα πράγματα έχουν έτσι, μήπως πίσω από τη φιλοχρήματα και άπληστη προσωπικότητα και την παραβατική συμπεριφορά της ηρωίδας μας, μπορούμε να διακρίνουμε τις διαφορές ανάμεσα στα «ευρωπαϊκά» και τα «ανατολικά», τα «παλαιά» και τα «νέα» ήθη, αλλά και το εύρος των πιθανών δραστηριοτήτων –«νόμιμων» και «παράνομων»– στις οποίες, ούτως ή αλλιώς, επιδιόταν ο κόσμος της εποχής της;

Μήπως, επίσης, οι θετικές ή οι αρνητικές εντυπώσεις και κυρίως οι σφοδρές επικρίσεις που βαραίνουν τη δράση της οφείλονται στην έμφυλη αντιμετώπισή της από σύγχρονους και μεταγενέστερους; Ήταν μια γυναίκα εξοικειωμένη με τα ήθη του καιρού της, που προερχόταν από ένα ισχυρό κοινωνικό στρώμα ή ήταν εγκλωβισμένη σε έναν ανδροκρατούμενο κόσμο, οπότε και η αποδοχή της σε ηγετικούς ρόλους προϋπέθετε την εξομίωσή της με ανδρικά πρότυπα;

20. Στηρίζεται στην *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης* του Tomas Gordon. Βλ. Gustav Friedrich Hertzberg, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, μετάφρ. Π. Καρολίδης, τ. Β', Αθήνα 1916, σ. 185· Γ. Δημακόπουλος, *Προσπάθειαι νομισματοκοπίας κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν*, Αθήνα 1963, σ. 51-52.

21. Σιμόπουλος, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, τ. Γ', σ. 452-453.

Σε κάθε πάντως περίπτωση, οι υπομνήσεις, οι παραμορφώσεις ή οι αποσιωπήσεις περιστατικών του βίου, αλλά και του θανάτου της, που δεν ήταν ηρωικός, θα μπορούσαν να αποδοθούν σε μια συλλογική στρατηγική που ωραιοποίησε αμφιλεγόμενες ή ιδιοτελείς στιγμές του Αγώνα, προσαρμόζοντας συμπεριφορές της εποχής στις τρέχουσες ηθικές και στις κοινωνικά αποδεκτές αντιλήψεις. Προτεραιότητα, εξάλλου, των μαρτυριών, των αφηγήσεων, των φιλολογικών και ιστοριογραφικών αναζητήσεων ήταν η νομιμοποίηση της Επανάστασης και των κοινωνικών ομάδων που την υποστήριξαν αλλά και η άμβλυνση των εσωτερικών τους συγκρούσεων. Όποια ανάγνωση ή ερμηνεία κι αν επιλέξουμε, μπορούμε να υποφιαστούμε την πολυεπίπεδη διαπλοκή όλων αυτών των συντεταγμένων κατά τη διαχείριση των πεπραγμένων της από σύγχρονους και μεταγενέστερους. Ακόμη, όμως, κι αν μπορούμε να ανιχνεύσουμε τη διαδικασία της εξιδανίκευσης, είναι πολύ αμφίβολο αν θα καταφέρουμε να απογυμνώσουμε την πραγματικότητα από το μύθο και να περιγράψουμε με ασφάλεια την ίδια τη ζωή της.

Με αυτές, πάντως, τις εξομαλύνσεις, τις προσαρμογές και τους μύθους, η Μπουμπουλίνα συγκρατεί το χαρακτηριστικό της ρωμαλέας, ατρόμητης αγωνίστριας και παραμένει ένα διαχρονικό θηλυκό πρότυπο ανδρείας. Προβλήθηκε ποικιλοτρόπως από κρατικούς θεσμούς ως ηρωικό αρχέτυπο, ενέπνευσε τους φεμινιστικούς κύκλους του ύστερου 19ου και του πρώτου μισού του 20ού αιώνα. Δάνεισε το όνομά της σε ξεχωριστές μυθιστορηματικές ηρωίδες και σε γυναίκες που συμμετείχαν σε δυναμικές πράξεις ατομικής και συλλογικής αντίστασης. Εξάλλου, Μπουμπουλίνες υπήρξαν πολλές και θα υπάρξουν ακόμη και άλλες.

Βασίλης Παναγιωτόπουλος

ΙΔΡΥΤΕΣ ΤΗΣ ΝΕΟΤΕΡΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ
ΜΙΑ ΑΠΟΠΕΙΡΑ «ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΗΣ» ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΑΓΩΝΑ

Η βιογραφία και πολύ περισσότερο η αυτοβιογραφία, ως καταγραφή της ανθρώπινης εμπειρίας, συνιστά ένα επίζηλο ερευνητικό πεδίο που πολλοί επιστημονικοί κλάδοι θεραπεύουν σήμερα. Η «βιογραφική μέθοδος» μάλιστα μερικές φορές ξεχύνεται έξω από τη μελέτη της ζωής των φυσικών προσώπων και φθάνει να χρησιμοποιείται ως εργαλείο στη μελέτη και κατανόηση θεσμών ή άλλων κοινωνικών μορφωμάτων. Η ιστορία δεν έχει πια το αποκλειστικό προνόμιο της βιογραφικής αφήγησης και ίσως μάλιστα έχει χάσει έδαφος στην παραγωγή βιογραφικών μελετημάτων και πολύ περισσότερο, μιας «βιογραφικής» ματιάς πάνω στα μεγάλα ζητήματα της ιστορίας. Άλλωστε η συνολική ιστορική αφήγηση δεν είχε ποτέ ανατραπεί από τη «βιογραφία». Ακόμη και οι πιο άκρατες ιδεαλιστικές αντιλήψεις που είδαν μόνον τις μεγάλες προσωπικότητες πίσω από τις σημαντικότερες στιγμές της ανθρώπινης ιστορίας, δεν αρνήθηκαν ποτέ την ιστορική διαδρομή στο σύνολό της, ούτε την απέραντη πολυπλοκότητα της ιστορικής ύλης. Στην ηθικολογική τους αντίληψη, σε απόσταση λίγων μόλις βημάτων από τη θεολογική τους καταγωγή, πίστευαν ότι οι «βιογραφίες των μεγάλων ανδρών» υπηρετούσαν με ιδανικό τρόπο τον παιδαγωγικό και ηθικο-διδακτικό σκοπό της ιστορίας. Με προγόνους στην ελληνο-ρωμαϊκή αρχαιότητα, το είδος συνεχίζεται ως τις μέρες μας. Μια τέτοια εκδοχή όμως, πέρα από την επιστημονική της αστοχία, λειτουργούσε ανασταλτικά στην παραγωγή κριτικού ιστορικού λόγου για το θεμελιώδες αιτούμενο του κλάδου μας, εννοώ την κατανόηση της φύσης των πραγμάτων εντός του χρόνου της ιστορίας και μόνον. Ενός χρόνου εύπλαστου μεν, ενδεχομένως ελαστικού, υπαρκτού δε και δεσμευτικού.

Στην ελληνική ιστοριογραφία, τα πράγματα είναι λίγο-πολύ συμμετρικά προς τα διεθνή πρότυπα, με κάποιες ιδιαιτερότητες ωστόσο που αξίζει τον κόπο να αναφέρουμε –ακροθιγώς έστω. Πράγματι, δε σταμάτησε ποτέ στην Ελλάδα η παραγωγή βιογραφιών, υπό την επήρεια όμως του «κοινωνικού» ο χώρος της βιογραφικής αφήγησης υποβαθμίστηκε και ενίοτε μάλιστα κατακρίθηκε. Για την αριστερή ιστοριογραφία ειδικότερα, στο πλαίσιο της ευρύτερης προοδευτικής ιστοριογραφίας της χώρας, η ταξικότητα του κοινωνικού σχηματισμού μετρούσε περισσότερο από την παρουσία των ισχυρών προσωπικοτήτων και τη βιογραφία τους. Ωστόσο και στο χώρο αυτό, και κάτω από την πίεση μιας λαϊκής ζήτησης, καθώς και κάτω από ένα αναπόφευκτο πνεύμα διδακτισμού, που δεν αφήνει ανεπηρέαστη και την αριστερή ιστοριογραφία, συγκροτήθηκε ένα πάνθεο «προοδευτικών» προσωπικοτήτων, ελληνικών και ξένων, αντίβαρο στο ιδεαλιστικής καταγωγής πάνθεο των «μεγάλων μορφών της ιστορίας».

Με τις παραπάνω πνευματικές προϋποθέσεις στις αποσκευές μου, δέχτηκα την πρόταση της διεύθυνσης της εφ. *Τα Νέα* (διευθυντής τότε ο κ. Παντελής Καψής) να αναλάβω την παραγωγή μιας σειράς τόμων με βιογραφίες των πρωταγωνιστών του '21 η οποία θα κυκλοφορούσε σε μορφή που θα προσδιοριζόταν από κοινού με το εμπορικό τμήμα της εφημερίδας. Στην «Ιστορική Βιβλιοθήκη» των *Νέων* που είχαμε εγκαινιάσει από το 2003 με τη δεκάτομη «Ιστορία του Νέου Ελληνισμού», δύο βιογραφικά εγχειρήματα («Ελευθέριος Βενιζέλος», «Ανδρέας Παπανδρέου») είχαν θεωρηθεί επιτυχημένα και, κατά κάποιο τρόπο, είχε δημιουργηθεί ένα πρότυπο αναφοράς για μελλοντικές εκδοτικές απόπειρες. Το σχέδιο ήταν ελκυστικό βέβαια, αλλά και αρκετά απαιτητικό, τόσο από πλευράς όγκου (αριθμού βιογραφιών, αριθμού σελίδων, εικονογράφησης) όσο και χρόνου γιατί σε ανάλογες περιπτώσεις, όπως όλοι όσοι έχουν σχετικές εμπειρίες γνωρίζουν, ο χρόνος σχεδιασμού, προετοιμασίας και εκτέλεσεως δεν είναι ποτέ αρκετός. Αποφασίστηκε αρχικά η έκδοση μιας σειράς από 18 έως 20 τόμους που στη συνέχεια περιορίστηκαν σε 16 γιατί κρίθηκε –όχι αδικαιολόγητα– ότι υπήρχε ένας κίνδυνος πληθωριστικής προσφοράς και συνεπώς υποτίμησης του «προϊόντος». Ο περιορισμός αυτός άφησε όμως έξω από τη σειρά μερικά σπουδαία πρόσωπα του Αγώνα, όπως ο Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης, ο Ανδρέας Ζαΐμης, ο Εμμ. Παπάς κ.ά., που οι

βιογραφίες τους θα τόνιζαν μερικές ακόμη πλευρές της Επανάστασης και θα έδιναν την μεγίστη δυνατή ευρύτητα στο εκδοτικό μας σχέδιο. Βέβαια η θερμή υποδοχή του αναγνωστικού κοινού και η αδιάπτωτη κυκλοφοριακή επιτυχία της σειράς ως τον 16ο και τελευταίο τόμο, έδειξε ότι το εγχείρημα άντεχε τον αρχικό σχεδιασμό των 18-20 τόμων και ο φόβος περί κόπωσης του αναγνωστικού κοινού δεν επιβεβαιώθηκε. Όταν αυτό όμως έγινε αισθητό, ήταν πρακτικά αδύνατο να επιστρέψουμε στον αρχικό σχεδιασμό.

Όπως σε όλες τις σειρές που είχα την τύχη να συντονίσω στην «Ιστορική Βιβλιοθήκη» των Νέων, μετά από την αρχική ιδέα του έργου που συνήθως ήταν πρόταση της διεύθυνσης της εφημερίδας, μου δινόταν η πλήρης ελευθερία προγραμματισμού, οργάνωσης, επιλογής συνεργατών κ.λπ. και φυσικά η ανάλογη ευθύνη. Στην περίπτωση της σειράς των βιογραφιών, έπρεπε να λυθούν πολλά οργανωτικά ζητήματα και κυρίως εκείνο της επικοινωνίας με τους συγγραφείς, της έκτασης και του χρόνου παράδοσης των κειμένων κ.ά. Και για μεν τα οργανωτικά ζητήματα, μια μικρή ομάδα συνεργατών (Δημ. Δημητρόπουλος, Κατερίνα Δέδε, Βάλλια Ράπτη, Ελένη Κυραμαργιού) λειτούργησε συντονιστικά και θεράπευσε τις άπειρες ανάγκες της έκδοσης, κάτι για το οποίο ειλικρινά τους ευχαριστώ και από τη θέση αυτή. Το θέμα όμως της επικοινωνίας με τους συνεργάτες-ιστορικούς παρέμενε βαρύ και ντελικάτο. Πάντως πολύ γρήγορα τα πράγματα ακολούθησαν πιο ομαλή πορεία. Λίγο από εμπειρία παλαιότερων συνεργασιών, λίγο από γνώση του ανθρώπινου δυναμικού του χώρου μας, κατέληξα στην ακόλουθη λύση: θα ζητούσα τη συνεργασία συναδέλφων που είχαν ήδη ασχοληθεί –έστω και εν μέρει– με τα καθέκαστα της ζωής των προσώπων που θα αναλάμβαναν να βιογραφήσουν. Έτσι θα μπορούσαν να αξιοποιήσουν οι ίδιοι τα δικά τους ερευνητικά αποθέματα και να χρησιμοποιήσουν τον περιορισμένο χρόνο που είχαν στη διάθεσή τους, όχι στην έρευνα αλλά στη συγγραφή και ενδεχομένως στην εμβάθυνση όποιων πτυχών της ζωής του ήρώα τους ήθελαν να επεξεργαστούν. Δεν θα άρχιζε κανείς από την αρχή. Και κάτι ακόμη: με αυτόν τον τρόπο η σειρά μας, αποκτούσε αμέσως επιστημονικές αναφορές και δεν θα χρειαζόταν να ταξιδέψει σε αχαρτογράφητα νερά. Μια ματιά στον κατάλογο της σειράς, δείχνει μια ισχυρή συνάφεια του ερευνητικού-επιστημονικού έργου των συγγραφέων και των βιογραφουμένων προσώπων, κάτι που συνιστά την μεγίστη εγγύηση για την αξιοπιστία του έργου. Κα-

νένας ουσιαστικός περιορισμός –πέρα από εκείνον του προκαθορισμένου αριθμού των λέξεων– δεν τέθηκε στους συνεργάτες. Εξαιρέση αποτελούν κάποιες «συγγραφικές» συστάσεις που θέλω να τις έχω αναφέρει στη σύνομη αυτή αναδρομή, για λόγους που δεν είναι άσχετοι με τη δική μου ιστοριογραφική παιδεία. Οι συστάσεις ήταν του τύπου: περιορίστε στο λιγότερο δυνατό τις βιβλιογραφικές παραπομπές, μη μεταφέρετε στις υποσημειώσεις σοβαρά ζητήματα της διαπραγμάτευσης αλλά αντιμετωπίστε τα εντός κειμένου, και άλλα συναφή, και αυτά με αρκετή χαλαρότητα για προφανείς λόγους. Είχα δηλαδή την αντίληψη ότι δεν σχεδιάζαμε ένα λειτουργικό βιομηχανικό προϊόν απολύτου ακριβείας, αλλά ένα πολιτιστικό προϊόν, ένα συλλογικό βιβλίο, που δεν έπρεπε να χάσει κανένα από τα στοιχεία ελευθερίας ενός πνευματικού έργου. Ο συγγραφέας έπρεπε να παραμείνει ανεπηρέαστος να εφαρμόσει το δικό του σχέδιο, να αφηγηθεί δηλαδή τη ζωή του ήρωά του, όπως την ένιωσε μέσα από την πολυφωνία των πηγών. Αυτή η πολυφωνία των πηγών οδηγεί ενίοτε σε αποκλίνουσες μορφές διαπραγμάτευσης, μια δυνατότητα που δεν έπρεπε να αφαιρεθεί από τους συγγραφείς μιας σειράς που, έτσι κι αλλιώς, ήταν φυσικό να έχει απαιτήσεις μιας ενιαίας εμφάνισης και όλοι ήταν πρόθυμοι να συμβάλουν σε αυτό. Μερικά εξωτερικά στοιχεία, εικονογράφηση, χρονονόγιο, επιλογή βιβλιογραφίας, παράρτημα τεκμηρίων, ευρετήριο προσώπων και τόπων, χωρίς να υπεισέρχονται στη βιογραφική αφήγηση –έργο αποκλειστικά της ευθύνης των συγγραφέων– έδωσαν στη σειρά ένα χαρακτήρα πρόσθετης χρησιμότητας. Ήταν φανερό ότι η σειρά απευθυνόταν βέβαια στο ευρύ μορφωμένο κοινό, αλλά ανταποκρινόταν και στις προσδοκίες κάθε απαιτητικού αναγνώστη.

Επί της ουσίας. Για την επιλογή των συνεργατών ειπώθηκαν πιο πάνω λίγα λόγια. Η επιστημονική διαθεσιμότητα, αλλά και η δυνατότητα παράδοσης των κειμένων στις συμφωνημένες ημερομηνίες, ήταν οι πρώτες προϋποθέσεις αυτής της συνεργασίας. Ύπήρχαν όμως και κάποιες πρόσθετες παράμετροι που έπρεπε να συνυπολογιστούν. Πέρα από κάθε δογματική αντίληψη «ποσόστωσης», είχα πάντα την άποψη ότι στα συλλογικά έργα έπρεπε να υπάρχει ευρεία αντιπροσωπευτικότητα συνεργατών, όλων των ηλικιών, των θεσμικών ταυτοτήτων και των ιστοριογραφικών σχολών, και στο μέτρο του δυνατού, έπρεπε να τηρηθεί στην πράξη η αφηρημένη αυτή άποψη. Όπως και έγινε.

Το σημαντικότερο όμως ζήτημα που έπρεπε, από την άποψη του περιορισμένου, να αντιμετωπισθεί, ήταν η σύνθεση του καταλόγου των βιογραφουμένων προσώπων γιατί αυτή από μόνη της θα εξέφραζε τη βασική αντίληψη της σειράς και γενικότερα του εγχειρήματος. Δεν επρόκειτο για τη σύνταξη ενός καταλόγου «αριστούχων» ή, έστω, ανδρών και γυναικών «άξιων της πατρίδος». Η επιλογή γινόταν με μια «άλλη ιδέα», τη σύνταξη δηλαδή ενός καταλόγου που θα αποτύπωνε, και, στη συνέχεια, θα αντανακλούσε το βαθύτερο νόημα του Αγώνα της Ανεξαρτησίας ως εθνικής και κοινωνικής Επανάστασης –φιλόδοξο σχέδιο, αλλά εφικτό. Ας μου επιτραπεί μάλιστα στο σημείο αυτό να αναφερθώ σε κάτι που με αφορά προσωπικά. Εντέλει μόνο σε μια ιστοριογραφική απόπειρα (εδώ τη βιογραφική σειρά των 16 τόμων), όπου θα μπορούσα να αποθέσω και το δικό μου επιστημονικό και ιδεολογικό αποτύπωμα, είχε νόημα να εμπλακώ και να αναλάβω και δημόσια –συμβολικά έστω– την υπεράσπισή της. Ομολογώ ότι η «δοσολογία» των βιογραφουμένων προσώπων δεν με πρόδωσε, όπως δεν με πρόδωσε και η δουλειά των συνεργατών που προσέφεραν στους έλληνες αναγνώστες εξαιρετικά δείγματα ιστορικής γραφής. Με την απαραίτητη σχετικοποίηση τέτοιων παρατηρήσεων, θέλω να πιστεύω ότι μέσα από αυτό το «μικρό πάνθεο» ρίξαμε μια έντιμη ματιά στη ζωή των Αγονιστών και προτείναμε μια παραδεκτή, και ελπίζω ανθεκτική εκδοχή της ιστορίας της ελληνικής επανάστασης.

Άλλωστε, αυτό που θεωρούσα ως πρωτεύον σε αυτό το εγχείρημα δεν ήταν η ανάδειξη της συμβολής (οπωσδήποτε αναμφισβήτητης) μερικών επώνυμων και ήδη καταξιωμένων προσώπων του Αγώνα. Αυτό που μετρούσε ήταν η συμπληρωματικότητα των συμβολών τους, η ποικιλία των προθέσεων και της ιδεολογικής ή πολιτιστικής καταγωγής του καθενός, τέλος, η εσωτερική μεταλλαγή τους μέσα στις συνθήκες της επαναστατικής κρίσης. Με ένα λόγο, με ενδιέφερε να προκύψει –αν αυτό δεν είναι εντέλει λογικό σφάλμα– μια «βιογραφική ιστορία της ελληνικής επανάστασης», της καταγωγής και της διεξαγωγής της. Ασφαλώς μια τέτοια απόπειρα δεν θα συνιστούσε ανατροπή της συμβατικής χρονολογικής αφήγησης, αλλά μια εναλλακτική ματιά πάνω στα μεγάλα γεγονότα της περιόδου μέσα από το βιογραφικό φίλτρο και τη βιωματική πρόσληψη του Αγώνα.

Ως συνέχεια και δικαίωση αυτού του προβληματισμού έρχεται ο παρών τόμος για να αναμοχλεύσει τις τύχες των Αγωνιστών, μεταξύ άλλων, στη βιβλιογραφία και στην εθνική συνείδηση, συνιστώντας μια υποδειγματική απόπειρα διερεύνησης του βιογραφικού πεδίου και κυρίως διεύρυνσής του. Δεν πρόκειται για την πραγματική μόνον ζωή των προσώπων αλλά και για την υπερβατική ζωή τους, για τον τρόπο δηλαδή που τους είδαν οι άλλοι, στη διαδρομή δύο αιώνων ελληνικής ιστορίας.

Υ.Γ.

Πριν εκδοθεί ο παρών τόμος, η σημερινή διεύθυνση της εφ. *Τα Νέα* (διευθυντής ο κ. Χρήστος Μεμής) θέλησε να προσφέρει στους αναγνώστες της, με την ευκαιρία της εθνικής γιορτής, μια επιτομή δέκα βιογραφιών από τη σειρά «Ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας» και μου ζήτησε να αναλάβω την επιμέλεια της έκδοσης. Αποδέχτηκα ευχαρίστως την πρόταση, όχι μόνο γιατί η κυκλοφορία ενός βιβλίου ιστορίας στο ευρύτερο κοινό είναι από μόνη της μία πράξη θετική, αλλά και γιατί η συγκεκριμένη πρόταση αντανάκλασε τη θετική εικόνα που έχει δημιουργήσει η σειρά μεταξύ των ενδιαφερομένων. Το βιβλίο κυκλοφόρησε μαζί με το φύλλο της εφημερίδας της 25ης Μαρτίου 2012. Ο σύντομος πρόλογος που το συνοδεύει με τις λίγες πρόσθετες σκέψεις για τη «βιογραφική» ματιά που ρίξαμε όλοι μαζί στην ιστορία του '21, ίσως δεν είναι άστοχο να ενταχθεί στον παρόντα «φάκελο» του αναστοχασμού και της αυτοπαρατήρησης.

Οι συνοπτικές βιογραφίες, και μάλιστα ενός μικρού αριθμού αγωνιστών, ως είναι και από τους σημαντικότερους, δεν υποκαθιστά τις μεγάλες αναλυτικές ιστορίες του Αγώνα, ούτε τις αναλυτικές επίσης βιογραφίες αγωνιστών, όπως η παραπάνω σειρά των 16 τόμων των *Νέων* και πολλές άλλες που διαθέτει η εθνική μας βιβλιογραφία, ήδη από τον 19ο αιώνα. Ο τόμος αυτός, όμως, προσφέρει ένα γλαφυρό ανάγνωσμα στον φιλόστορα αναγνώστη, ένα εύχρηστο βοήθημα σε έναν νέο που θέλει να βελτιώσει τις ιστορικές του γνώσεις, και σε κάθε ενδιαφερόμενο μια σύντομη αλλά ουσιαστική καταγραφή μερικών από τις σπουδαιότερες όψεις της ελληνικής επανάστασης.

Η βιογραφία μπορεί να είναι ένα παραμελημένο είδος στην ελληνική επιστημονική βιβλιογραφία, ωστόσο συνεχώς κυκλοφορούν νέα βιογραφικά μελετήματα, άρθρα, βιβλία κ.λπ., τα οποία δίπλα στα παλαιότερα

συγκροτούν ένα σπουδαίο επιστημονικό απόθεμα που απαιτείται πλέον η συντονισμένη αξιοποίησή του. Εννοώ τη σύνταξη ενός βιογραφικού λεξικού του Αγώνα, που θα καλύψει μια πάγια ανάγκη της εθνικής ιστοριογραφίας. Ένα παρόμοιο έργο θα είναι βέβαια προϊόν συλλογικής εργασίας και δεν μπορεί παρά να είναι αντικείμενο ενός ερευνητικού ινστιτούτου, ώστε να εξασφαλιστεί η δέουσα αυστηρότητα και ο ακραιφνώς επιστημονικός του χαρακτήρας. Φυσικά ένα βιογραφικό λεξικό των αγωνιστών του '21 δεν θα περιλάμβανε μόνον τους πρωταγωνιστές της ανεξαρτησίας, αλλά θα συγκέντρωνε σε ένα ενιαίο έργο όλες τις διαθέσιμες πληροφορίες για τον μεγάλο αριθμό των πολεμιστών της ελευθερίας, που παραμένουν, ουσιαστικά, «ανώνυμοι» αν και όλοι τους είχαν ένα όνομα, ένα επώνυμο και μια αγωνιστική προσφορά.

Οι δέκα σύντομες βιογραφίες του τόμου, όπως εύκολα θα καταλάβει ο αναγνώστης, έχουν γίνει με βάση την αντιπροσωπευτικότητα και όχι το μέγεθος της συμμετοχής του καθενός στα συμβάντα του πολέμου· η άμεση συμμετοχή μάλιστα για μερικούς υπήρξε αδύνατη, λόγω αποστάσεως ή πρόωρου θανάτου. Από τον πατέρα της εθνικής νεοελληνικής ταυτότητας Αδαμάντιο Κοραή ως τον πολέμαρχο της θάλασσας Ανδρέα Μιαούλη, τα δέκα πρόσωπα αυτού του τόμου ξεχωρίζουν για την αγωνιστική τους παρουσία στα πολλαπλά και αλληλοσυμπληρούμενα επίπεδα του Αγώνα. Άλλωστε αυτή η πολλαπλότητα των αναγκών και των δράσεων είναι το βασικό χαρακτηριστικό της νεωτερικότητας της ελληνικής επανάστασης. Δεν βρισκόμαστε πια μπροστά σε μια μονοδιάστατη εξέγερση ενόπλων με πατριωτικά αισθήματα, αλλά σε ένα πολυδιάστατο επαναστατικό εγχείρημα, πνευματικό, οργανωτικό, πολιτικό, διπλωματικό, που μορφοποίησε και κινητοποίησε τις δυνάμεις του έθνους.

Πράγματι, αυτό το νέου τύπου πολυδύναμο έθνος είναι το καινούργιο στοιχείο στη μακρά διαδρομή ενός ιστορικού λαού. Σε αυτό εκβάλλουν όλες οι ιδρυτικές δυνάμεις ενός σύγχρονου πολιτισμού· ο τόπος, η γλώσσα και η περιορισμένη, έστω, θεσμική υπόσταση μέσω της εθναρχεύουσας Εκκλησίας και του φορολογικού κοινοτισμού. Δρόμος μακρύς και τραχύς. Τώρα όμως, τα τελευταία προεπαναστατικά χρόνια, ο νέος ελληνισμός έκανε γιγαντιαία βήματα εθνικής συνειδητοποίησης. Δεν του έλειπαν βέβαια κατά τις προηγούμενες περιόδους, ούτε το αντιστασιακό φρόνημα

ούτε οι εμπειρίες της εξέγερσης. Τώρα όμως είναι όλα διαφορετικά. Ο νέος ελληνισμός το 1821 είναι πολύ μακριά από τα Ορλωφικά του 1770 ή από την αντι-αληπασαδική εξέγερση των Βλαχαβαίων του 1808.

Νέου τύπου επανάσταση - νέου τύπου επαναστάτες. Μπορεί ανάμεσα στους ανθρώπους της εξέγερσης να είναι περισσότεροι οι αυθόρμητοι «αγωνιστές» και λιγότεροι οι ενσυνείδητοι επαναστάτες· όλοι τους όμως είναι στρατευμένοι –άλλος λιγότερο και άλλο περισσότερο– στο όραμα του εθνικού κράτους. Για να γίνει το «ρωμαίικο», όπως θα πει αργότερα ο εμβληματικός Μακρυγιάννης. Πράγματι, ένα μείγμα νεωτερικών διανοουμένων, βγαλμένων από την κοιτίδα του διαφωτισμού, ανθρώπινο δυναμικό από τον χώρο της οικονομικής ζωής (έμποροι, βιοτέχνες, ναυτικοί), παραδοσιακοί κοινοτικοί άρχοντες σε διαδικασία υπέρβασης της τοπικής τους ταυτότητας, ένοπλοι, «κλεφταρματολοί» ή επαγγελματοποιημένοι στρατιωτικοί στα έμμισθα σώματα της Επτανήσου, υπηρετούν τώρα την ιδέα της εθνικής απελευθέρωσης. Η μεγάλη αλλαγή του χριστιανού υποτελούς σε δυνάμει έλληνα πολίτη έχει ήδη αρχίσει· είναι η βίαιη επαναστατική ρήξη με την οθωμανική συνθήκη και η υιοθέτηση του εθνικού προτάγματος. Αλήθεια, τι είδους φαινόμενο είναι αυτή η μεταμόρφωση από κατοικήτήριο του Σατανά σε άγγελο, σε Αρχάγγελο της Ελευθερίας καλύτερα, του πολέμαρχου της Ρούμελης, Γεωργίου Καραϊσκάκη;

Δεν ήταν εύκολος εκείνος ο Αγώνας και δικαιολογημένα έχει μυθοποιηθεί στη συνείδηση του ελληνικού λαού. Ωστόσο, αν η λαϊκή πρόσληψη του Αγώνα είναι μια πολιτισμική σταθερά για την ελληνική κοινωνία τού σήμερα, δεν μπορεί να γίνει παραδεκτή ως παρακαταθήκη «ιερή», με τη θρησκευτική βέβαια και όχι τη μεταφορική σημασία της λέξης. Η επιστημονική ιστοριογραφία δεν μπορεί παρά να παραμείνει κριτική και να λειτουργήσει διορθωτικά, όπου αυτό είναι πραγματικά απαραίτητο. Έχει την ευθύνη να επισημαίνει βαριές ιστορικές ανακρίβειες, ύποπτες και ιδιοτελείς μυθοπλασίες, άστοχες κρίσεις και σκέψεις. Μια σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία δεν θα είναι όμως μια ιστοριογραφία αμυντική, μια επιστήμη της απομυθοποίησης. Άλλωστε η εμπειρία διδάσκει ότι το δρομολόγιο αυτό είναι απλά αναποτελεσματικό και άγονο, αφού για έναν παλαιό μύθο που καταρρίπτεται (;) γεννιούνται δύο που τον αναπληρώνουν.

Σε αυτόν τον άνισο αγώνα η απάντηση πρέπει να είναι θετική. Ιστορία έγκυρη και τεκμηριωμένη, με βασικές παραδοχές επιστημονικής πειθαρχίας, με θεματική πολυμορφία και με ανανεωμένη αφήγηση. Ο τόμος αυτός και οι 16 τόμοι της σειράς *Οι ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας*, πιστεύουμε ότι συνιστούν μικρό, αλλά όχι αμελητέο δείγμα μιας νέας υπευθυνότητας.

Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης

Ο ΡΗΓΑΣ ΜΕ ΤΑ ΜΑΤΙΑ ΤΩΝ ΑΛΛΩΝ.
ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ ΤΗΣ ΠΡΟΣΛΗΨΗΣ ΕΝΟΣ ΗΡΩΑ

Το ζήτημα της πρόσληψης του Ρήγα είναι αρκετά σύνθετο, συχνά και περιπεπλεγμένο, και λόγω της σημασίας του για την εθνική αυτογνωσία τού αξίζει ειδική λεπτομερής διερεύνηση. Εδώ θα περιοριστούμε σε μια συνοπτική χαρτογράφηση της πρόσληψης με την ελπίδα ν' ανοίξουμε με τις σκέψεις και νύξεις που ακολουθούν τον δρόμο αυτής της έρευνας.¹

Οι πρώτες ρητές μαρτυρίες για την πρόσληψη του Ρήγα από την ελληνική ιστορική και πολιτική σκέψη υπήρξαν οι επιγραμματικές εκτιμήσεις της σημασίας του επαναστατικού του εγχειρήματος και της θυσίας του από τους δύο σημαντικότερους εκπροσώπους της πολιτικής σκέψης του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, τον Αδαμάντιο Κοραή και τον ανώνυμο συγγραφέα της *Ελληνικής Νομαρχίας*. Στον πρόλογο του έργου του, *Αδελφική Διδασκαλία*, το 1798, ο Αδαμάντιος Κοραής εξάγει το μαρτύριο του Ρήγα και των συντρόφων του ως το έναυσμα για την επανάσταση των Ελλήνων κατά της τυραννίας: «του αθώου αίματος η έκχυσις αύτη αντί να καταπλήξη τους Γραικούς θέλει μάλλον τους παροξύνει εις εκδίκησιν».² Ο Ανώνυμος Έλληνα αφιερώνει την *Ελληνική Νομαρχία* στον Ρήγα, τον οποίο χαρακτηρίζει «πρόδρομον μιας ταχείας ελευθερώσεως της κοινής Πατρίδος μας Ελλάδος».³

1. Το κείμενο αποτελεί περαιτέρω επεξεργασμένη μορφή ενός αρχικού σχεδιασματος του θέματος που περιλαμβάνεται στην έκδοση Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Ρήγας Βελεστινλής. Ο οραματιστής της Ελληνικής Δημοκρατίας*, στη σειρά: *Οι Ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας*, αρ. 1, επιμ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Αθήνα, Τα Νέα 2009, σ. 76-91.

2. *Αδελφική Διδασκαλία προς τους ευρισκομένους κατά πάσαν την Οθωμανικήν επικράτειαν Γραικούς*, Ρώμη [=Παρίσι] 1798 [ανατύπωση ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1983], σ. iv-v.

3. *Ελληνική Νομαρχία ήτοι λόγος περί ελευθερίας*, Ιταλία 1806, σ. 5.

Πάντως παρά τις κορυφαίες αυτές εκφράσεις του Διαφωτισμού, η πρόσληψη μεταξύ των συγχρόνων του Ρήγα έγινε ισχυρότερα αισθητή με τις αρνητικές αντιδράσεις που προκάλεσαν οι επαναστατικές του πρωτοβουλίες παρά με εκδηλώσεις δεκτικότητας στις ιδέες του. Αισθητότερη υπήρξε βεβαίως η καταδίκη των ιδεών του από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, το οποίο, το 1798, σε σχετική επιστολή του Πατριάρχη Γρηγορίου Ε' προς τον Μητροπολίτη Σμύρνης Άνθιμο προειδοποιούσε ότι το φυλλάδιο *Νέα Πολιτική Διοίκησις* «πλήρης υπάρχει σαθρότητος».⁴ Βιαιότερες υπήρξαν οι αντιδράσεις λογίων που στρατεύθηκαν στην υπόθεση του Αντιδιαφωτισμού, όπως ο Μιχαήλ Περδικάρης, ο οποίος συνέθεσε εκτενέστατο στιχούργημα τιτλοφορημένο *Ρήγας ή κατά Ψευδοφιλελλήλων*⁵ ή ο μοναχός Κύριλλος Λαυριώτης, ο οποίος σε επίσης εκτενές κείμενο καταφέρεται εναντίον του Ρήγα και πανηγυρίζει τον αφανισμό του.⁶

Φαίνεται κάπως παράδοξο στον παρατηρητή των φαινομένων της πνευματικής ιστορίας ότι μετά τις αναφορές του Κοραή και του Ανώνυμου στον Ρήγα το όνομά του σχεδόν εκπίπτει από τη φιλολογία του Διαφωτισμού. Με εξαίρεση τις ανατυπώσεις των δραμάτων του *Ηθικού Τρίποδος*, το 1811 και το 1815, και αυτές ανώνυμες, το έργο του φαίνεται λησμονημένο σε μια εποχή που οι ιδεολογικές συζητήσεις μεταξύ των λογίων του Διαφωτισμού εικονογραφούν την επαναστατική ζύμωση στον ελληνικό κόσμο. Η επαναστατική ζύμωση αντηχεί και στην πλατιά διάδοση των τραγουδιών του, όπως γνωρίζουμε από ποικίλες μαρτυρίες, η λογιосύνη όμως παραμένει σιωπηλή. Δεν θα ήταν αβάσιμο να υποθέσουμε ότι η βίαιη καταστολή της επαναστατικής πρωτοβουλίας και η καταδίκη του από την Εκκλησία τελικά πέτυχαν τον σκοπό τους.

Ωστόσο και με την έκρηξη της Επανάστασης το ενδιαφέρον για τον Ρήγα δεν επανέρχεται στο προσκήνιο των πολιτικών δρώμενων. Ο Ρήγας δεν φαίνεται να θεωρείται ως πρόδρομος από τους αγωνιστές του 1821.

4. Τα κατά τον αοίδιμον πρωταθλητήν του Ιερού των Ελλήνων αγώνος τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριον Ε', επιμ. Γ. Παπαδόπουλος - Α. Αγγελόπουλος, τ. Β', Αθήνα 1866, σ. 498-499.

5. Βλ. *Επετηρίς Μεσαιωνικού Αρχείου* 11 (1961), σ. 17-191, επιμέλεια Λεάνδρου Βρανούση.

6. Βλ. Asterios Argyriou, *Les exégèses grecques de l'Apocalypse*, Θεσσαλονίκη, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1982, σ. 626-631.

Οι αναφορές στο όνομά του στον τύπο της Επανάστασης είναι σποραδικές και οπωσδήποτε δεν διαθέτουν την πυκνότητα που θα θεμελίωνε την υπόθεση ότι οι αγωνιστές του '21 και η κοινή γνώμη που διαμορφωνόταν στην επαναστατική Ελλάδα έβλεπαν το εγχείρημά του ως την μακρινή αφετηρία του δικού τους αγώνα. Είναι χαρακτηριστική η κατηγορηματικότητα του ιστορικού της Επανάστασης Σπυρίδωνος Τρικούπη: «ουδείς σύνδεσμος υπάρχει μεταξύ της Ελληνικής Επανάστασεως και των κατά τον Ρήγα». ⁷ Μάλλον ως ποιητή και εκπρόσωπο του «κοινού ύφους» θυμούνται τον Ρήγα στα χρόνια του '21 παρά ως πολιτικό στοχαστή και θεωρητικό της ελευθερίας. Πάντως, οι ελεύθεροι πολιορκημένοι στο Μεσολόγγι τον θυμούνται το 1824: ένας προμαχώνας και ένα τμήμα της τάφρου των τειχών που κατασκευάστηκαν για να συγκρατήσουν τους πολιορκητές ονομάστηκε προς τιμήν του, «του αοιδίμου Ρήγα», πλάι στους προμαχώνες προς τιμήν του Βενιαμίν Φραγκλίνου και του Γουλιέλμου Τέλλου.

Ως ποιητή, πάντως, θυμούνται τον Ρήγα οι Έλληνες και στα αμέσως μετεπαναστατικά χρόνια. Σε μια εποχή κατά την οποία είναι εμφανής η προσπάθεια της αποκατάστασης της εθνικής γενεαλογίας, η ανάμνηση του Ρήγα επιζητεί σε δύο ανθολόγια ηρωικής ποίησης, που αποβλέπουν να φρονηματίσουν τους πολίτες του νέου βασιλείου: στα 1834 ο Θούριος ανθολογείται από τον Η. Χριστοφίδη στη συλλογή *Στίχοι ηρωικοί και ερωτικοί* και το επόμενο έτος ο Ρήγας προεξάρχει στην ανθολογία *Άσματα διαφόρων ποιητών, του τε αειμνήστου Ρήγα και άλλων Φιλελευθέρων Ελλήνων*, που εκδόθηκε στο Ναύπλιο. Λίγο αργότερα, το 1842, και πάλι σε επική ποιητική σύνθεση του Σμυρναίου Θεοδώρου Γ. Ορφανίδη, ο Ρήγας βρίσκει τη θέση που θα κρατούσε πλέον μόνιμα στη γενεαλογία της εθνικής παλιγγενεσίας: *Ο πρωτομάρτυς Ρήγας και η ελληνική επανάστασις: Ποίημα διά την εορτήν της 25 Μαρτίου ημέραν επέτειον αυτής*. Έτσι με πρωταγωνιστή τον Ορφανίδη ο Ρήγας εντάσσεται ορμητικά στον ελληνικό ρομαντισμό.

Και στον τομέα αυτό πάντως, όπως και σε τόσα άλλα επίπεδα της δημιουργικής έκφρασης, είχαν προηγηθεί οι Επτανήσιοι. Το 1823 ήδη ο Σολωμός απευθυνόμενος στην Ελευθερία «που με βια μετράει τη γη» γράφει:

7. Σπυρίδων Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. Α', Λονδίνο 1860, σ. 312-313.

Μόλις είδε την ορμή σου
ο ουρανός που για τσ' εχθρούς
εις την γη τη μητρική σου
έτρεφε και άνθια και καρπούς

εγαλήνευσε· και εχύθη
καταχθόνια μία βοή,
και του Ρήγα σου απεκρίθη
πολεμόκραχτη η φωνή.

Ακολούθησε ο Ιωάννης Ζαμπέλιος, το 1833, με το δράμα «Ρήγας ο Θεεταλός». Το έργο ανέβηκε επανειλημμένα σε αθηναϊκές σκηνές τη δεκαετία του 1830.⁸ Η καθιέρωση της 25ης Μαρτίου ως εθνικής εορτής με βασιλικό διάταγμα του Όθωνα το 1838, δημιούργησε ιδεολογικές ζητήσεις και δεκτικότητες που οδήγησαν σε νέα αθηναϊκή έκδοση του Ρήγα του Ζαμπέλιου. Ο Ρήγας βρίσκεται πλέον ενταγμένος στο συμβολικό λεξιλόγιο της πολιτικής ζωής του ελληνικού κράτους και οι χρήσεις του ονόματός του κατοπτρίζουν τις διακυμάνσεις των επεξεργασιών της εθνικής ιδεολογίας. Στις 14 Ιανουαρίου 1844 το όνομα του Ρήγα βρίσκει τη θέση του και στον λόγο του Ιωάννη Κωλέττη στη συντακτική εθνοσυνέλευση, τον ρητορικό λόγο που απετέλεσε το καταστατικό κείμενο της Μεγάλης Ιδέας: «της μεγάλης εκείνης της πατρίδος ιδέας, την οποίαν εις αυτό του Ρήγα το τραγούδι είδομεν κατά πρώτον εκπεφρασμένην». Ας σημειώσουμε ότι και εδώ η ανάμνηση του Ρήγα ανακύπτει σταθερά από τα τραγούδια του: ο Ρήγας παραμένει ο ποιητής της ιδέας της πατρίδας των Ελλήνων.

Οι επεξεργασίες πάντως που απέδωσαν τη διακόσμηση της εθνικής ιδεολογίας μέσα στην οποία βρήκε τη θέση του και ο Ρήγας, δεν δρομολογήθηκαν στην Αθήνα, την πρωτεύουσα του νεοπαγούς ελληνικού βασιλείου, το νέο εθνικό κέντρο του ελληνισμού, αλλά στο Μόναχο, την πρωτεύουσα του «νεοκλασικού» βασιλείου των Βιττελσβάχων. Στο υπέροχο μνημείο των Προπυλαίων του Μονάχου, όπου απομνημιώνεται η φιλελληνική βούληση

8. Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός ρομαντισμός*, Αθήνα, Ερμής, 1982, σ. 157-164. Για τις ρομαντικές στοχεύσεις του Ζαμπέλιου στο έργο αυτό βλ. και Άννα Ταμπάκη, «Du théâtre philosophique au drame national: étude du lexique politique à travers l'ère des révolutions. Le cas grec», *From republican polity to national community* [SVEC 2003:9], επιμ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, Οξφόρδη, Voltaire Foundation, 2003, σ. 79-80.

της Βαυαρίας, αποτυπώνεται για πρώτη φορά ρητά ο συγκερασμός πάνω στον οποίο θα θεμελιωνόταν το κανονιστικό περιεχόμενο της νεοελληνικής συνείδησης. Στο εσωτερικό των Προπυλαίων αναγράφονται ελληνικά σε επιβλητικές εντοιχισμένες μαρμάρινες δέλτους τα ονόματα των πρωτεργατών της ελευθερίας της Ελλάδος, των οποίων οι αγώνες και οι θυσίες συνέτειναν ώστε η βαυαρική δυναστεία να αποκτήσει και ένα δεύτερο νεοκλασικό βασίλειο, την Ελλάδα.⁹ Στη μνημειακή αυτή αναγραφή συντελείται η άμβλυνση των αιχμών και των αντιπαραθέσεων, ξεπερνιούνται οι ριζικά διαφορετικές αντιλήψεις για το μέλλον του απελευθερωμένου ελληνισμού που χαρακτήρισαν την πολιτική σκέψη του αγώνα της ανεξαρτησίας. Όλοι οι πρωταγωνιστές αναγράφονται παρατακτικά δημιουργώντας ένα περίγραμμα καθολικής συναίνεσης. Εκεί εμφανίζεται και ο Ρήγας πλάι στον Πατριάρχη Γρηγόριο που καταδίκασε τις ιδέες του, εκεί και ο Κοραής πλάι στον Καποδίστρια, τον οποίο τόσο βίαια αντιπολιτεύθηκε. Στα Προπύλαια, λοιπόν, του Μονάχου τη δεκαετία του 1850 δημιουργείται το πρότυπο της νέας ιστορικής σύνθεσης που θα καθόριζε το μέλλον και θα ανάπαυε τη συλλογική συνείδηση.

Η εικαστική έκφραση αυτών των ιδεών βρήκε γρήγορα τον διερμηνευτή της στην τέχνη του Θεόδωρου Βρυζάκη, του νέου που σπούδασε ζωγραφική στο Μόναχο και μετέφερε τις ιδέες του ιδεολογικού συγκερασμού στη νεοελληνική τέχνη. Το μήνυμα των Προπυλαίων μεταπλάθεται το 1858 σε ζωγραφικό μήνυμα στον πίνακα «Η Ελλάς ευγνωμονούσα», σε δύο μάλιστα πανομοιότυπες εκδοχές, η μία από τις οποίες κοσμεί σήμερα το γραφείο του πρωθυπουργού της Ελλάδος. Αποκορύφωση της ίδιας ιδεολογικής επεξεργασίας υπήρξε η ανέγερση των ανδριάντων στο χώρο μπροστά στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, αρκετά χρόνια μετά την έξωση της βαυαρικής δυναστείας. Η δυναστεία έφυγε, αλλά η ιδεολογική της παρακαταθήκη παρέμεινε ισχυρή. Το 1871 ο Κοραής και ο Καποδίστριας, ο Ρήγας και ο Πατριάρχης Γρηγόριος ανυψώθηκαν ανά ζεύγος σε επιβλητικά έργα γλυπτικής έξω από το Πανεπιστήμιο, συμβάλλοντας στην εδραίωση και μεταλαμπαδέυση της ιδεολογίας της πνευματικής ενότητας του νέου ελληνισμού.

9. Βλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «Δύο “νεοκλασικά” βασίλεια την εποχή του εθνικισμού», *Αθήνα-Μόναχο. Τέχνη και πολιτισμός στη νέα Ελλάδα*, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη, 2000, σ. 33-37.

Πρόσοψη των Προπυλαίων του Μονάχου, από δυτικά, έργο του Leo von Klenze. Δημοσιεύεται στο *Αθήνα-Μόναχο. Τέχνη και Πολιτισμός στη νέα Ελλάδα*, Εθνική Πινακοθήκη-Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού, 2000, σ. 357.

Ο ανδριάντας του Ρήγα Φεραίου, έργο του Ιωάννη Κόσσου, που τοποθετήθηκε στην είσοδο του Πανεπιστημίου το 1871. *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών, Ζωγράφοι-Γλύπτες-Χαράκτες, 16ος-20ός αιώνας*, τ. Β', Αθήνα, Μέλισσα, 2000, σ. 270.

Η ανέγερση των ανδριάντων έδωσε την ευκαιρία για νέες ποιητικές εξάρσεις: «Εις την αποκάλυψιν του προ του Εθνικού Πανεπιστημίου ανεγερθέντος ανδριάντος Ρήγα του Φεραίου» του Αθανασίου Οικονομίδη, το 1871, «Ρήγας ο Φεραίος. Εποποιία διηγημένης εις έξ άσματα» του φοιτητού της ιατρικής Κ. Σακελλαρίδου, το 1877, «Ύμνοι του πρωτομάρτυρος Ρήγα του Φεραίου μετά συντόμου βιογραφίας αυτού» του μαθητού της Δ' τάξεως του Βαρβακείου Δημητρίου Φωτιάδη, το 1878, «Μνημόσυνον Φεραίου. Στροφαί απαγγελθείσαι από των Προπυλαίων του Πανεπιστημίου τη 25 Μαρτίου εντολή των φοιτητών» του Γ. Αναστασόπουλου, το 1884, ενώ το 1881 ο καθηγητής του Διδασκαλείου Ιωάννης Θ. Σακελλαρίδης είχε μελοποιήσει μέρος του Θούριου μαζί με το «Άσμα του Ορφέως» του Σπυρίδωνος Βασιλειάδη.

Τα ποιητικά κείμενα, οι δραματοουργίες, οι μελοποιήσεις αποτελούν καλές ενδείξεις της πρόσληψης του Ρήγα από τη ρομαντική αισθαντικότητα του δεκάτου ενάτου αιώνα, σε μια εποχή μάλιστα έξαρσης και κορύφωσης της εθνικής ιδεολογίας. Η μορφή βέβαια που αναδύεται από αυτές τις εκδηλώσεις της ρομαντικής ευαισθησίας είναι αρκετά μακριά από τον ιστορικό Ρήγα και τις δικές του ιδεολογικές στοχεύσεις. Ωστόσο το 1891, επάνω στην κορύφωση της ρομαντικής πρόσληψης, εμφανίστηκε η έκδοση των εγγράφων της ανάκρισης του Ρήγα από τις αυστριακές αρχές που προσπόρισε στην έρευνα η φιλοπονία του Emile Legrand. Ακολούθησε το 1892 η έκθεση των πορισμάτων από την ανάγνωση των εγγράφων από τον Σπυρίδωνα Λάμπρο. Τέθηκε δηλαδή το θεμέλιο για τη μεταβολή του Ρήγα από αντικείμενο της ρομαντικής φαντασίας σε ζητούμενο της επιστημονικής έρευνας.

Την ίδια εποχή προς το τέλος του αιώνα εμφανίζονται και οι πρώτες απόπειρες συνολικής βιογράφησης του Ρήγα, πέρα από την καταγραφή των θρύλων και των προσωπικών του αναμνήσεων που είχε επιχειρήσει ο Χριστόφορος Περραιβός το 1860. Ο Κυμαίος δάσκαλος Γεώργιος Θεοφίλου εξέδωσε το 1886 στη Λάρισα το σχεδιάσμα *Βιογραφία Ρήγα του Φεραίου*, ενώ το 1891 ο Θεσσαλός δικηγόρος από τον Αλμυρό Χ. Βαλαματόπουλος δημοσίευσε στην Αθήνα το έργο *Ρήγας Φεραίος. Πρωτότυπος μονογραφία*. Το βιογραφικό σχεδιάσμα του Γ. Θεοφίλου επανεμφανίστηκε σε δεύτερη έκδοση το 1893, σε τρίτη έκδοση το 1895 –πάντα στη Λάρισα–

και σε τέταρτη έκδοση στην Αθήνα το 1896. Το νέο αρχειακό υλικό που κατέστησαν διαθέσιμο οι έρευνες των Legrand και Λάμπρου δεν φαίνεται να συνέβαλε σε μια νέα και ιστορικότερη αντίληψη περί Ρήγα. Το έργο του Γ. Θεοφίλου, του οποίου οι αλληπάλληλες ανατυπώσεις μαρτυρούν κάποια ζήτηση από μέρους του αναγνωστικού κοινού, βασίζεται κυρίως σε προφορικές παραδόσεις και στο αφήγημα του Περραιβού. Η ανατύπωση της Αθήνας περιλαμβάνει κάποια έγγραφα από τη συλλογή του Legrand, η ουσιώδης πρόθεση όμως δεν είναι η ιστορική γνώση αλλά η σύνδεση του Ρήγα με τη Μεγάλη Ιδέα, όπως φαίνεται από τις καταληκτικές παραγράφους του κειμένου.

Έτσι κλείνει ο δέκατος ένατος αιώνας ως προς την πρόσληψη του Ρήγα. Πέραν των όσων αυτοτελών έργων μνημονεύθησαν στην επισκόπηση που προηγήθηκε, υπήρξαν βεβαίως και οι αναφορές, εκτενέστερες ή συνοπτικότερες, στις γραμματολογίες των Ιακωβάκη Ρίζου Νερουλού και του Κων. Σάθα και στη μεγαλόπνοη βιογραφική ανασκόπηση της εθνικής παλιγγενεσίας του Αναστασίου Γούδα και βεβαίως στην *Ιστορία του ελληνικού έθνους* του Κων. Παπαρρηγόπουλου.

Ο Παπαρρηγόπουλος στην αφήγησή του βασίζεται κυρίως στον Περραιβό, οι κρίσεις του πάντως συμπυκνώνουν με το επιγραμματικό και ακριβολόγο ύφος του την εικόνα του Ρήγα που είχε πλέον καθιερωθεί στην εθνική συνείδηση:

Περί τα μέσα της παρελθούσης εκατονταετηρίδος εγεννήθη εις Βελεστίνον της Θεσσαλίας, ήτοι εις τας αρχαίας Φεράς, ο Ρήγας, ο εκ τούτου επικληθείς Βελεστενλής ή Φεραίος. Παιδευθείς τα εγκύκλια μαθήματα εις τα εν Ζαγορά σχολεία, αθλητικός το σώμα και γενναίος την ψυχήν, δεν ηδυνήθη να διαζήση εν τη δεδουλωμένη πατρίδι, και περί το 1780 απήλθεν εις Βουκουρέστιον όπου συνεπλήρωσε την παιδείυσιν αυτού εν ταις ακμαζούσαις τότε αυτόθι, τη προστασία των Ελλήνων ηγεμόνων, σχολαίς, και συν τοις άλλοις εποτίσθη τα μεθυστικά νάματα των αρχών της γαλλικής δημοκρατίας. Αλλ' ο Ρήγας δεν είχε μόνον καρδίαν ευπαθή, είχε προσέτι νουν υγιά και πρακτικόν. Νομίσας ότι και διά τας εσωτερικάς των ομογενών αυτού διαθέσεις και διά τας εξωτερικάς της Ευρώπης περιστάσεις επέστη η ώρα γενικής του έθνους επαναστάσεως, ωφελήθη εκ των φιλικών σχέσεων εις ας περιήλθε προς τον ηγεμόνα ίνα περιέλθη εις συνεννοήσεις και συνάφη σχέσεις επιτηδείας εις προπαρασκευήν του μεγάλου αυτού βουλεύματος. Όθεν ένθεν μεν παρέλαβε

συνεργούς πολλούς πλουσίους εμπόρους, ένθεν δε παρεσκεύασε την τοσοούτον δεινήν κατά της τουρκικής κυβερνήσεως αποστασίαν του δυνάστου της Βουλγαρίας Πασβάνογλου, και σύναμα διετέλει εις αδιάκοπον αλληλογραφίαν μετά διαφόρων άλλων επισήμων Τούρκων και Αλβανών και μετά αρματωλών και επισκόπων και άλλων προυχόντων της Ελλάδος. Ίνα δε διαφωτίση μεν το πνεύμα των ομογενών, εξάφη δε το φρόνημα αυτών, ησχολήθη περί την σύνταξιν Χάρτου της Ελλάδος, και Στρατιωτικού εγκολπίου, και Προσωρινού πολιτικού κανονισμού και προ πάντων των Ύμνων εκείνων, οίτινες επί τριακονταετίαν όλην αδόμενοι υπό των πατέρων και των μητέρων ημών έμελλον να χρησιμεύσωσιν ως η πυρφόρος θρυαλλίς της μεγάλης εκρήξεως του 1821. Ομολογούμεν ότι οι ύμνοι ούτοι και αυτός ο θούριος,

Ως τότε, παλληκάρια να ζούμε 'ς τα στενά
Μονάχοι 'σαν λιοντάρια, 'ς ταις ράχαις, 'ς τα βουνά,

όστις βεβαίως είναι ο πάντων κάλλιστος, δεν δύνανται σήμεραν να θεωρηθώσιν ως έργα τέχνης και φιλοκαλίας εξαιρέτου· αλλά τότε επροξένησαν εντυπώσεις, και συγκινήσεις, και ορμάς τοιαύτας ώστε ανάγκη να παραδεχθώμεν ότι ανταπεκρίνοντο ου μόνον εις τα αισθήματα των χρόνων εκείνων, αλλά και εις τον βαθμόν της διανοητικής διαπλάσεως εις ον ίστατο το έθνος.

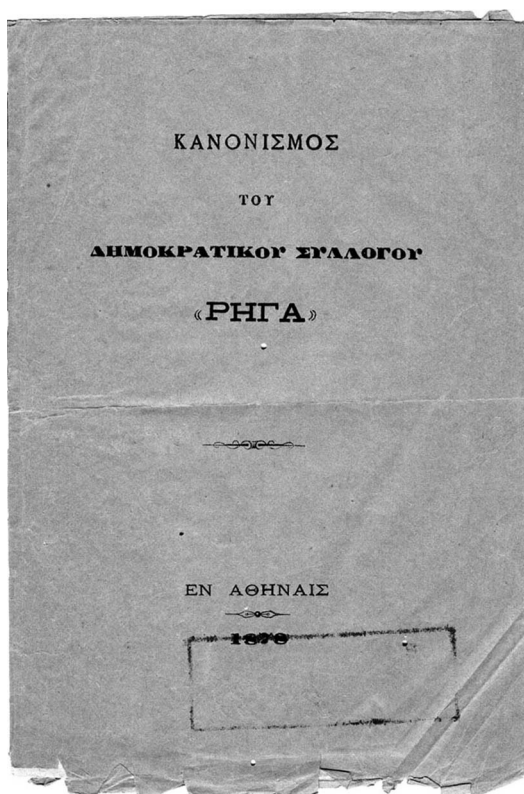
Ο Ρήγας ίνα εκτυπώση τας συγγραφάς αυτού και συγχρόνως προσεγγίση εις την επαναστατικήν της Γαλλίας εστίαν, μετέβη εις Βιέννην· και εκείθεν εύρε τρόπον να έλθη εις αλληλογραφίαν μετά του εν Ιταλία κατά τα έτη 1796 και 1797 θριαμβεύοντος Βοναπάρτου. Παρέστησεν αυτώ την οικτράν της Ελλάδος τύχην και επεκαλέσατο την κραταιάν της Γαλλίας συνδρομήν προς απελευθέρωσιν της κλασικής ταύτης γης. Αξιωθείς δε να προσκληθή υπό του στρατηγού εις προσωπικήν εν Ενετία συνέντευξιν, απήλθε διά Τεργέστης εις την πόλιν ταύτην. Δυστυχώς τα προαποσταλέντα εις Τεργέστην έγγραφα και συγγράμματά του συνελήφθησαν υπό της αυτόθι αυστριακής αρχής, ώστε ο μικρόν κατόπιν αυτών αφικόμενος Ρήγας και ο συνέταιρος αυτού Χριστόφορος Περραιβός πάραυτα φυλακίσθησαν και ανεκρίθησαν. Και ο μεν Περραιβός ητυύχησε να απολυθή, ο δε Ρήγας απεστάλη εις Βιέννην, όπου εν τω μεταξύ είχαν φυλακισθή άλλοι συνέταιροι αυτού. Η οσμανική κυβέρνησις είχεν εκ πρώτης αφετηρίας απαιτήσει την παράδοσιν αυτών, η δε αυστριακή μετά βραχύν τινα δισταγμόν ενέδωκεν εις την απαίτησιν. Οι συλληφθέντες ήσαν οκτώ· εκ τούτων τρεις, ως υπήκοοι της Αυστρίας κατεδικάσθησαν εις ισόβιον υπερροίαν, ο δε Ρήγας μετά των λοιπών παρεδόθησαν εις τον πασάν του Βελιγραδίου τω 1798. Η πρώτη απόφασις ήτο να σταλώσιν

εις Κωνσταντινούπολιν· ἀλλ' ἐπειδὴ πρὸς τοῦτο ἐμέλλον νὰ διέλθωσι διὰ χωρῶν ἐν αἷς ἐπεκράτει ὁ Πασβάνογλους, ἐγνώσθη δε ὅτι ὁ μέγας οὗτος ἐπαναστάτης εἶχε καταλάβῃ πάσας τὰς διόδους ἵνα σώσῃ τὸν φίλον του, ἐκρίθη ἀσφαλέςτερον νὰ θανατωθῶσιν ἐν Βελιγραδίῳ. Καὶ οἱ μὲν ἄλλοι ἐπνίγησαν εἰς τὸν Ἰστρον, ὁ Ρήγας ὅμως ἀντιστάς καὶ καταβαλὼν διὰ τῆς ρωμαλέας αὐτοῦ πυγμῆς τὸν ἐπιχειρήσαντα νὰ ἀπαγάγῃ αὐτόν Τούρκον, ἐδέησε νὰ φονευθῇ διὰ πυροβόλων ὀπλῶν. Ἀλλὰ καὶ ὅταν εἶδεν εἰσελθόντας τοὺς ἐπιτραπέντας τὸ ἔργον τοῦτο στρατιώτας κατεπτότησεν αὐτοὺς ἀνακράζας τουρκιστί· «οὕτως ἀποθνήσκουσι τὰ παλληκάρια· ἱκανὸν ἔσπειρα σπόρον· θέλει βλαστήσῃ καὶ τὸ γένος μου θέλει συλλέξῃ τὸν γλυκὺν αὐτοῦ καρπὸν!» Ταῦτα δε ὡς προφῆτης λαλήσας ἔπεσε καταλιπὼν εἰς τοὺς ἐπιγενομένους μνημὴν ἱερὰν, ἣν ἀπεικόνισεν ἡ παρούσα γενεὰ διὰ τοῦ ἀνδριάντος ὃν ἤγειρεν αὐτῷ πρὸ τῆς στοᾶς του ἐν Αθήναις ἐθνικοῦ πανεπιστημίου.

Μία κάπως διαφορετικὴ μορφή πρόσληψης τοῦ Ρήγα ἐκδηλώθηκε μετὰ τὴν χρησιμοποίησιν τοῦ ὀνόματός του ἀπὸ πολιτικούς συλλόγους καὶ κινήσεις ποὺ ἐπεδίωκαν με αὐτὸ τὸν συμβολικὸ τρόπο νὰ δηλώσουν τὸν φιλελεύθερο καὶ δημοκρατικὸ τοὺς χαρακτήρα. Ἐτσι, τὸν Οκτώβριο τοῦ 1862 ἐμφανίστηκε ὁ βραχύβιος πολιτικὸς σύλλογος «Ρήγας Φεραῖος» στοὺς κόλπους τοῦ ὁποῖου συσπειρώθηκαν φιλελεύθεροι πολιτευτὲς ποὺ εἶχαν πρωτοστατήσῃ ἐν τῇ ἐξῶσῃ τοῦ Ὁθωνα.¹⁰ Ἀκολούθησε τὸ 1877 ἡ ἰδρυσιμὴ ἄλλου σχήματος μετὰ τὴν ὀνομασίαν «Δημοκρατικὸς Σύλλογος Ρήγας» ἀπὸ τοὺς ἐπιγόνους τοῦ ἐπτανησιακοῦ ριζοσπαστισμοῦ καὶ ἄλλους δημοκράτες. Στὶς τάξεις τοῦ «Ρήγα» συσπειρῶνόνται Ἐπτανήσιοι καὶ Πελοποννήσιοι δημοκράτες, θιασῶτες δηλαδὴ τοῦ ἀβασίλευτου πολιτεύματος ὅπως ὁ Ἀνδρέας Ρηγόπουλος καὶ ὁ Ρόγκος Χοϊδᾶς, ὁ ὁποῖος δὲν δίστασε τὸ ἔτος 1879 νὰ δηλώσῃ ἐν τῇ Βουλῇ ὅτι ἦταν «κοινωνιστής».¹¹ Στὸ περιοδικὸ ὄργανο τοῦ συλλόγου ποὺ ἔφερε ἐπίσης τὸν τίτλο *Ρήγας* δημοσιεύθηκε ἡ *Νέα Πολιτικὴ Διοίκησις* τὸ 1877, προφανῶς ἀναπαράγοντας τὸ κείμενο ποὺ εἶχε δημοσιεύσει ὁ Παναγιώτης Χιώτης στὸ περιοδικὸ *Παρθενῶν* τὸ 1871.

10. Βλ. Α. Λιάκος, «Οἱ Φιλελεύθεροι ἐν τῇ Ἐπανάστασιν τοῦ 1862. Ὁ πολιτικὸς σύλλογος “Ρήγας Φεραῖος”», *Μνήμων* 8 (1980-1982), σ. 9-46.

11. Βλ. *Ἡ σοσιαλιστικὴ σκέψις ἐν τῇ Ἑλλάδι ἀπὸ τοῦ 1875 ἕως τοῦ 1974*, τ. Α' (1875-1907), ἐπιμ. Π. Χρ. Νούτσος, Αθήνα, Γνώσις, 1990, σ. 50-52. Βλ. ἐπίσης Χ. Σ. Κοριζῆς, *Συμβολὴ ἐν τῇ ἐρευνᾷ τῆς ἐλληνικῆς πολιτικῆς ζωῆς καὶ κοινωνίας τοῦ 19ο αἰῶνα. Ὁ σύλλογος «Ρήγας»*, Αθήνα 1969.

Το καταστατικό του «Δημοκρατικού Συλλόγου Ρήγας». Φυλλάδιο που εκδόθηκε στην Αθήνα το 1878.

ΘΟΥΡΙΟΣ

Ὁ καίτοι
στα γνώμη τῶν τυράννων νὰ μὴν
ἐλθῶ πρὶν
μὴτε νὰ τοῖς δουλεύσω, μὴτε νὰ
πλευρηθῶ
εἰς τὰ τάγματα τοὺς γιὰ νὰ παρα-
δοθῶ.

ΟΡΓΑΝΟ ΤΗΣ ΗΛΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΝΤΙΔΙΚΤΑΤΟΡΙΚΗΣ
ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΣΠΟΥΔΑΣΤΩΝ «ΡΗΓΑΣ ΦΕΡΑΙΟΣ»

Ἀριθ. Φ. 16 — 17

Ὀκτωβρίου - Νοέμβριος 1969

Ο ΑΓΩΝΑΣ ΣΥΝΕΧΙΖΕΤΑΙ

Λογότυπος της παράνομης εφημ. Θούριος που εξέδιδε κατά τη διάρκεια της δικτατορίας η σπουδαστική οργάνωση «Ρήγας Φεραίος».

Ο εικοστός αιώνας δεν πρόσθεσε πολλά στην πρόσληψη του Ρήγα, του οποίου η εικόνα στη συλλογική συνείδηση παρέμεινε σταθερή όπως την είχε επεξεργαστεί ο δέκατος ένατος αιώνας. Αυτό που πρόσθεσε ο εικοστός αιώνας στην πρόσληψη του Ρήγα υπήρξε η διάσταση της πολιτικής και ιστορικής σκέψης της ελληνικής αριστεράς, η οποία πριν οικειωθεί, σχετικά αργά, τον Ρήγα ως διεθνιστή πρόγονό της, τον αντιμετώπισε με αμφιθυμία και αβεβαιότητα που εκφράστηκε στον πρώιμο χαρακτηρισμό του από τον Γιάννη Κορδάτο ως «προδρόμου του ελληνικού ιμπεριαλισμού»¹² εις βάρος των άλλων βαλκανικών λαών. Η πρώιμη αυτή κρίση βέβαια εγκαταλείφθηκε και αντικαταστάθηκε από την αντίληψη για τον Ρήγα ως εκπροσώπου της ελληνικής αστικής τάξης. Υπήρξε κατά τον Κορδάτο «ο ενθουσιωδέστερος εμψυχωτής και διερμηνευτής του νεοελληνικού εθνισμού».¹³ Με τον χρόνο η γνώμη της αριστεράς για τον Ρήγα αναθεωρήθηκε ριζικά,¹⁴ σε σημείο που αργότερα, στα χρόνια της δικτατορίας των συνταγματαρχών, το όνομά του να προκριθεί ως η ονομασία της οργάνωσης της ανανεωτικής αριστερής νεολαίας ΕΚΟΝ Ρήγας Φεραίος, η οποία επιπλέον τιτλοφόρησε το εκφραστικό της όργανο *Θούριο*.

Μέρος της ιστορίας της πρόσληψης του Ρήγα είναι και η ιστορία της παράδοσης των χαμένων επαναστατικών του κειμένων.¹⁵ Αναφερθήκαμε ήδη στην κατάσχεση και καταστροφή από τις αυστριακές αρχές των δύο επαναστατικών φυλλαδίων του 1797. Το μεν *Εγκόλπιον Στρατιωτικόν* (ή όπως έμεινε γνωστό *Ο Στρατάρχης Κεβενχüller*), που είχε τη μορφή βιβλιαρίου μικρού σχήματος, κατασχέθηκε στο τυπογραφείο των Μαρκίδων Πούλιου και έτσι ολόκληρο το τράβηγμα καταστράφηκε ολοσχερώς. Ως εκ τούτου το κείμενο αυτό του Ρήγα, μαζί με τη μετάφραση του *Πνεύματος των Νόμων* του Μοντεσκιέ, ανήκει στα λανθάνοντα έργα του. Σώθηκαν πάντως τα τραγούδια του *Εγκολπίου*, ο «Πατριωτικός Ύμνος» και το «Τι καρτερείτε,

12. Γιάννης Κορδάτος, *Ο Ρήγας Φεραίος και η εποχή του*, Αθήνα 1931, σ. 82.

13. Γιάννης Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασεως*, Αθήνα, επανέκδοση εκδ. Επικαιρότητα, 1977, σ. 133.

14. Βλ. χαρακτηριστικά Τάσος Βουρνάς, *Ο πολίτης Ρήγας Βελεστινλής*, Αθήνα, Πυξίδα, 1956.

15. Βλ. Ρήγα Βελεστινλή, *Άπαντα τα σωζόμενα*, γενική επιμέλεια Π. Μ. Κιτρομηλίδης, τ. Ε', Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 2000, σ. 21-29.

φίλοι και αδελφοί» που παραδόθηκαν από την προφορική παράδοση, την έκδοση των τραγουδιών του Ρήγα από τον Περραιβό το 1798 στην Κέρκυρα και ένα ανθολόγιο πατριωτικής ποίησης του 1826. Γνωρίζουμε έτσι μέρος του περιεχομένου του *Εγκολπίου*. Το κύριο μέρος του βιβλιαρίου πάντως λανθάνει, ίσως και να έχει χαθεί οριστικά. Με βάση τη γαλλική, ιταλική και ισπανική μετάφραση του εγχειριδίου του Κεβενχύλλερ, που είναι πα- νομοιότυπες μεταξύ τους, προτείνουμε στην έκδοση των *Σωζομένων* του Ρήγα μια υπόθεση για τη μορφή των περιεχομένων του *Εγκολπίου*, που περιλήφθηκε στον πέμπτο τόμο της έκδοσης.¹⁶ Η υπόθεση μένει να ελεγχθεί αν κάποτε εντοπιστεί το λανθάνον κείμενο του τελευταίου έργου του Ρήγα που ούτε ο ίδιος δεν μπόρεσε να δει τυπωμένο.

Πιο περίπλοκη είναι η ιστορία της παράδοσης του πολιτικού φυλλαδίου *Νέα Πολιτική Διοικήσεις* που αποτελεί το απόσταγμα της πολιτικής σκέψης του Ρήγα. Όπως είδαμε, ο κύριος όγκος των αντιτύπων της πρώτης έκδοσης κατασχέθηκε στην Τεργέστη κατά τη σύλληψη του Ρήγα και τελικά καταστράφηκε. Ορισμένα αντίτυπα όμως, περίπου διακόσια τον αριθμό, πρόλαβαν να διοχετευθούν προς διάφορες κατευθύνσεις διά των δικτύων της διασποράς και από χειρόγραφα αντίγραφα αυτών το κείμενο τελικά διασώθηκε και ξαναδημοσιεύθηκε αρκετές δεκαετίες μετά την πρώτη έκδοση. Είναι βέβαια ενδεικτικό της αποτελεσματικότητας της καταστολής του επαναστατικού εγχειρήματος του Ρήγα ότι κανένας από τους κατόχους των αρχικών αντιτύπων δεν τόλμησε να διασώσει το έντυπο. Πάντως κάπως παράδοξα, από τον δρόμο της καταδίκης του Ρήγα από την επίσημη εκκλησιαστική αρχή, που προαναφέραμε, γνωρίζουμε τη μορφή του επαναστατικού μανιφέστου που ήταν σαφώς διαφορετική από εκείνη του *Εγκολπίου*. Γράφει λοιπόν με μεγάλη ακρίβεια ο Πατριάρχης Γρηγόριος Ε΄ προς τον Σμύρνης Άνθιμο, την 1 Δεκεμβρίου 1798, δίνοντας ακριβή περιγραφή του επαναστατικού φυλλαδίου:¹⁷

Έν σύνταγμα εις μίαν κόλλαν χαρτί ολόκληρον, μεγάλην, εις απλήν φράσιν ρωμαϊκῇ, επιγραφόμενον νέα πολιτική διοικήσεις των κατοίκων της Ρούμελης, των μικρών εν τη Μεσογείω Νήσων και της Βλαχομπογδανίας.

Αυτή λοιπόν ήταν η μορφή του επαναστατικού φυλλαδίου του Ρήγα,

16. Βλ. αναλυτικά, *Άπαντα τα σωζόμενα*, τ. Ε΄, σ. 139-147.

17. *Τα κατά τον αοίδιμον Πατριάρχη Γρηγόριον Ε΄*, τ. Β΄, σ. 498-499.

ένα μεγάλο μονόφυλλο, πιθανότατα τυπωμένο και στις δύο όψεις, που θα μπορούσε να διπλωθεί ή να τυλιχθεί ως ειλητάριο για να κυκλοφορεί πιο εύκολα και να γίνεται αποτελεσματικότερα αδιόρατο. Αυτό το έντυπο εξαφανίστηκε. Διασώθηκαν μία γερμανική και μία ρωσική μετάφραση καμωμένες από τις μυστικές υπηρεσίες των χριστιανών αυτοκρατόρων που έτρεμαν τους Ιακωβίνους και τον Ναπολέοντα, αλλά τα πρωτότυπα από τα οποία έγιναν οι μεταφράσεις δεν σώθηκαν στα αυτοκρατορικά αρχεία. Πιθανόν να θεωρήθηκαν περιττά και να καταστράφηκαν περίπου ως μια χειρονομία εξορκισμού του φάσματος της Επανάστασης.

Τα ελληνικά χειρόγραφα αντίγραφα όμως διασώθηκαν. Ένα σώθηκε στη Ζακύνθο· ένα δεύτερο στα Κύθηρα. Κάποια άλλα στις ηγεμονίες, που ωστόσο παραδίδουν μια πρωιμότερη παραλλαγή του κειμένου, όχι εκείνο που τυπώθηκε τελικά, ενδιαφέρουσα ένδειξη και αυτή της κυκλοφορίας του κειμένου. Πολύ περισσότερα χειρόγραφα αντίγραφα παρέδωσαν τον Θούριο μαζί με τα άλλα τραγούδια. Αυτά διασπάρηνσαν πλατιά και σήμερα βρίσκονται σε βιβλιοθήκες σε όλο τον κόσμο, στην Ευρώπη και την Αμερική. Η γνώση που διαθέτουμε σήμερα για το περιεχόμενο του πολιτικού φυλλαδίου του Ρήγα προέρχεται πάντως από τα δύο χειρόγραφα της Ζακύνθου και των Κυθήρων. Το χειρόγραφο της Ζακύνθου έγινε γνωστό πολύ ενωρίτερα από εκείνο των Κυθήρων και το περιεχόμενό του τυπώθηκε από τον σπουδαίο Επτανήσιο λόγιο Παναγιώτη Χιώτη στο αθηναϊκό περιοδικό *Παρθενών* το 1871. Έκτοτε το χειρόγραφο της Ζακύνθου εξαφανίστηκε. Από τη δημοσίευση του Π. Χιώτη το κείμενο αναδημοσιεύθηκε στο περιοδικό του συλλόγου «Ρήγας», το 1877, και στην αυτοτελή έκδοση του Θεμιστοκλή Βολίδη, το 1924, και αποτέλεσε τη βάση των μεταγενεστέρων εκδόσεων του Α. Βρανούση και άλλων.

Το 1967 ανακαλύφθηκε από τον Κυθήριο φιλόλογο Εμμανουήλ Στάθη το χειρόγραφο των Κυθήρων στο αρχείο του πατέρα του Σπύρου Στάθη. Τρεις δεκαετίες αργότερα, το 1996, ο Εμμανουήλ Στάθης εξέδωσε σε κριτική έκδοση το κείμενο του χειρογράφου των Κυθήρων¹⁸. Σε αντιβολή προς την εκδεδομένη μορφή του χειρογράφου της Ζακύνθου, το κείμενο

18. *Το Σύνταγμα και ο Θούριος του Ρήγα. Το αρχικό και το τελικό κείμενο*, κριτική έκδοση Εμμ. Σ. Στάθης, Αθήνα, Αρμός, 1996. Τα κείμενα στις σ. 133-224 και 279-285.

του χειρογράφου των Κυθήρων επιτρέπει να εντοπιστούν οι επεμβάσεις αντιγραφικών και εκδοτών στο αρχικό κείμενο του Ρήγα. Η αναπόδραστη διαπίστωση που προκύπτει είναι ότι η έκδοση του Π. Χιώτη είχε υποστεί σοβαρές γλωσσικές επεμβάσεις, πιθανότατα από τον ίδιο, για να προσδοθεί λογιότερη μορφή στο κείμενο σύμφωνα με τις απαιτήσεις του καθαρεύοντος ύφους της ελληνικής της εποχής. Αφαιρέθηκαν κυρίως οι ξένες γλωσσικές προσμίξεις και αντικαταστάθηκαν από τύπους και λέξεις της λόγιας γλώσσας για να διορθωθεί το ύφος του Ρήγα «επί το ελληνικότερον». Η σύγκριση μεταξύ των δύο εκδοχών του κειμένου δεν αφήνει αμφιβολία ότι το χειρόγραφο των Κυθήρων παραδίδει την αυθεντική, χωρίς επεμβάσεις, μορφή του κειμένου του Ρήγα. Για τον λόγο αυτό και στην έκδοση των *Σωζομένων* επιλέξαμε να βασιστούμε στο κείμενο που αποκατέστησε στην έκδοσή του ο Εμμανουήλ Στάθης, παραδίδοντας εν τέλει στους αναγνώστες του εικοστού πρώτου αιώνα το αυθεντικό κείμενο του Ρήγα.

Σοφία Ματθαίου

Ο ΚΟΡΑΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΚΛΑΣΙΚΟΙ ΦΙΛΟΛΟΓΟΙ ΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ

Είναι γνωστό ότι η φιλολογική δεινότητα του Αδαμάντιου Κοραή αναγνωριζόταν από τους συγχρόνους του ευρωπαϊούς φιλόλογους.¹ Η κριτική του ικανότητα στη μελέτη των αρχαίων ελληνικών κειμένων αναγνωρίζεται και σήμερα από τη διεθνή φιλολογική κοινότητα.² Ένα, μάλιστα, από τα ερωτήματα που απασχολεί τους μελετητές είναι πώς διαμορφώθηκε ως φιλόλογος, ποιοι ήταν οι παράγοντες που συνετέλεσαν στην κατάκτηση των εξαιρετικών δεξιοτήτων που τον χαρακτήριζαν ως προς τον χειρισμό και την ανάλυση της αρχαίας ελληνικής γλώσσας και των κειμένων της, δεδομένου

1. Διονύσιος Θερεϊανός, *Αδαμάντιος Κοραής*, Τεργέστη 1889-1890, passim, όπου βρίσκουμε την ανταπόκριση του φιλολογικού κοινού στις εκδόσεις του Κοραή: Εμμ. Γ. Παντελάκης «Αδαμάντιος Κοραής», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 14, σ. 861-862· Χαρίτων Χ. Χαριτωνίδης, «Λόγος εις Αδαμάντιον Κοραήν», *Η εκατονταετηρίς του Αδαμαντίου Κοραή*, Αθήνα 1935, σ. 164-165, 188-189, 217-218· Ιωάννης Καλιτσουνάκης, «Η αναβίωσις των κλασικών σπουδών εν Ελλάδι από της απελευθερώσεως και εντεύθεν», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, σ. 342-347· Raoul Baladié, «La place de Coray dans la philologie du début du XIXe siècle», *Πρακτικά συνεδρίου «Κοραής και Χίος» (Χίος, 11-15 Μαΐου 1983)*, Αθήνα, KNE/EIE, 1984, σ. 17-27· Ιωάννης Γ. Ταϊφάκος, «Κοραής και Cobet», *Χιακά Χρονικά ΙΕ'* (1983), σ. 28-54· Γεώργιος Α. Χριστοδούλου, «Ο Αδαμάντιος Κοραής ως διορθωτής των κλασικών κειμένων (Το χειρόγραφο Χίου αριθ. 490)», *Σύμμικτα Κριτικά*, Αθήνα 1986, σ. 265-279· Νικόλαος Α. Ε. Καλοσπύρος, *Ο Αδαμάντιος Κοραής ως κριτικός φιλόλογος και εκδότης*, Αθήνα, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 2006, σ. 187-204, 529-530 και passim. Βλ. επίσης Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, *Αδαμάντιος Κοραής*, στη σειρά: *Οι ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας*, αρ. 16, επιμ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Αθήνα, Τα Νέα, 2010, passim.

2. Βλ. πρόχειρα John Edwin Sandys, *A History of Classical Scholarship*, τ. III, Νέα Υόρκη 1964, σ. 361-364. Η αναφορά σε φιλολογικές διορθώσεις του είναι συχνότατη στη σχετική βιβλιογραφία.

ότι ουδέποτε έκανε συστηματικές φιλολογικές σπουδές.³ Η επιρροή την οποία ασκούσε σε ευρείς ελληνικούς κύκλους κατά την προεπαναστατική περίοδο, αποτελεί επίσης μια αναμφισβήτητη διαπίστωση. Ο Κοραής υπηρέτησε με συνέπεια το στόχο αφενός της εξοικείωσης των ομογενών του με τους αρχαίους κλασικούς και αφετέρου της αναμόρφωσης της διδασκαλίας τους στα ελληνικά σχολεία, συνδέοντας την παιδεία με το όραμα της αναγέννησης της Ελλάδας.⁴ Στις συζητήσεις που αναπτύσσονται στα ελληνικά περιοδικά της εποχής, στις οποίες, πέρα από τις ιδεολογικές αντιπαλότητες και τις διαμάχες μεταξύ των κοραϊστών και των αντιπάλων τους, διακρίνουμε ίχνη μιας αμιγούς φιλολογικής συζήτησης,⁵ μεταξύ των άλλων ιδιοτήτων του Κοραή τονίζεται και η φιλολογική του δεινότητα,⁶ χωρίς, ωστόσο,

3. Βλ. την πληρέστερη ανάλυση για το θέμα στο Καλοσπύρος, *Ο Αδαμάντιος Κοραής ως κριτικός φιλόλογος*, σ. 149-187.

4. Για μια περιεκτική παρουσίαση της εκπαίδευσης κατά την πεντηκονταετία πριν την Επανάσταση και τις μεταρρυθμίσεις στη διδασκαλία των αρχαίων κειμένων στα νεωτερικά σχολεία της εποχής βλ. Κώστας Λάμπας, «Η εκπαίδευση. Οργάνωση και λειτουργία των σχολείων 1770-1821», Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 2, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 75-100, όπου παρατίθεται η σημαντικότερη παλαιά σχετική βιβλιογραφία. Βλ. επίσης Κώστας Λάμπας, «Ο Κοραής και τα νεωτερικά σχολεία του ανατολικού Αιγαίου», *Κοινωνικοί αγώνες και διαφωτισμός. Μελέτες αφιερωμένες στον Φίλιππο Ηλιού*, επιμ. Χρήστος Λούκος, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2007, σ. 15-26.

5. Τα φιλολογικά περιοδικά της εποχής εντάσσουν οργανικά στην ύλη τους τα θέματα της κλασικής φιλολογίας με τη μορφή είτε αγγελιών σχετικών εκδόσεων είτε βιβλιοκρισιών είτε μεταφράσεων ξένων μελετών. Βλ. τα ευρετήρια των προεπαναστατικών περιοδικών *Ερμής ο Λόγιος*, επιμ. Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1976· *Ειδήσεις διά τα Ανατολικά Μέρη, Ελληνικός Τηλέγραφος, Φιλολογικός Τηλέγραφος*, επιμ. Ρωξάνη Αργυροπούλου - Άννα Ταμπάκη, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1983. Στις εξαγγελίες τους περιλαμβάνεται, και η δημοσίευση «διορθώσεων» στους αρχαίους συγγραφείς. Βλ. *Διά του Γένους τον φωτισμόν. Αγγελίες προεπαναστατικών εντύπων (1734-1821)*. Από τα κατάλοιπα του Φίλιππου Ηλιού, επιμ. Πόπη Πολέμη, με τη συνεργασία της Άννας Ματθαίου και της Ειρήνης Ριζάκη, Αθήνα, Βιβλιολογικό Εργαστήρι «Φίλιππος Ηλιού» - Μουσείο Μπενάκη, 2008, σ. 377.

6. Ο Αλέξανδρος Βασιλείου επικρίνει την έκδοση του Θουκυδίδη από τον Νέοφυτο Δούκα ως ανεπαρκή, προβάλλοντας ως πρότυπο τη φιλολογική εκδοτική μέθοδο που ακολουθεί ο Κοραής. Βλ. Αλέξανδρος Βασιλείου, *Επιστολαί αυτοσχέδιοι, γραφείσαι όταν εφάνη η δευτέρα της Τερψιθέας Γραμματικής έκδοσις*, Βιέννη 1809, σ. 7-9. Η αποστροφή «Χαίρω, ότι ορθοδοξείς εις τα δόγματα της φιλολογικής θρησκείας, κρίνων ωφελίμους και τας πολλές των αυτών συγγραφέων εκδόσεις»

να είναι η κυρίαρχη. Η ιδιότητα του φιλόλογου, άλλωστε, στη συνείδηση του ίδιου του Κοραή προσδιοριζόταν από συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που υπηρετούσαν έναν ειδικό, σε τελευταία ανάλυση «πολιτικό», στόχο.⁷ Το ίδιο ισχύει και για την περίοδο της Επανάστασης κατά την οποία τα αρχαία κείμενα που επέλεγε να εκδώσει σκόπευαν να συμβάλουν στη διαμόρφωση μιας ευνομούμενης πολιτείας, καθώς και ορθά σκεπτομένων πολιτών.⁸

Μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, η σπουδή των αρχαίων συγγραφέων αποτέλεσε τη βάση της εκπαίδευσης που οργάνωσε η βαυαρική κυβέρνηση, φυσική συνέπεια, εκτός των άλλων, και του κλασικισμού που τη διέπνεε ούτως ή άλλως εξ αρχής. Το γερμανικό πρότυπο, που υπήρξε η έμπνευση για την οργάνωση του ελληνικού πανεπιστημίου, βασιζόταν κατ' εξοχήν στις κλασικές σπουδές.⁹ Η θέση της κλασικής φιλολογίας στα προγράμματα σπουδών ήταν προνομιακή, ενώ ο χρονικός ορίζοντας που κάλυπταν οι παραδόσεις του Φιλολογικού Τμήματος παρέμενε καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα.¹⁰ Δεδομένου ότι η σύνδεση του ίδιου του πανεπιστημίου ως θεσμού με την ελληνική

σε επιστολή προς τον Κωνσταντίνο Βαρδαλάχο, υποδεικνύει ότι υπήρχε συζήτηση επί αυστηρώς φιλολογικών θεμάτων μεταξύ των δύο ανδρών. Βλ. Καλοσπύρος, *Ο Αδαμάντιος Κοραής ως κριτικός φιλόλογος*, σ. 239 (επιστολή Κοραή προς Βαρδαλάχο, 24-9-1814 [: Αδαμάντιος Κοραής, *Αλληλογραφία*, τ. 3 (1810-1816), επιμ. Κ. Θ. Δημαράς, Άλκης Αγγέλου, Αικατερίνη Κουμαριανού, Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, Αθήνα, ΟΜΕΔ, 1979, σ. 301]).

7. Επέλεγε –για να αναφερθούμε σε ένα συγκεκριμένο παράδειγμα– είτε αυξάνοντας είτε μειώνοντας, τις σημειώσεις που θα παρέθετε, και μάλιστα στην ελληνική και όχι στη λατινική, όπως συνηθιζόταν, γλώσσα, με κριτήριο το αναγνωστικό κοινό των Ελλήνων. Στην έκδοση της Α' Ραψωδίας της *Ιλιάδας* (1811) αύξησε τις σημειώσεις σε σχέση με την έκδοση του Mueller «διότι η μέθοδος του Μυλλέρου καλή διά τα Γερμανικά φροντιστήρια και σύμφωνος με των λοιπών εις εκείνα παραδιδόμενων μαθημάτων την μέθοδον, δεν ήταν ικανή διά τα σχολεία της Ελλάδος». Βλ. Καλοσπύρος, *Ο Αδαμάντιος Κοραής ως κριτικός φιλόλογος*, σ. 279. Βλ. επίσης στο ίδιο, σ. 247, 282.

8. Καλοσπύρος, *Ο Αδαμάντιος Κοραής ως κριτικός φιλόλογος*, σ. 292-293. Εκδίδει π.χ. τα *Πολιτικά* του Αριστοτέλους.

9. Κώστας Λάπτας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα, ΙΑΕΝ, 2004, σ. 124-125· Βαγγέλης Δ. Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1932)*, Αθήνα, ΙΑΕΝ, 2006, σ. 62.

10. Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης*, σ. 63.

αρχαιότητα θεωρήθηκε αυτονόητη και άμεση.¹¹ η Φιλοσοφική Σχολή ήταν φυσικό να αποκτήσει εξαρχής ιδιαίτερη σημασία, ως η σχολή της οποίας το περιεχόμενο υπερκάλυπτε τις σπουδές όλων των άλλων σχολών και αποτελούσε, σύμφωνα με το γερμανικό πρότυπο που ακολουθούσε, την πεμπτούσια του προορισμού του ίδιου του ανώτατου ιδρύματος εκπαίδευσης της χώρας. Η αρχαία ελληνική φιλολογία επωμίσθηκε με τη σειρά της ένα μεγάλο ιδεολογικό βάρος στα πλαίσια ενός κράτους του οποίου η σύλληψη, η συγκρότηση και τα ιδεολογικά θεμέλια συνδέονταν ευθέως με το κύρος και την υπόληψη που απολάμβανε μεταξύ των Ευρωπαίων ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός και ειδικά η γραμματεία του.¹²

Δεδομένου του ευρωπαϊκού φιλολογικού κύρους του, θα περίμενε κανείς ότι ο Κοραής, πέρα από όλους τους άλλους χαρακτηρισμούς, θα απολάμβανε και τον τίτλο του «αρχηγέτη» της ελληνικής κλασικής φιλολογίας. Ένα ενδιαφέρον ερώτημα που γεννάται, λοιπόν, είναι αν και κατά πόσο προσελάμβαναν τον Αδαμάντιο Κοραή ως σημαντικό φιλόλογο όσοι από τους Έλληνες λογίους θεράπευσαν κατά τον 19ο αιώνα την κλασική φιλολογία.¹³ Σε αυτήν την κατηγορία συγκαταλέγονται κατεξοχήν όσοι δίδαξαν το αντικείμενο στο Οθώναιο Πανεπιστήμιο, με τους οποίους θα ασχοληθούμε κυρίως.¹⁴

11. Όπως σημειώνει ο Λάππας: «αν το βασικό χαρακτηριστικό της ελληνικής αρχαιότητας ήταν ο υψηλός πνευματικός πολιτισμός της, αυτός δεν μπορούσε να μετακνωθεί στη σύγχρονη Ελλάδα παρά μέσα από το Πανεπιστήμιο. Ένα ίδρυμα που από τη φύση του προοριζόταν να υπηρετήσει, όπως και οι ακαδημίες της αρχαιότητας, τα γράμματα, τη φιλοσοφία, τις επιστήμες». Βλ. Λάππας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές*, σ. 123. Βλ. και Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης*, σ. 60-64.

12. Ως γνώση κατεξοχήν εκτιμώμενη από τους Ευρωπαίους, θεωρήθηκε ότι πρέπει να γίνεται αντικείμενο σπουδής ιδιαίτέρως των Ελλήνων, γιατί «εάν αληθώς υψούται ενίοτε γενναία τις φωνή υπέρ ημών είτε εν τοις κοινοβουλίοις της Ευρώπης, είτε εν τοις εφημερίσιν αυτής, την αιτίαν τούτου πρέπει να ζητώμεν, όχι εις τας μεγάλας ημών αρετάς, αλλ' εις την ιδέαν ότι είμεθα απόγονοι των αθανάτων εκείνων Ελλήνων, των οποίων οι συνήγοροι ημών ούτοι είναι θαυμασταί και λάτρες». Βλ. εφημ. *Αθηνά*, 19 Αυγούστου 1855. Αλλού διαβάζουμε: «η σπουδή περί την αρχαιότητα παρέχει και θέλει παρέχει αείποτε εις τους ξένους το μέτρον, δι' ου θέλουσι μας εκτιμήσει», εφημ. *Αθηνά*, 1 Ιανουαρίου 1855.

13. Για την ενασχόληση των Ελλήνων λογίων γενικά με τον Κοραή κατά τον 19ο αιώνα βλ. Emmanuel N. Franghiscos, «A Survey of Studies on Adamantios Korais During the Nineteenth Century», *Historical Review / Revue Historique* 2 (2005), σ. 93-128.

14. Την κλασική φιλολογία, είτε με την ευρύτερη έννοια της αρχαιογνωσίας

Ας ξεκινήσουμε από τον κατ' εξοχήν «κοραϊστή» Κωνσταντίνο Ασώπιο, τον παλαιότερο από τους νεώτερους, ο οποίος εκπροσωπεί τη γενιά των φιλόλογων που συνέπεσαν με τον Κοραή και υπήρξε από τους πρώτους καθηγητές της κλασικής φιλολογίας στο ελληνικό πανεπιστήμιο. Σπουδαστής τότε της κλασικής φιλολογίας στη Γερμανία, σχεδιάζει το 1820 να πραγματοποιήσει και αυτός εκδόσεις κλασικών συγγραφέων, ακολουθώντας τις επιταγές και τις μεθόδους της σύγχρονης γερμανικής φιλολογικής επιστήμης,¹⁵ ενώ την ίδια περίοδο με τα ίδια φιλολογικά κριτήρια επέκρινε με αυστηρότητα το έργο του Κωνσταντίνου Οικονόμου, σε μια στιγμή που ο Κοραής είχε επιλέξει για λόγους στρατηγικής να τον υπερασπισθεί απέναντι στους αντιπάλους του στη Σμύρνη.¹⁶ Ο Ασώπιος «ανακαλύπτει» μέσα από τη μελέτη του την εκτίμηση των γερμανών κλασικών φιλόλογων για πρόσωπα που ο Κοραής απέρριπτε συλλήβδην, όπως ήταν για παράδειγμα ο Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης.¹⁷ Έτσι, στον πρόλογο της δεύτερης έκδοσης του συντακτικού του, το 1847, παρουσιάζει το ακόλουθο σχήμα εξέλιξης στα συναφή φιλολογικά ζητήματα: μετά τον Πρόδρομο της Ελληνικής Βιβλιοθήκης του Κοραή, σημειώνει, δημιουργήθηκαν τρεις απόψεις: 1) αυτών που έμεναν πιστοί στα παλαιά, αγνοώντας οποιαδήποτε νέα άποψη, 2) αυτών που «μετά περιφρονήσεως» απέρριπταν τα παλαιά και 3) αυτών που ακολουθούν ένα «εκλεκτικόν σύστημα» και «ούτε πάντα τα των αρχαίων καταφρονούν ούτε πάντα τα του Κοραή [αποδέχονται]». Αυτή η τελευταία ομάδα, όπου τοποθετεί και τον εαυτό του, είναι οι «παιδευθέντες εν Γερμανία», οι οποίοι

είτε με τη στενότερη, σύμφωνα με τα δεδομένα της εποχής, άσκησαν πολλοί λόγιοι εκτός του Οθωνείου Πανεπιστημίου. Αναφερόμαστε σε καθηγητές των Γυμνασίων ή άλλους λογίους οι οποίοι δημοσίευαν μελέτες σε εφημερίδες και περιοδικά. Δεν μπορεί, λοιπόν, κανείς να καταλήξει σε ασφαλή συμπεράσματα, αν δεν μελετήσει συστηματικά και αυτήν τη φιλολογική παραγωγή.

15. Βλ. την επιστολή του Ασώπιου προς τον Ιάκωβο Ρώτα που δημοσιεύεται στο περιοδικό *Ερμής ο Λόγιος* 10 (1820), σ. 79, 280-288, 393-403, 523-538.

16. Η αυστηρή κριτική του Ασώπιου στον Οικονόμο, ο οποίος υφίστατο επιθέσεις εκείνη την εποχή στη Σμύρνη, ενόχλησε τον Κοραή, ο οποίος, υπερασπιζόμενος τον Οικονόμο σε μια χρονική στιγμή που θεωρούσε κρίσιμη για τα εκπαιδευτικά πράγματα στη Σμύρνη, την θεώρησε άκαιρη. Βλ. Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Ο ψευδώνυμος επικριτής της “Ποιητικής” του Κων. Οικονόμου στον “Λόγιο Ερμή”», *Ο Ερασιστής* 21 (1997) [: *Μνήμη Λεάνδρου Βρανούση*], σ. 294-295.

17. Ασώπιος, *Περί Ελληνικής Συντάξεως*, περίοδος δευτέρα, Αθήνα 1848, σ. κ', κη'-κθ', λ'.

διαπίστωσαν ότι οι δάσκαλοί τους δεν «καταφρονούν» πολλούς από τους παλαιούς γραμματικούς που ο Κοραής είχε απορρίψει.¹⁸ Λίγο αργότερα στον πρόλογο του τεράστιου σε όγκο έργου *Ιστορία των αρχαίων ποιητών και συγγραφέων* παραθέτει ένα διάγραμμα της ιστορίας της κλασικής φιλολογίας, από την αρχαιότητα ως τη σύγχρονη εποχή, όπου ο Κοραής αναφέρεται παρεμπιπτόντως και για περιφερειακά θέματα και όπου αρχηγέτες της σύγχρονης και «οριστικής», όπως την χαρακτηρίζει, φάσης της φιλολογίας αναδεικνύονται ο Friedrich August Wolf και ο August Böckh, οι γνωστοί θεμελιωτές της γερμανικής σχολής της Alterthumwissenschaft στα πανεπιστήμια της Γοτίγγης και κυρίως του Βερολίνου.¹⁹ Στον κατάλογο των εκδόσεων των αρχαίων συγγραφέων που χρησιμοποιεί για το συντακτικό του δεν περιλαμβάνεται ούτε μία του Κοραή.²⁰ Ο θαυμασμός του Ασώπιου για τον σοφό γέροντα του Παρισιού²¹ φαίνεται ότι δεν αφορούσε τόσο τις αντιλήψεις του περί κλασικής φιλολογίας. Η διαπίστωση αυτή συνάγεται εξάλλου και από την παραβολή των κριτικών παρατηρήσεων τους στο εγχειρίδιο *Γραμματικής* του Βάμβα.²² Ο Κοραής είναι, πάντως,

18. Ασώπιος, *Περί Ελληνικής Συντάξεως*, περίοδος πρώτη, Αθήνα 1848, σ. γ'. Στην έκδοση αυτή ο πρόλογος («Προς τους Αναγνώστας», σ. γ'-στ') φέρει ημερομηνία 3 Σεπτεμβρίου 1847.

19. Ασώπιος, *Ιστορία των αρχαίων ποιητών και συγγραφέων*, Αθήνα 1850, πρόλογος, σ. ζ' κ.ε.

20. Ασώπιος, *Εισαγωγή εις την ελληνικήν σύνταξιν*, Κέρκυρα 1841, σ. ια'.

21. Για τη σχέση μεταξύ των δύο βλ. Σωκράτης Β. Κουγέας, «Ο Κοραής εις την αλληλογραφίαν του Ασωπίου», *Ελληνικά* 6 (1933), σ. 55-77.

22. Σώζονται οι παρατηρήσεις και των δύο στο εγχειρίδιο *Γραμματικής* του Νεοφύτου Βάμβα που κυκλοφόρησε το 1825. Ο Κοραής του έστειλε παρατηρήσεις υπό μορφήν επιστολής το 1826, ένα ελάχιστο μέρος των οποίων ενσωμάτωσε ο Βάμβας στην επόμενη έκδοση της *Γραμματικής* το 1841, χωρίς να αναφέρει τον Κοραή. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, «Δύο φίλοι. Κοραής και Βάμβας», *Ιστορικά Φροντισματα Β' Αδαμάντιος Κοραής*, επιμ. Πόπη Πολέμη, Αθήνα, Πορεία, 1996, σ. 186-194. Ο Ασώπιος σχεδίαζε να δημοσιεύσει συστηματική κριτική στο εγχειρίδιο το 1829, η οποία παρέμεινε τελικά ανέκδοτη. Βλ. Πόπη Πολέμη, «“Ερμής ο Λόγιος”». Περίοδος νέα. Εν Αιγίνη, 1 Ιανουαρίου 1829», *Ο Ερανιστής* 19 (1993) [: *Μνήμη Κ. Θ. Δημαρά*], σ. 244-252. Η λογική της κριτικής ανάλυσης των δύο είναι εντελώς διαφορετική: ο Κοραής διορθώνει κυρίως λάθη που αναφέρονται στην ανεπαρκή γνώση της αρχαίας ελληνικής, ενώ ο Ασώπιος εστιάζει σε μεθοδολογικά κυρίως λάθη, προσάπτοντας και αυτός σε κάποια σημεία στον Βάμβα ανεπαρκή γνώση της αρχαίας ελληνικής. Οι δύο κριτικές δεν συμπίπτουν πάντως σε κανένα σημείο.

διαρκώς στη σκέψη του Ασώπιου αργότερα, όταν καταπιάνεται με θέματα της νέας ελληνικής γλώσσας, που τότε τον απασχολούν περισσότερο από τα καθαρώς φιλολογικά. Χαρακτηριστικό και εντυπωσιακό για τον όγκο του παράδειγμα τα *Σούτσεια*.²³

Η έκδοση του *Κατά Λεωκράτους Λόγου* του Λυκούργου του Κοραή έγινε η αφορμή για τη φιλολογική διαμάχη, το 1839, μεταξύ ενός δασκάλου των αρχαίων ελληνικών, του Γεωργίου Χρυσοβέργη, και του Πανταζή Ρυσίου,²⁴ σπουδαστή τότε στο Βερολίνο, ο οποίος με όπλο τις μεθόδους της γερμανικής κλασικής φιλολογίας αντικρούει την κριτική του Χρυσοβέργη στις διορθώσεις του Κοραή, κυρίως καταγγέλλοντας τον ερασιτεχνισμό του. Ο Ρύσιος εξαίρει τη φιλολογική δεινότητα του Κοραή, του οποίου «αι φιλολογικαί εργασίαι είνε από όλας των ημετέρων φιλόλογων αι πλέον βασιμώτεραι και ορθότεραι», ενώ χαρακτηρίζει «επιπόλαιες» τις εργασίες των Γαζή, Κομητά, Κούμα, όπως και του δασκάλου του Νεοφύτου Δούκα, στοιχείο που δικαιολογείται πάντως, κατά τη γνώμη του, από τις περιστάσεις μέσα στις οποίες εργάστηκαν.²⁵ Τονίζοντας το γλωσσικό πλεονέκτημα των ελλήνων μελετητών, πλεονέκτημα που αναγνώριζαν οι γερμανοί φιλόλογοι,²⁶ ο Ρύσιος τοποθετεί τον Κοραή στη θέση του προδρόμου μιας μελλοντικής ελληνικής φιλολογικής επιστήμης θεμελιωμένης στα γερμανικά πρότυπα. Δεν θα μάθουμε ποτέ, γιατί πέθανε νωρίς, το 1842, την εξέλιξη των απόψεων του ταλαντούχου

23. Τα *Σούτσεια*, ήτοι ο κύριος Παναγιώτης Σούτσος εν Γραμματικοίς, εν Φιλολόγοις, εν Σχολάρχαις, εν Μετρικοίς και εν Ποιηταίς εξεταζόμενος, Αθήνα 1853. Στον κώδικα με σημειώσεις του Ασώπιου από την περίοδο των σπουδών του στη Γερμανία, υπάρχουν διάσπαρτες πολυάριθμες σημειώσεις της περιόδου περί το 1865 που αναφέρονται σε θέματα της δημόσιας γλώσσας. Η αλφαβητική τάξη των σημειώσεων υποδηλώνει την πρόθεση του Ασώπιου για τη σύνταξη σχετικού λεξικού. Βλ. ΕΒΕ, κώδικας αρ. 2391.

24. *Μισαγύρτης*. Απάντησις εις το υπό του κυρίου Γ. Χρυσοβέργη, *Δοκίμιον ή βραχείας τινάς παρατηρήσεις εις δύο χωρία του κατά Λεωκράτους λόγου του ρήτορος Λυκούργου του εκδεδομένου υπό του Α. Κοραή· εν ω και περί της εκβάσεως του ίδιου λόγου εμπαρόδως*, Εν Μονάχω 1839 κατά τον Μάρτιον μήνα. Η έκδοση αναδημοσιεύει μαζί με το κείμενο του Πανταζή Ρυσίου και το κείμενο του Χρυσοβέργη, το οποίο είχε δημοσιευθεί στην εφημ. *Ο Ελληνικός Ταχυδρόμος*, αρ. 89, 18 Δεκεμβρίου 1838.

25. Στο ίδιο, σ. 54.

26. Στο ίδιο, σ. 55-56.

φιλόλογου που προοριζόταν να καταλάβει μία από τις καθηγητικές θέσεις στο ελληνικό πανεπιστήμιο.²⁷

Το περιοδικό *Φιλολογικός Συνέκδημος* (1848-1849), σύμφωνα με τις διακηρύξεις του εκδότη του, Νικόλαου Αργυριάδη, θα δημοσίευε, μεταξύ άλλων, πρωτότυπες φιλολογικές μελέτες και μεταφράσεις ξένων, ερμηνεία δύσκολων χωρίων αρχαίων συγγραφέων βάσει της διεθνούς φιλολογικής βιβλιογραφίας στην οποία δεν είχαν πρόσβαση οι έλληνες λόγιοι.²⁸ Έχοντας την πεποίθηση ότι είναι πιστός στη γραμμή του Κοραή, ο Αργυριάδης τιτλοφορεί τις σκέψεις του για την κατάσταση της φιλολογίας στην Ελλάδα «Στοχασμοί αυτοσχέδιοι περί της ελληνικής ημών φιλολογίας»²⁹ και θεωρεί ότι το περιοδικό του βαδίζει στα ίχνη του *Λογίου Ερμής*.³⁰ Ως προς την κλασική φιλολογία, ο Αργυριάδης θέτει ως πρώτο στόχο την κάλυψη του κενού των διδακτικών συγγραμμάτων και ως δεύτερο την καλλιέργεια «φιλολογικού δημοσίου βίου». Βασική έλλειψη που θα έπρεπε να καλυφθεί ήταν η έκδοση κλασικών συγγραφέων, δραστηριότητα που, κατά τη γνώμη του, με ελάχιστες εξαιρέσεις, είχε σταματήσει το 1833, με τις εκδόσεις δηλαδή του Κοραή και του Δούκα.³¹ Στην περίπτωση αυτή ο Κοραής αποτελεί το πρότυπο της ιδέας της «μετακένωσης», λειτουργία που φιλοδοξεί να επιτελέσει το περιοδικό.

Στην εναρκτήρια παράδοσή του στο πανεπιστήμιο στο μάθημα «Ελληνικάί Αρχαιολογίαί» το 1849,³² που περιελάμβανε και την ελληνική φιλολογία

27. Ο Πανατζής Ρύσιος (1814;-1843;) σπούδασε με υποτροφία του ελληνικού κράτους κατά το διάστημα 1834-1842 στο Μόναχο και στο Βερολίνο και προοριζόταν να διδάξει είτε στο Γυμνάσιο της Αθήνας κοντά στον Γεννάδιο (εφημ. Αθηνά, 14 Οκτωβρίου 1842) είτε στο νεοϊδρυμένο Πανεπιστήμιο. Λίγο μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα, το 1842, αρρώστησε βαριά και λίγο αργότερα πέθανε. Βλ. Σοφία Ματθαίου (επιμ.), «Ημερολόγιον 1837-1845», στον τόμο *Στεφάνου Α. Κουμανούδη ανέκδοτα κείμενα 1837-1845*, επιμ. Σοφία Ματθαίου, Παντελής Καρέλλος, Αθήνα, ΙΝΕ/ΕΙΕ, 2010, σ. 196.

28. *Φιλολογικός Συνέκδημος* 1 (8 Δεκεμβρίου 1848), σ. 1-2.

29. *Φιλολογικός Συνέκδημος* 1 (8 Δεκεμβρίου 1848), σ. 119-122 και 5 (15 Φεβρουαρίου 1849), σ. 158-160.

30. *Φιλολογικός Συνέκδημος* 1 (8 Δεκεμβρίου 1848), σ. 120.

31. Στο ίδιο, σ. 121-122.

32. Ευθύμιος Καστόρχης, *Πρώτον εισαγωγικόν μάθημα των Ελληνικών Αρχαιολογιών, διδαχθέν τη 1^η Δεκεμβρίου 1849, Εν τω Οθωνείω Πανεπιστημίω*, Αθήνα 1849.

ο Ευθύμιος Καστόρχης έκανε μια συνοπτική και περιεκτική περιδιάβαση στην ιστορία της φιλολογικής επιστήμης από την αρχαιότητα ως τις μέρες του, όπου παρουσιάζονταν όλοι οι μεγάλοι ευρωπαίοι φιλόλογοι και οι αντίστοιχες σχολές (αγγλική, ολλανδική) και κατέληγε στη σύγχρονη και καλύτερη, κατά τη γνώμη του, τη γερμανική. Σε όλη αυτήν τη διαπραγμάτευση, όπου στο τέλος εξέφραζε την επιθυμία και την ευχή να δημιουργηθεί μια ελληνική φιλολογική επιστήμη, ο Κοραής ήταν απών.

Το ίδιο ισχύει και για τον Στέφανο Α. Κουμανούδη, ο οποίος αναπτύσσοντας το βασικό δόγμα της γερμανικής φιλολογικής σχολής, αναπόσπαστο στοιχείο του συστήματος της ανώτατης εκπαίδευσης, την αρχή της ελευθερίας στη διδασκαλία της φιλολογίας, που τη συνέδεε με τον ορθό λόγο στην επιστήμη και με την πολιτική ελευθερία, δεν αναφερόταν καθόλου στον Κοραή.³³ Η μόνη μνεία εξάλλου σε μία ολόκληρη πανεπιστημιακή παράδοση με θέμα την επιστήμη της φιλολογίας είναι στο σημείο όπου αναφέρεται στην άποψη του Κοραή για τη χρησιμότητα της λατινικής σε κάθε φιλόλογο «πρώτον μεν διά να βλέπη τας αναλογίας και να ανευρίσκη τας μετά της Ελληνικής ομοιότητας εις την συγγενή ταύτην γλώσσαν [...] και δεύτερον διά να αναγινώσκη τα από πέντε ήδη αιώνων λατινιστί γραφόμενα των φιλολογούντων βιβλία».³⁴

Κατά τον Ηλία Σταθόπουλο, ο οποίος αναγνώριζε ότι ο Κοραής «καθωδήγησεν εις την ορθήν μέθοδον της σπουδής της ελληνικής γραμματικής και της ερμηνείας των αρχαίων συγγραφέων», παρά τις ελλείψεις που μπορούσε κανείς να εντοπίσει σε κάποιες περιπτώσεις στην ίδια την ερμηνεία του, ήταν κυρίως ο «πρώτος μορφωτής» της νέας ελληνικής γλώσσας.³⁵

33. ΕΒΕ, *Αρχείον Κουμανούδη*, φάκ. 8 (1122), αρ. 1-7.

34. Στέφανος Α. Κουμανούδης, «Περί Φιλολογίας εν γένει και ιδίως της λατινικής», *Φιλολογικός Συνέκδημος* 7-8 (31 Μαρτίου 1849), σ. 245-246.

35. Ηλίας Σ. Σταθόπουλος, *Ο Α. Ραγκαβής και ο Π. Σούτσος ή η νέα επιστήμη περί των φαινομένων της αυτομάτου κινήσεως της τραπέζης και η Νέα Σχολή του γραφομένου λόγου ή η ανάστασις της αρχαίας ελληνικής γλώσσας εννοουμένης υπό πάντων*, Αθήνα 1853, σ. 27-28. Ο Ηλίας Σταθόπουλος δεν δίδαξε στο Οθώναιο Πανεπιστήμιο. Υπήρξε καθηγητής στο Γυμνάσιο και συγγραφέας εγχειριδίου Γραμματικής. Βλ. Σοφία Ματθαίου, «Ηλίας Σ. Σταθόπουλος (1821-1859). Ένας μαχητικός λόγιος», *Μνήμη Πηνελόπης Στάθη. Μελέτες ιστορίας και φιλολογίας*, εκδοτική επιμ. Κώστας Λάμπας, Αντώνης Αναστασόπουλος, Ηλίας Κολοβός, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2010, σ. 297-314.

Ο Κοραής δεν συνιστά κεφάλαιο της ιστορίας της κλασικής φιλολογίας στην εισιτήρια πανεπιστημιακή παράδοση του Δημ. Μαυροφρύδη.³⁶ Δεν αναφέρεται επίσης στον πρόλογο της μετάφρασης της ιστορίας της ελληνικής φιλολογίας του Κ. Ο. Müller που εκδίδει ο Αριστείδης Κυπριανός.³⁷ Για τον θεωρούμενο και ως διάδοχό του, ως προς τις φιλολογικές ικανότητες Κωνσταντίνο Κόντο, ο Κοραής είναι «ο αοίδιμος μορφωτής της γλώσσης»³⁸ και ο «εθνοσωτήρας», σύμφωνα με τη μαρτυρία του δασκάλου του Κόντου, Cobet, ο οποίος θεωρούσε ότι ο υπερβολικός θαυμασμός των Ελλήνων προς τον Κοραή οφειλόταν κυρίως στον πατριωτισμό τους.³⁹ Για τον Δημήτριο Βερναρδάκη είναι ο «μέγας της νέας ελληνικής φιλολογίας και γλώσσης αρχηγέτης», ο «πνευματικός της νέας εθνικής παλιγγενεσίας μυσταγωγός».⁴⁰

Ο Γεώργιος Μιστριώτης συνέδεε με τον Κοραή την «εθνοποιό[ν] δύναμι[ν] των ελληνικών γραμμάτων» όχι όταν αναφερόταν στις εκδόσεις των αρχαίων συγγραφεών,⁴¹ αλλά όταν συζητούσε για τη γλώσσα: «την εθνοποιόν των Ελληνικών γραμμάτων δύναμιν κατιδών εγένετο αναμορφωτής της Ελληνικής γλώσσης και κατέχει παρ' ημίν την αυτήν υψηλήν θέσιν, ην ο Montain παρά τοις Γάλλοις, ο Βάκων παρά Άγγλοις και ο Θωμάσιος και ο Λέσιγκ παρά τοις Γερμανοίς. Άνευ της ευστόχου εργασίας του ανδρός τούτου ο τύπος της νεωτέρας ελληνικής γλώσσης ήθελεν υποστεί πολλούς κινδύνους και μεγάλας περιπετείας».⁴²

Καμιά επετειακή ομιλία καθηγητή της κλασικής φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο δεν αφιερώθηκε στο φιλολογικό έργο του Κοραή. Τη μεγάλη

36. Δ. Ι. Μαυροφρύδης, «Περί της Φιλολογίας και των μερών αυτής», *Φιλίστωρ* 1 (1861), σ. 201-236.

37. Αριστείδης Κυπριανός, *Καρόλου Οδοφρ. Μυλλέρου Ιστορία της Ελληνικής Φιλολογίας*, μεταφρασθείσα εκ της γερμανικής, τ. Α', Αθήνα 1867.

38. Γεώργιος Ανδρ. Χριστοδούλου, *Κωνσταντίνος Στ. Κόντος, 1834-1909*, Αθήνα 1979, σ. 92.

39. Ταϊφάκος, «Κοραής και Cobet», σ. 36-37. Έγραφε χαρακτηριστικά για τον Κόντο (σ. 36): «Quam ardebant ei animus et oculi quum immortalia Corais merita de renata patria inflammata oratione praedicabat τη φίλη κεφαλή συνενθουσιώντα».

40. Χριστοδούλου, *Κωνσταντίνος Στ. Κόντος*, σ. 74 (σημ. 78).

41. Μιστριώτης, *Πλατωνικοί διάλογοι εκδιδόμενοι κατ' εκλογήν*. Γοργίας, σ. ε'-ιδ'.

42. Γεώργιος Μιστριώτης, *Ελληνική Γραμματολογία από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της υπό των Τούρκων αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως*, τ. Α', Αθήνα 1894, σ. 55.

συνεισφορά του στην κλασική φιλολογία δεν παρέλειψαν μεταξύ άλλων, ωστόσο, να τονίσουν άλλοι, μη φιλόλογοι, όπως ήταν π.χ. ο Περικλής Αργυρόπουλος και ο Αλέξανδρος Α. Κοντόσταυλος. Ο Αργυρόπουλος το 1850 στην επετειακή ομιλία για την ίδρυση του Πανεπιστημίου που ήταν αφιερωμένη στον Κοραή σημείωνε:⁴³ «Κυρίως ο Κοραής ανήκει εις την σεμνήν οικογένειαν των κριτικών φιλόλογων, οίτινες από τους πρώτους συλλέκτας των ομηρικών επών επί Πεισιστράτου, μέχρι του συγχρόνου μας Βεκίου, δεν απηύδησαν εγκύπτοντες ευσεβώς εις τα κείμενα των ελλήνων συγγραφέων, αναζητούντες την έννοιάν των, διορθούντες ή εικάζοντες τας εσφαλμένους γραφάς και διασώζοντες τα κειμήλια της ελληνικής ευφυίας, προς ωφέλειαν και δόξαν του ανθρωπίνου γένους».⁴⁴

Σε αυτήν την ιδιότητα του Κοραή στάθηκε και ο Αλέξανδρος Α. Κοντόσταυλος στον λόγο που εκφώνησε κατά την αποκάλυψη του ανδριάντος του το 1875: «Φιλόσοφος και θεολόγος, φυσιοδίφης και ιστορικός, ιατρός και δημοσιολόγος, κάτοχος όλων των γλωσσών των πεπολιτισμένων αρχαίων και νεωτέρων Εθνών και έμπειρος πάσης φιλολογίας. Ήτον έξοχον και έκτακτον παράδειγμα τελείου φιλόλογου, καθ' ην έννοιαν απέδωκεν ο σοφός Βοίγκχιος εις την επιστήμην της φιλολογίας, ορίσας αυτήν, ως του εγνωσμένου επίγνωσιν. Η περί την ελληνικήν δε ιδίως φιλολογίαν, και κατ' έξοχόν η περί την κριτικήν δεινότης αυτού, ανεγνωρίσθη και εθαυμάσθη υφ' όλων των ξένων σοφών ανεξαίρετως. Αι του Κοραή εκδόσεις των Ελλήνων συγγραφέων εθεωρούντο ως αι άρισται των τότε υπαρχουσών, υπό την διπλήν έποψιν της αξίας των εξηγητικών σημειώσεων και της διορθώσεως των κειμένων».⁴⁵

Κάποιοι φιλόλογοι εκτός του ελλαδικού χώρου «συνομιλούν» καλύτερα στο φιλολογικό επίπεδο με τον σοφό «εθνοδιδάσκαλο». Πρόκειται για τον Διονύσιο Θερειανό και τον Θεαγένη Λιβαδά στην Τεργέστη, τον Ιωάννη Οικονομίδη στην Κέρκυρα και στη συνέχεια στην Τεργέστη, καθώς και τον Γρηγόριο Βερναρδάκη στη Μυτιλήνη. Χωρίς να την «θεοποιούν», οι συγκεκριμένοι υψηλού επιπέδου λόγιοι και φιλόλογοι κατανοούν με τους

43. Π. Αργυρόπουλος, *Λόγος εκφωνηθείς την 20 Μαΐου 1850 κατά την Επέτειον Εορτήν του Πανεπιστημείου*, Αθήνα 1850, κυρίως σ. 20-23.

44. Στο ίδιο, σ. 20.

45. Α. Α. Κοντόσταυλος και Ε. Κόκκινος, *Λόγοι εκφωνηθέντες κατά την αποκάλυψιν του ανδριάντος του Αδαμαντίου Κοραή*, Αθήνα 1875, σ. 8.

επιστημονικούς όρους της εποχής τους την κοραϊκή φιλολογική συνεισφορά και της δίνουν μια θέση στην ιστορία της φιλολογίας.

Στη συζήτηση που προκλήθηκε το 1873-1874 για την ανατύπωση των έργων του Κοραή, ο Θεαγένης Λιβαδάς σε ένα εκτενές άρθρο στην εφημερίδα *Κλειώ* της Τεργέστης εκθέτει τις αντιρρήσεις του για την ανατύπωση των κοραϊκών εκδόσεων αρχαίων συγγραφέων, αναλύοντας τη φιλολογική τους αξία στην εποχή του.⁴⁶ Στην ενδελεχή ανάλυσή του υποστηρίζει, παραθέτοντας την εξέλιξη της εκδοτικής ιστορίας όλων των κειμένων που εξέδωσε ο Κοραής, ότι «η ανατύπωσης των γενομένων υπό του Κοραή εκδόσεων, σκοπούμενης της έκτοτε προόδου της κριτικής και φιλολογικής καθόλου επιστήμης, είναι αναχρονισμός ου μόνον άσκοπος και ανωφελής, αλλά και επιβλαβής προς την ελληνικήν νεολαίαν, ήτις σήμερον ευρίσκει πολύ ορθότερα, ακριβέστερα και ευωνότερα κείμενα, χάρις εις την γενομένην υπό σοφών ανδρών ανακάλυψιν και αντιβολήν πολυαρίθμων χειρογράφων, άτινα ο Κοραής ή όλως ηγνώνει ή δεν ηδυνήθη να εξετάση. Σήμερον αι εκδόσεις του αθανάτου Χίου φιλολόγου δεν δύνανται να έχωσιν ή απλώς αξίαν ιστορικήν, καθ' όσον ο αείμνηστος εκείνος ανήρ παρελάμβανε τα κείμενα ως επί το πλείστον εκ προγενεστέρων εκδοτών, διορθών αυτά σπανίως μεν εξ αυτοφίας και αντιπαραθέσεως των χειρογράφων, επί το πολύ δε εξ ιδίας αυτού εικασίας».⁴⁷

Έχει ενδιαφέρον η απάντηση του εκδότη της εφημερίδας *Εκλεκτική*,⁴⁸ ο οποίος, αντιμετωπίζοντας τις εκδόσεις κλασικών συγγραφέων του Κοραή, ως «κειμήλια», εκφράζει την άποψη ότι η ανατύπωση θα ενισχύσει την «διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων και ζωηράν ανάμνησιν του αιμνήστου εκείνου διδασκάλου των νεωτέρων Ελλήνων, πατρός και καθηγητού της γραμματικώς ωμιλημένης γλώσσης ημών».⁴⁹ Εν αντιθέσει προς τα καθαρώς φιλολογικά επιχειρήματα του Λιβαδά, ο συντάκτης της *Εκλεκτικής* οδηγείται σε συμπέρασμα που δεν διαλαμβάνει τα επιστημονικά φιλολογικά κριτήρια: «Το καθ' ημάς [...] προτιμώμεν όλων των νεωτέρων εκδόσεων,

46. Χριστοδούλου, «Ο Αδαμάντιος Κοραής ως διορθωτής κλασικών κειμένων», σ. 265-277.

47. Στο ίδιο, σ. 267.

48. *Εκλεκτική*, 16 Φεβρουαρίου 1874, σ. 50-52. Την υπόθεση ότι συντάκτης του άρθρου είναι ο χιώτης εκδότης της εφημερίδας Νικόλαος Κορέσιος διατυπώνει ο Χριστοδούλου, «Ο Αδαμάντιος Κοραής ως διορθωτής κλασικών κειμένων», σ. 256.

49. *Εκλεκτική*, 16 Φεβρουαρίου 1874, σ. 52.

τας πρώτας εκείνας του Άλδου, του Βιλλοισώνος κλ. διότι εν τη ατελεία αυτών, δεν ευρισκόμεθα εις την εκ των διορθωμένων αχανή αμφιβολίαν».⁵⁰

Η επιτροπή των καθηγητών του Πανεπιστημίου (Φίλιππος Ιωάννου, Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, Στέφανος Κουμανούδης), πάντως, που ανέλαβε να εισηγηθεί επί του ζητήματος της έκδοσης των κοραϊκών κειμένων το 1873, συντάχθηκε με την άποψη του Λιβαδά: «Αι εκδόσεις του αιμνήστου Κοραή καθ' ον χρόνον έγιναν, ήσαν όντως άρισται και ως τοιαύται ετίμησαν παρά τοις σοφοίς της Ευρώπης το όνομα του εκδότου και την πατρίδα αυτού. Αλλ' έκτοτε έγιναν άλλαι εκδόσεις τελειότεραι παρ' Ευρωπαίων σοφών, οίτινες ωφελήθησαν εκ των εκδόσεων του Κοραή ίνα καταστήσωσι τελειότερας τας ιδικάς των».⁵¹

Ο Θερειανός, που ανήκει στον ίδιο κύκλο των λογίων στην Τεργέστη, είναι, όπως γνωρίζουμε, αυτός που συνέταξε κατά την τελευταία δεκαετία του την πληρέστερη σύνθεση του 19ου αιώνα για τη ζωή και το έργο του Κοραή, όπου η φιλολογική συνεισφορά αποτιμάται επίσης με επιστημονικούς όρους. Αναγνωρίζοντας την «κριτική μεγαλοφυΐα του», ο Θερειανός τοποθετεί την κάθε έκδοση στο ιστορικό της πλαίσιο, μελετώντας τις μεταγενέστερες και λαμβάνοντας υπ' όψιν την εκάστοτε στρατηγική του: «Ο Κοραής κυρίαν νομίσας εντολήν να διδάξη και χειραγωγή τους Έλληνες εις την αρετήν και την ελευθερίαν, πρώτιστον δε προθέμενος σκοπόν του γένους την πνευματικήν και ηθικήν αναγέννησιν, ούτε καιρού δαφίλειαν είχεν ούτε πόρων περιουσίαν όπως εγκύψη εις την αντιβολήν των εν ταις βιβλιοθήκαις αντιγράφων [...] αφορών πρώτιστα και μάλιστα εις την κοινήν των Ελλήνων ωφέλειαν και ηθικήν παρασκευήν, ώφειλεν ιδίως να ερεισθή εις πρακτικώτερον κριτικόν και ερμηνευτικόν σύστημα».⁵²

Από τον Θερειανό γνωρίζουμε, επίσης, τη φιλολογική «συνομιλία» του δασκάλου του, Ιωάννη Οικονομίδη, με τον Κοραή.⁵³ Ο Οικονομίδης

50. Στο ίδιο, σ. 51.

51. Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Μια έκθεση των Φ. Ιωάννου, Κ. Παπαρρηγόπουλου και Σ. Κουμανούδη προς την επιτροπή Κοραή (1873)», *Ο Ερανιστής* 8 (1970), σ. 330.

52. Θερειανός, *Αδαμάντιος Κοραής*, τ. 2, σ. 132. Για μια αποτίμηση της βιογραφίας του Θερειανού βλ. Franghiscos, «A Survey of Studies on Adamantios Korais», σ. 116-125.

53. Για τον Οικονομίδη βλ. Διονύσιος Θερειανός, *Φιλολογικάί Υποτυπώσεις*,

χρησιμοποιούσε στις μελέτες του τις εκδόσεις κλασικών συγγραφέων του Κοραή, άλλοτε αποδεχόμενος και άλλοτε όχι τις κριτικές του παρατηρήσεις.⁵⁴

Ο Γρηγ. Βερναρδάκης, ένας από τους δύο έλληνες φιλόλογους που ανέλαβε κατά τον 19ο αι. κριτική έκδοση αρχαίου συγγραφέα στη σειρά του εκδοτικού οίκου Teubner (τα *Ηθικά* του Πλουτάρχου), σε κριτική μελέτη για τον Στράβωνα, το 1877, ακολουθώντας την επιστημονική δεοντολογία, εντοπίζει τις διορθώσεις του Κοραή στην έκδοση του Cobet τον οποίο κατηγορεί ότι οικειοποιήθηκε πολλές, παρασιωπώντας την πηγή του.⁵⁵ Στο εισαγωγικό του μάθημα στο Πανεπιστήμιο, πάντως, στο οποίο αναγνωρίζει ως ιδρυτή της φιλολογικής επιστήμης τον Wolf, δεν αναφέρεται στον Κοραή.⁵⁶

Η αποτίμηση των φιλολογικών επιδόσεων του Κοραή και η ένταξή του στην ιστορία της ελληνικής κλασικής φιλολογίας στον ελλαδικό χώρο, φαίνεται ότι συμπίπτει με τη δειλή εμφάνιση σοβαρών καρπών της επιστήμης αυτής στην Ελλάδα⁵⁷ και δεν αποτελεί συνέχεια της προεπαναστατικής ευρωπαϊκής αναγνώρισής του. Ένας από τους παράγοντες που οφείλουμε να λάβουμε υπόψη για να κατανοήσουμε το γεγονός είναι, λοιπόν, η πορεία συγκρότησης της κλασικής φιλολογίας στην Ελλάδα, μια διαδικασία που συνδέεται με τις συνθήκες οικοδόμησης του ίδιου του ελληνικού κράτους.

Στο Φιλολογικό Τμήμα του ελληνικού νεοσύστατου πανεπιστημίου η επικράτηση της γερμανικής σχολής της αρχαιολογίας, η ιστορική οπτική της οποίας, εκτός των άλλων, άγγιζε και τις ευαισθησίες της εθνικής ιδεολογίας της εποχής, ήταν απόλυτη. Όλοι οι καθηγητές του έως τη δεκαετία

Τεργέστη 1885, σ. 176-379. Βλ. επίσης Καλιτσουνάκης, «Η αναβίωσις των κλασικών σπουδών εν Ελλάδι», σ. 364.

54. Θερειανός, *Φιλολογικαί Υποτυπώσεις*, σ. 217, 218, 219.

55. Ταϊφάκος, «Κοραής και Cobet».

56. Γρηγόριος Ν. Βερναρδάκης, *Λόγος Εισιτήριος περί Φιλολογίας*, Τεργέστη 1899, σ. 5. Ο Βερναρδάκης δίδαξε στο Πανεπιστήμιο μετά το 1898.

57. Βλ. π.χ. Χαριτωνίδης, «Λόγος εις Αδαμάντιον Κοραήν», σ. 153-266 και Ιωάννης Συκουτρής, «Η "Ελληνική Βιβλιοθήκη" της Ακαδημίας Αθηνών», *Μελέται και άρθρα*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1982 (φωτομηχανική ανατύπωση της έκδοσης του 1956), σ. 369-372. Στη δεκαετία του 1950 η αναγνώριση είναι πια πλήρης: «Πραγματεία περί της ιστορίας των φιλολογικών μελετών εν Ελλάδι από της απελευθερώσεως και εντεύθεν πρέπει ως όριον αφετηρίας να λαμβάνη το όνομα του μεγάλου Χίου φιλόλογου Αδαμαντίου Κοραή». Βλ. Καλιτσουνάκης, «Η αναβίωσις των κλασικών σπουδών εν Ελλάδι», σ. 345.

του 1860 περίπου ενστερνίζονται, τουλάχιστον θεωρητικά, αυτή τη σχολή, τις διεργασίες της οποίας δεν είχε παρακολουθήσει ο Κοραής.⁵⁸ Το όνομα του Böckh του οποίου μαθήματα είχαν παρακολουθήσει όλοι σχεδόν οι καθηγητές της κλασικής φιλολογίας κατά την περίοδο αυτή,⁵⁹ αναφερόταν στις εναρκτήριες παραδόσεις τους, αλλά και σε κάθε ευκαιρία, με θαυμασμό.⁶⁰

Παρά τις «επιστημονικές» προϋποθέσεις που είχαν δημιουργηθεί κατά τις παραμονές της Επανάστασης, η κλασική φιλολογία δεν αναπτύχθηκε κατά τις πρώτες τουλάχιστον δεκαετίες μετά την ίδρυση του κράτους.⁶¹ Η πρώτη γενιά των φιλολόγων είχε να αναμετρηθεί τόσο με τις αντικειμενικές ανεπάρκειες της παιδείας της όσο και με τις επείγουσες προτεραιότητες ενός νέου κράτους, το οποίο όφειλε να καλύψει στοιχειώδεις ανάγκες. Κα- νείς δεν αμφισβήτησε καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αι. τον πρωταρχικό σκοπό του Φιλολογικού Τμήματος που ήταν η παραγωγή δασκάλων για τα ελληνικά γυμνάσια εντός και εκτός των συνόρων του ελληνικού κράτους.⁶²

58. Κατά τη διατύπωση του Συκουτρή, «Την ανάπτυξιν της φιλολογίας εις ιστορικήν επιστήμην, η οποία συνετελέσθη κατά τους χρόνους του εν Γερμανία, δεν παρηκολούθησεν ο Κοραής, και η αντιπάθειά του κατά του γερμανικού πνεύματος –φαίνεται εις τον τρόπον που ομιλεί περί του Kant– δεν του επέτρεψε να παρακολουθήσει και να εκτιμήσει την ανακάλυψιν της γνησίως κλασικής Ελλάδος, η οποία επραγματοποιήθη εις τας αρχάς του 19ου αιώνα υπό των Γερμανών λογοτεχνών και λογίων». Βλ. Συκουτρή, «Η “Ελληνική Βιβλιοθήκη” της Ακαδημίας Αθηνών», σ. 371. Ο Κοραής εκφράζει, εξάλλου, και εκ των πραγμάτων –λόγω της ηλικίας του δηλαδή– τις αντιλήψεις της παλαιότερης γενιάς/σχολής των βρετανών και ολλανδών κριτικών φιλολόγων. Σε αυτή τη «σχολή» τον εντάσσουν όσοι κλασικοί φιλόλογοι έχουν ασχοληθεί με αυτήν την πλευρά του. Βλ. Χριστοδούλου, «Ο Αδαμάντιος Κοραής ως διορθωτής κλασικών κειμένων», σ. 37-54· Καλοσπύρος, *Ο Αδαμάντιος Κοραής*, σ. 361-451.

59. Ο μόνος που δεν είχε φοιτήσει στη Γερμανία, αλλά στην Ολλανδία, ήταν ο Κων/νος Κόντος, ο οποίος ακολουθούσε τη γραμματική σχολή του Carel Gabriel Cobet. Βλ. Χριστοδούλου, *Κωνσταντίνος Στ. Κόντος*.

60. Βλ. π.χ. **Καστόρχης**, *Πρώτον εισαγωγικόν μάθημα*, σ. 3· Δ. Ι. Μαυροφρύδης, «Περί της Φιλολογίας και των μερών αυτής», *Φιλίστωρ* 1 (1861), σ. 201-236. Ο ίδιος ο Böckh σχεδόν αγνοούσε τον Κοραή στα μαθήματά του. Βλ. *Encyklopädie und Methodenlehre der philologischen Wissenschaften*, Leipzig, Teubner, 1877.

61. Για μια πρώτη προσέγγιση για το θέμα βλ. **Sophia Matthaiou**, «Establishing the discipline of Classical Philology in nineteenth-century Greece», *The Historical Review / La Revue Historique* VIII (2011), σ. 117-148.

62. Στον ιδρυτικό κανονισμό του 1837 «η μόρφωση αξίων διδασκάλων διά τα

Όπως σημειώνει ένας σύγχρονός μας φιλόλογος: «Για ένα μεγάλο διάστημα, ουσιαστικά για ολόκληρο το δέκατο ένατο αιώνα, η απαίτηση της πρωτοτυπίας υποχωρούσε μπροστά στην ανάγκη της ορθότητας και της χρησιμότητας». ⁶³ Έτσι, συνεχίζει, η φιλολογική παραγωγή περιορίστηκε είτε σε μεταφράσεις ξένων έργων είτε σε χρηστικά εγχειρίδια. ⁶⁴

Η αποτυχημένη προσπάθεια να εκδοθεί σειρά αρχαίων ελληνών συγγραφέων το 1855 από το Οθώναιο Πανεπιστήμιο, παρά τη γενναία οικονομική ενίσχυση του Δημητρίου Μπερναρδάκη, ⁶⁵ αντανάκλα, επίσης, τις συνθήκες που χαρακτήριζαν την πορεία συγκρότησης της κλασικής φιλολογίας στο πλαίσιο του ελληνικού κράτους. Το περιβάλλον του Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως φαίνεται πιο δεκτικό και ώριμο από το ελλαδικό, τουλάχιστον ως προς τις επιστημονικές αντιλήψεις περί φιλολογίας, όπως συνάγεται από τις συζητήσεις που διεξάγονται κατά τη δεκαετία του 1870 εν όψει ενός προγράμματος για την έκδοση αρχαίων συγγραφέων. ⁶⁶

γυμνάσια και ελληνικά σχολεία» αναγορεύεται «σημαντικότερος σκοπός του πανεπιστημίου». Βλ. Αριστείδης Βαμπάς (επιμ.), *Οι νόμοι του Εθνικού Πανεπιστημίου*, Αθήνα 1885, σ. 69. Στην παρουσίαση της ιστορίας του Πανεπιστημίου, το 1881, ο Ιωάννης Πανταζίδης, κλασικός φιλόλογος ο ίδιος με επιστημονική συνεισφορά, σημείωνε ότι η φιλοσοφική σχολή «ανέκαθεν είχε και διά παντός θα έχη κυριώτατον σκοπόν την διάπλασιν ικανών εις το ίδιον έργον διδασκάλων». Βλ. Ιωάννης Πανταζίδης, *Χρονικόν της πρώτης πεντηκονταετίας του ελληνικού πανεπιστημίου*, Αθήνα 1889, σ. 45. Ο λόγιος του οποίου ο βίος και η πολιτεία απεικονίζουν με τον πιο παραστατικό τρόπο τις συνθήκες που επέβαλε η διαδικασία συγκρότησης του ελληνικού κράτους είναι ο Γεώργιος Γεννάδιος (1786-1854). Είναι ίσως ο πιο πολυπράγμων λόγιος και φιλόλογος κατά τις πρώτες δεκαετίες του ελληνικού κράτους με απόλυτη συνείδηση των προτεραιοτήτων που έπρεπε να εξυπηρετηθούν. Για τον Γεννάδιο βλ. Ξενοφών Αναστασιάδης [= Ιωάννης Γ. Γεννάδιος], *Γεωργίου Γενναδίου βίος και επιστολαί*, Παρίσι 1926.

63. Φάνης Κακριδής, «Η γερμανική διαχείριση της ελληνικής κληρονομιάς», Ευάγγελος Χρυσός (επιμ.), *Ένας κόσμος γεννιέται. Η εικόνα του ελληνικού πολιτισμού στη γερμανική επιστήμη κατά τον 19ο αιώνα*, Αθήνα, Ακρίτας, 1996, σ. 30.

64. Στο ίδιο, σ. 30-33.

65. Πανταζίδης, *Χρονικόν*, σ. 138-140. Βλ. το πλήρες κείμενο της αναγγελίας στην εφημ. *Αθηνά*, 9 *Μαρτίου* 1855. Βλ. επίσης Συκουτρής, «Η “Ελληνική Βιβλιοθήκη” της Ακαδημίας Αθηνών», σ. 375-376.

66. *Συνέδριον των Ελληνικών Συλλόγων. Πρακτικά της πρώτης αυτού συνόδου συγκροτηθείσης εν έτει 1879*, Αθήνα 1879, σ. 130-145 και *Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως, Εικοσιπενταετηρίς (1861-1886)*, Παράρτημα του ΙΗ' τόμου, Κωνσταντινούπολη 1888, σ. 21. Το αποτέλεσμα και αυτής της

Η «ελλαδική» προσπάθεια δεν θέτει καθαρούς επιστημονικούς στόχους, δεν διακηρύσσει την ανάγκη καλλιέργειας της επιστημονικής φιλολογικής γνώσης, αλλά περιορίζεται στην παραγωγή εκδόσεων χρηστικών, τόσο από πρακτική όσο και από ιδεολογική άποψη. Η κωνσταντινουπολίτικη προσπάθεια θέτει πιο φιλόδοξους στόχους, και ακραιφνώς επιστημονικούς-φιλολογικούς, οι οποίοι θα μπορούσαν να θεωρηθούν «πολυτέλεια» στο πλαίσιο του ελληνικού κράτους.

Από την άλλη πλευρά, η λογισσύνη της εποχής ασχολείται με ιδιαίτερο ζήλο με τη διερεύνηση της νεοελληνικής ταυτότητας. Υπερισχύει η ανάγκη για τον προσδιορισμό της ταυτότητας των Νεοελλήνων, για την οποία χρησιμότερα είναι τα αρχαία μνημεία που ανευρίσκονται κατά δεκάδες με τις ανασκαφές,⁶⁷ καθώς και η γλώσσα. Όλοι οι διαγωνισμοί που προκηρύσσονται απηχούν αυτές τις εθνικές προτεραιότητες (ποίηση, γλώσσα, ζώντα μνημεία, ιστορία της παιδείας). Οι φιλολογικοί διαγωνισμοί που προκηρύχθηκαν εκ μέρους των πλουσίων Ελλήνων, κυρίως της διασποράς, με εξαίρεση εν μέρει τον Ροδοκανάκειο, δεν ασχολήθηκαν με θέματα κλασικής φιλολογίας.⁶⁸

Σε αυτό το πλαίσιο, και παρά, τη διαρκή επίκληση της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, ο κλασικός φιλόλογος Κοραής δεν έχει θέση ακόμα και στη σκέψη των «επαγγελματιών» κλασικών φιλολόγων.⁶⁹ Η εικόνα

προσπάθειας ήταν φτωχή. Βλ. επίσης Συκουτρής, «Η “Ελληνική Βιβλιοθήκη” της Ακαδημίας Αθηνών», σ. 376-382.

67. Από τις αρχαιογνωστικές επιστήμες και την παράδοση της γερμανικής σχολής της αρχαιογνωσίας του Μπεκ ευνοήθηκε και αναπτύχθηκε πιο γρήγορα στον ελλαδικό χώρο η αρχαιολογία.

68. Για τους φιλολογικούς διαγωνισμούς βλ. Πανταζίδης, *Χρονικόν*, σ. 135-136, 137, 249-250· Λάμπας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές*, σ. 112-114. Στον Οικονόμειο διαγωνισμό, ο οποίος προέβλεπε τη μετάφραση και κλασικών κειμένων, αρχαίων ελληνικών και ευρωπαϊκών, ουδέποτε υποβλήθηκε προς μετάφραση αρχαίο ελληνικό κείμενο. Βλ. Κ. Γ. Κασίνης, *Οικονόμειος μεταφραστικός αγών*, Αθήνα, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 2003. Για μια γενική εικόνα των θεμάτων που απασχολούσαν την ελληνική κοινωνία της εποχής βλ. Αλέξης Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια, Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, φωτοανατύπωση της τρίτης έκδοσης με διορθώσεις συμπληρώσεις και ευρετήριο, Αθήνα, ΕΜΝΕ-Μνήμων, 2008.

69. Για το γενικό περίγραμμα της πρόσληψης του Κοραή κατά τον 19ο αιώνα βλ. και Φίλιππος Ηλιού, *Ιδεολογικές χρήσεις του κοραϊσμού στον 20ό αιώνα*, Αθήνα, Πολίτης, 1989, σ. 20-25, όπου όμως η διαπίστωση «Και είναι, επιπλέον, ο σοφός και λεπτολόγος κριτικός εκδότης των αρχαίων ελλήνων συγγραφέων» (σ. 25) δεν

του «πατέρα» του έθνους και της νεοελληνικής γλώσσας είναι πολύ πιο «χρήσιμη» και κατά συνέπεια εξαιρετικά ισχυρή σε εκείνη τη φάση της συγκρότησης του νεοπαγούς κράτους.

επιβεβαιώνεται, τουλάχιστον όσον αφορά τους κλασικούς φιλόλογους της εποχής. Η ενασχόληση του Κοραή με τα αρχαία κείμενα από την αυστηρή φιλολογική άποψη δεν ενδιαφέρει, εξάλλου, και τους έλληνες λογίους που μελέτησαν την προσωπικότητά του. Βλ. Franghiscos, «A Survey of Studies on Adamantios Korais».

Δημήτρης Δημητρόπουλος

Ο «ΓΕΡΟΣ ΤΟΥ ΜΟΡΙΑ»: ΚΤΙΖΟΝΤΑΣ ΜΙΑ ΠΑΤΡΙΚΗ ΦΙΓΟΥΡΑ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ

Στο τέλος του 2008 ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης γνώρισε αναπάντεχα μεγάλες δόξες, καθώς συμμετείχε –χωρίς να ερωτηθεί– σε διαγωνισμό που διεξήγαγε ο τηλεοπτικός σταθμός ΣΚΑΪ με θέμα την αναζήτηση του «μεγαλύτερου» Έλληνα από καταβολής «ελληνισμού».¹ Εκεί με το ατράνταχτο επιχείρημα ότι «έγινε κλέφτης για χάρη μας» (εικόνα 1), αρίστευσε, εν αγνοία του, λαμβάνοντας 84.007 ψήφους, κατετάγη όμως τρίτος στον ευγενή αγώνα, καθώς τον ξεπέρασαν ο στρατηλάτης Μέγας Αλέξανδρος (121.011 ψήφοι) και ο γιατρός Γεώργιος Παπανικολάου (103.661 ψήφοι). Και μόνο η αναφορά των τριών πρωτευσάντων καθιστά προφανή την αφερεγγυότητα του όλου εγχειρήματος –το οποίο όμως έτυχε θερμής υποστήριξης και νομιμοποίησης από ακαδημαϊκούς ιστορικούς. Πέραν αυτού όμως, ανακύπτουν ουσιαστικά ερωτήματα, όπως: α) ποια είναι η διαδικασία που επιτρέπει από το πλήθος των προσώπων που έπαιξαν έναν ρόλο στα ιστορικά δρώμενα, κάποια από αυτά να αποκτήσουν γενική αποδοχή; και β) ποια είναι τα υλικά που επιτρέπουν να κτιστεί σταδιακά μια εθνικής εμβέλειας προσωπικότητα με υψηλό βαθμό αναγνώρισης και αποδοχής;

Αν κατασκευάζαμε ένα νοητό διάγραμμα της αποδοχής του Κολοκοτρώνη και της δημοτικότητάς του κατά τη διάρκεια της ζωής του, θα βρισκόμασταν μπροστά σε μια ενδιαφέρουσα κλιμάκωση. Από μισητός κλέφτης μέχρι τα πρώτα χρόνια του 19ου αιώνα, αποκτά κατόπιν αναγνώριση

1. Ως συνοδευτικό, υποστηρικτικό υλικό για την παρουσίαση καθεμιάς από τις δέκα επικρατέστερες προσωπικότητες, ο τηλεοπτικός σταθμός είχε δημιουργήσει ένα ωριαίο ντοκιμαντέρ και ένα βιβλίο. Για τον Κολοκοτρώνη βλ. Βασιλική Μπιζάκη, *Θεόδωρος Κολοκοτρώνης*, πρόλογος Θάνος Βερέμης, εισαγωγή Ιωάννης Κολιόπουλος, *Μεγάλοι Έλληνες*, τ. 3, Αθήνα, ΣΚΑΪ Βιβλίο, 2009.

στο περιβάλλον της Φιλικής Εταιρείας και των ενόπλων που παρεπιδημούν στα Επτάνησα. Ακολούθως, στους πρώτους μήνες της Επανάστασης εδραιώνεται σταδιακά η φήμη του ως ικανού στρατιωτικού αρχηγού, η οποία απογειώνεται και απλώνεται σε όλη την Ευρώπη με την κατάληψη της Τριπολιτσάς και τη συντριβή του Δράμαλη το καλοκαίρι του 1822. Η αποδοχή του γνωρίζει μετέπειτα κάμψη, όταν πρωταγωνιστεί στις εμφύλιες αντιπαραθέσεις των χρόνων της Επανάστασης. Από την εποχή αυτή και μέχρι την περίοδο της Αντιβασιλείας –με εξαίρεση τα πύρινα χρόνια του αγώνα κατά του Ιμπραήμ– ο Κολοκοτρώνης παύει να αποτελεί προσωπικότητα κοινής αποδοχής. Έχει βέβαια λαϊκό έρεισμα, στενούς φίλους και πιστούς οπαδούς, ταυτόχρονα όμως και φανατικούς, ορκισμένους εχθρούς, καθώς δρα ως ηγετική προσωπικότητα μιας από τις εκάστοτε αντιπαρατιθέμενες παρατάξεις: των στρατιωτικών, των ρωσόφιλων, των καποδιστριακών, των πολέμιων της βαυαρικής αντιβασιλείας. Η χορήγηση αμνηστίας από τον νεαρό Όθωνα, η εγκατάστασή του στην Αθήνα και η προσκόλλησή του στη βασιλική αυλή διευρύνουν το κοινό του, απαλύνουν τα παλαιά πάθη και σηματοδοτούν την πορεία ανόδου του στο εθνικό βάθρο. Η πάνδημη συμμετοχή στην κηδεία του, το Φεβρουάριο του 1843, το επιβεβαιώνει.

Ιδιαίτερο στοιχείο αποτελεί η φήμη του έξω από τον ελληνικό χώρο, η ταύτισή του, ουσιαστικά, με τον ένοπλο αγώνα και η γοητεία που ασκούσε ως ηγετική φυσιογνωμία της Επανάστασης, που έδωσαν πολλές, εξαιρετικά παραστατικές και γλαφυρές, αντιφατικές όμως και αντικρουόμενες περιγραφές. Φιλέλληνες και άλλοι, Ευρωπαίοι κυρίως, που επέλεξαν για ποικίλους λόγους να έρθουν στις εξεγερμένες περιοχές και εξέδωσαν τη μαρτυρία τους, ελκύονται από τον έλληνα πολέμαρχο και αφιερώνουν λίγα ή περισσότερα λόγια στην εμφάνιση, το χαρακτήρα, τα προτερήματα και τα ελαττώματα, τη συμπεριφορά ή τις ικανότητές του.²

2. Βλ. Maxime Raybaud, *Mémoires sur la Grèce pour servir à l'histoire de la guerre de l'Indépendance, accompagnés de plans topographiques*, τ. Α', Παρίσι 1824, σ. 380-381· J. D. Elster, *Το τάγμα των Φιλελλήνων*, μετάφρ. Χρ. Οικονόμου, Αθήνα 2010, σ. 68-70· Γ. Ζώρας, *Έκθεσις Ολλανδού προξένου περί των γεγονότων της ελληνικής επαναστάσεως κατά τα έτη 1821 και 1822 (ανακοίνωσις αγνώστου κειμένου)*, Αθήνα 1976, σ. 25-27 [α' έκδοση Παρνασσός 18 (1976), σ. 276-307]· Ζ. Μανζάρ, «Αναμνήσεις από τον Μοριά», μετάφρ. Γ. Τσουκαλάς, *Απομνημονεύματα αγωνιστών του '21*, τ. 20, Αθήνα χ.χ., σ. 167-168· Φρ. Τιρς, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια*,

Ο Κολοκοτρώνης, έζησε ταυτισμένος με τα όπλα. Στα στερνά της ζωής του όμως, και κυρίως μετά το θάνατό του, υπήρξε ο ευνοημένος της πέννας. Ευτύχησε να έχει στον στενό κύκλο του συγγραφείς-αγωνιστές, τους αποκαλούμενους περιπαιχτικά από τους αντιπάλους του «κολοκοτρωνιστές», που έδωσαν τον τόνο στη βιοματική αφήγηση του Αγώνα. Ο Ιωάννης Φιλήμων (1834 και 1859), ο Αμβρόσιος Φραντζής (1839), ο Νικόλαος Σπηλιάδης (1851), ο Φωτάκος (1858), ο Μιχαήλ Οικονόμου (1873) κ.ά., λίγα μόλις χρόνια μετά την περάτωση της Επανάστασης, υφαίνουν την ειكونογραφία της³ και εδώ ο Κολοκοτρώνης πρωταγωνιστεί. Πρωταγωνιστεί όχι μόνο εξαιτίας του ρόλου του στην Επανάσταση, αλλά και χάρη στη ροπή που πήρε η γραπτή αφήγησή της.

Οι ηττημένοι στο πεδίο των πολιτικών συγκρούσεων οπλαρχηγοί, δικαίωνονται από την ελληνόγλωσση ιστοριογραφία του Αγώνα, η οποία, κατά μία ιδιότυπη συγκυρία, γράφεται είτε από αυτούς τους ίδιους είτε από ανθρώπους που ανήκουν στο κοντινό περιβάλλον τους.⁴ Πράγματι

μετάφρ. Απ. Σπήλιος, τ. Α', Αθήνα, εκδ. Αφοί Τολίδη, χ.χ., σ. 176-179, 193-195· Γ. Φίνλεϋ, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, μετάφρ. Αλ. Παπαδιαμάντης, επιμ. Αγγ. Μαντάς, τ. Α', Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 2008, σ. 417· Κυριακή Μαμώνη, «Χαρακτηρισμοί Πελοποννησίων και αρχηγών του Αγώνα στην Πελοπόννησο από τα κείμενα των Φιλελλήνων (1821-1829)», *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τ. Γ', Αθήνα 1976-1978, σ. 54-55· Απ. Βακαλόπουλος, *Επίλεκτες βασικές ιστορικές πηγές της ελληνικής επανάστασεως*, τ. Β', Θεσσαλονίκη 2000, σ. 406-407 (μαρτυρία του C. M. Schrebian). **Κάποιες μαρτυρίες Ελλήνων και ξένων της εποχής για τον Κολοκοτρώνη** βλ. επίσης συγκεντρωμένες στο Δ. Δημητρόπουλος, *Θεόδωρος Κολοκοτρώνης*, στη σειρά: *Οι ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας*, αρ. 2, επιμ. Βασ. Παναγιωτόπουλος, Αθήνα, Τα Νέα, 2009, σ. 102-105.

3. Ενδεικτικά: Ιω. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρείας*, Αθήνα 1834· Αμβρόσιος Φραντζής, *Επιτομή της ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος*, τ. 1-4, Αθήνα 1839· Φ. Χρυσανθόπουλος (Φωτάκος), *Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Αθήνα 1858· Ιω. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ. 1-4, Αθήνα 1859-1861· Μιχαήλ Οικονόμου, *Ιστορικά της ελληνικής παλιγγενεσίας ή Ο ιερός των Ελλήνων αγών*, Αθήνα 1873.

4. Στο φιλικό προς τον Θ. Κολοκοτρώνη περιβάλλον εντάσσονται αρκετά απομνημονεύματα αγωνιστών που εκδόθηκαν είτε από τους ίδιους, ενώ ακόμη ήσαν εν ζωή, είτε μεταγενέστερα. Ενδεικτικά Στ. Ι. Στεφανόπουλος, *Απομνημονεύματα τινά της Επαναστάσεως του 1821*, Τρίπολη 1864· Αναγνώστης Κοντάκης, *Απομνημονεύματα*, επιμ. Εμμ. Πρωτοφάλης, *Απομνημονεύματα Αγωνιστών του '21*, τ. 11, Αθήνα, Γ. Τσουκαλάς, 1955· Θεόδωρος Ρηγόπουλος, *Απομνημονεύματα από των αρχών της Επαναστάσεως μέχρι του έτους 1881*, επιμ. Αθ. Φωτόπουλος, Αθήνα

αν σε όσους αναφέρθηκαν παραπάνω προστεθούν ο Νικ. Κασομούλης, ο Μακρυγιάννης, και όσοι έγραψαν με την πένα του Γεωργίου Τερτσέτη,⁵ συγκροτείται ένα ογκώδες σώμα μαρτυριών δικαιοδικών των οπλαρχηγών. Αντίθετα, οι πολιτικοί, οι διανοούμενοι που επικράτησαν στην εσωτερική αντιπαράθεση και επέβαλλαν τελικά το δικό τους σχεδιασμό στην Επανάσταση –με κάποιες λιγοστές εξαιρέσεις όπως του Σπ. Τρικούπη ή του Νικ. Δραγούμη⁶ δεν μετέχουν στη συγγραφή της ιστορίας της. Ο Ιωάννης Κωλέττης ή ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, για παράδειγμα, πλάθουν την ιστορία αλλά δεν τη συγγράφουν.⁷ Μια προσπάθεια απάντησης έρχεται από την πλευρά των προκρίτων. Πρόσωπα όπως ο Κανέλλος Δελιγιάννης ή ο Παναγιώτης Παπατσώνης, πικραμένοι από την εξέλιξη που πήραν τα πράγματα και εξοργισμένοι απ' όσα γράφονται ή αποσιωπούνται για την «τάξη των προκρίτων», γράφουν με πάθος για να ανασχευάσουν τις

1799. Στην ίδια γραμμή πλευσης κινείται και η μαρτυρία του γιου του, Γενναίου [Γενναίος Θ. Κολοκοτρώνης, *Απομνημονεύματα*, επιμ. Εμμ. Πρωτοφάλλης, Αθήνα 1955 και του ίδιου, *Απομνημονεύματα (χειρόγραφον δεύτερον 1821-1862)*, εισαγωγή Εμμ. Πρωτοφάλλης, Αθήνα, ΓΑΚ, 1961].

5. Τα κείμενα των Μακρυγιάννη και Κασομούλη παρέμειναν ανέκδοτα μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα όταν τα εξέδωσε ο Γ. Βλαχογιάννης (Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, εισαγωγή Γ. Βλαχογιάννης, τ. Α'-Β', Αθήνα, 1907· Νικ. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833*, επιμ. Γ. Βλαχογιάννης, τ. Α'-Γ', Αθήνα 1939-1942). Ο Γ. Τερτσέτης εξέδωσε την αφήγηση του Θ. Κολοκοτρώνη (*Διήγησις συμβάντων της ελληνικής φυλής από τα 1770 έως τα 1836*, Αθήνα 1846) και πολλά χρόνια μετά το θάνατό του εκδόθηκε και η αφήγηση του Νικηταρά (Ντίνος Κονόμος, *Βίος Νικήτα Σταματελόπουλου ή Νικηταρά. Καταγραφή Γεωργίου Τερτσέτη εκ τεσσάρων νέων χειρογράφων*, Αθήνα 1953).

6. Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. Α'-Δ', Λονδίνο 1853-1857· Ν. Δραγούμης, *Ιστορικά αναμνήσεις*, τ. Α'-Β', Αθήνα 1874. Ειδική περίπτωση αποτελεί ο Π. Π. Γερμανός, καθώς το απομνημόνευμά του συγγράφεται ενόσω διαρκεί ακόμη ο Αγώνας, ο θάνατος όμως του συγγραφέα, το 1826, δεν του επιτρέπει να γνωρίσει την τελική έκβαση της Επανάστασης. Το κείμενο εκδόθηκε πρώτη φορά το 1837 στην Αθήνα από τον Καλλίνικο Καστόρχη, *Υπομνήματα περί της Επανάστασεως της Ελλάδος από του 1820 μέχρι του 1823 και έκτοτε γνώρισε αρκετές επανεκδόσεις· σημειώνεται όμως ότι έχει αμφισβητηθεί η πατρότητα του κειμένου*.

7. Ο Αλ. Μαυροκορδάτος μαρτυρείται ότι συνέγραφε *Ιστορία της Επανάστασεως* την οποία όμως δεν εξέδωσε ποτέ, βλ. Χρ. Λούκος, «Εισαγωγή», *Το ανέκδοτο Ημερολόγιο του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου Μόναχο - Βερολίνου (1834-1837)*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων - Μουσείο Μπενάκη, 2011, σ. 10.

«ψευδοϊστορίες», τις «χαλιμάδες», οι οποίες, όπως καταγγέλλουν, σκοπό είχαν «να μηδενίσουν και να εξευτελίσουν τας εκδουλεύσεις και εξόχους θυσίας όλων των προκρίτων, προυχόντων και οικοκυραίων».⁸ Βασικός στόχος τους ο Κολοκοτρώνης· δεν στάθηκαν όμως ικανοί ούτε να ανακόψουν το ρεύμα,⁹ ούτε να αποκαθλώσουν τον παλαιό τους κάπο.¹⁰

Ο Θ. Κολοκοτρώνης παρουσιάζει την ιδιαιτερότητα ότι έθεσε ο ίδιος τον θεμέλιο λίθο της μετέπειτα δικαίωσής του. Η αφήγηση του στον Γεώργιο Τερτσέτη, η οποία τυπώθηκε μετά το θάνατό του, το 1846, συντέλεσε καθοριστικά στην ανάδειξή του σε συστατική μορφή του ελληνικού έθνους. Ακόμη και ο μεγαλεπήβολος, πομπώδης αλλά και ιδιοφυής τίτλος του βιβλίου: *Διήγησις συμβάντων της ελληνικής φυλής από τα 1770 έως τα 1836*, προϊδέαζε τον αναγνώστη ότι βρισκόταν μπροστά σε κάτι διαφορετικό. Δεν ήταν απομνημόνευμα, δεν ήταν μαρτυρία, δεν ήταν καν μία ιστορία της ελληνικής επανάστασης, αλλά η αφήγηση των πεπραγμένων της εντός και εκτός συνόρων «ελληνικής φυλής» για διάστημα 66 χρόνων, από τα Ορλωφικά έως τα πρώτα χρόνια του Ελληνικού Βασιλείου.

Το βιβλίο, παρά τα προβλήματα που δημιουργούσε η προφορικότητα του λόγου του αφηγητή-συγγραφέα, θεωρήθηκε εθνική υποθήκη, γνώρισε μεγάλη διάδοση και πολλαπλές εκδόσεις· συνεχίζει άλλωστε να επανεκδίδεται με ποικίλους τρόπους μέχρι σήμερα. Ήδη όμως το 1851 ο συγγραφέας είχε νικήσει το κείμενό του. Στην επανέκδοση της αφήγησης προστίθεται χρωματιστό εξώφυλλο και ο τίτλος μεταμορφώνεται στο *Ο Γέρων Κολοκοτρώνης, μεταθέτοντας το κέντρο βάρους στο πρόσωπο του αφηγητή*.

8. Καν. Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, τ. Α', *Απομνημονεύματα Αγωνιστών του '21*, τ. 16, Αθήνα, Γ. Τσουκαλάς, 1955 (α' έκδοση Αθήνα 1854), σ. 180-181. Το απομνημόνευμα του Παν. Παπατσώνη εκδόθηκε πολύ μετά το θάνατό του (Παν. Παπατσώνης, *Απομνημονεύματα από των χρόνων της Τουρκοκρατίας μέχρι της Βασιλείας του Γεωργίου Α'*, επιμ. Εμμ. Πρωτοφάλης, Αθήνα, ΓΑΚ, 1960).

9. Διάσπαρτη είναι η σκληρή κριτική απέναντι στους Κολοκοτρωνάιους στους οποίους αφιερώνονται πολλές σελίδες, βλ. ενδεικτικά Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, τ. Α', σ. 36-46, 123-124, 179-182, 194-196 κ.α.

10. Η τάση αυτή της εκ των υστέρων δικαίωσης των ηττημένων παρουσιάζει νομίζω ενδιαφέρουσες αναλογίες με την περί τον Εμφύλιο ιστοριογραφία όπου, τριάντα χρόνια μετά την ήττα, βρέθηκε να κυριαρχεί ο λόγος όσων έχασαν τον πόλεμο. Ας αναλογιστούμε την «αγιοποίηση» του Α. Βελουχιώτη ή του Ν. Μπελογιάννη, για να αναφερθούμε σε δύο μόνο χαρακτηριστικές προσωπικότητες της Αριστεράς.

ο οποίος κοσμεύεται πλέον και με το χάρισμα της γεροντικής σοφίας. Ο τίτλος αυτός συνάδει με το 34 σελίδων παράρτημα «Ρητά του Γέρου Κολοκοτρώνη», που δεν υπήρχε στην πρώτη έκδοση και περιλαμβάνει ιστορικά ανέκδοτα, ρήσεις ή γνωμικά που αποδίδονται στον Κολοκοτρώνη. Ο εκδότης μάλιστα αισθάνεται την ανάγκη να εξηγήσει και την προσφώνηση «γέρος», που απαντά και σε άλλες μαρτυρίες των χρόνων της Επανάστασης. Δεν την αποδίδει λοιπόν στην προβεβηκυία ηλικία, αλλά ισχυρίζεται ότι: «η ονομασία γέρος του εγεννήθη, επειδή ήτο πολύξερος, έξυπνος, είχε πονηρίαις». Και συμπληρώνει: «Εις τα έθνη όπου η παιδεία δεν είναι εξαπλωμένη και η επιστήμη δεν φωτίζει τους νέους, οι γέροντες έχουν τα πρωτεία της γνώσεως· όποιος είδε προΐμωτερα τον ήλιο, έχει και πράξιν περισσότερη της ζωής».¹¹

Επομένως, ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα, η πονηριά και η λαϊκή σοφία, η θυμοσοφία που δεν είναι επακόλουθο παιδείας αλλά εμπειρίας, προστίθενται στα υλικά που θα συγκροτήσουν το μετά θάνατον πορτρέτο της ιδρυτικής αυτής φυσιογνωμίας του νέου ελληνισμού. Ο Γεώργιος Τερτσέτης είναι βασικός εισηγητής αυτής της εικόνας,¹² η οποία τα χρόνια που ακολουθούν συνεχίζει να τροφοδοτείται με πλήθος «ανεκδότων» και περιστατικών που αποδίδονται στον Κολοκοτρώνη· μόνο ο Βλαχογιάννης ανθολογεί περί τα 140, από εφημερίδες και διηγήσεις του 19ου αιώνα.¹³ Ο λόγος του Κολοκοτρώνη στους μαθητές του Ελληνικού Γυμνασίου στην Πνύκα που πρωτοδημοσιεύεται στην εφημερίδα *Αιών* στις 13 Νοεμβρίου 1838 και ακολούθως αναπαράγεται με διάφορους τρόπους, είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα. Ο εκδότης του *Αιώνα* Ιωάννης Φιλήμων σημειώνει στο προοίμιο του λόγου ότι «εγγυώμεθα το ακριβές, καθόσον δυνάμεθα να ενθυμηθώμεν».

11. [Θ. Κ. Κολοκοτρώνης], *Ο Γέρον Κολοκοτρώνης*, Αθήνα 1851, σ. 273.

12. Πέραν του ίδιου του τρόπου έκδοσης της αφήγησης του Θ. Κολοκοτρώνη και ιδίως των επανεκδόσεων που ακολούθησαν, βλ. επίσης και άλλα κείμενα του Γ. Τερτσέτη, *Εξακολούθησις των προλεγομένων εις τα υπομνήματα του Θεοδώρου Κολοκοτρώνη*, Αθήνα 1852 και Ντ. Κονόμος, «Γεωργίου Τερτσέτη. Ανέκδοτα σχιαγραφία του Κολοκοτρώνη», *Ελληνική Δημιουργία* 6 (1950), σ. 571-573 (επανεκδοση στον τόμο Ντ. Κονόμος, *Γεώργιος Τερτσέτης. Ανέκδοτα κείμενα*, Αθήνα, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 1959, σ. 105-110).

13. Γ. Βλαχογιάννης, *Ιστορική Ανθολογία*, επανέκδ.-επιμ. Άλκης Αγγέλου, Αθήνα, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Εστία, 2000, σ. 526 κ.ε.

Είναι όμως εμφανής η επέμβαση της γραφίδας του και η απόδοση στον Κολοκοτρώνη μιας διήγησης της εθνικής ιστορίας κατάφορτης από όσα εδραιώθηκαν στα κατοπινά χρόνια ως κλασικά στερεότυπά της.

Δοξαστικές βιογραφίες χωρίς αξιώσεις εμπεριστατωμένης ιστορικής τεκμηρίωσης,¹⁴ ποιήματα, «κολοκοτρωναίικα» τραγούδια, θεατρικά έργα, σχολικά και νεανικά αναγνώσματα, ιχνογραφούν την αναγνώριση του Κολοκοτρώνη που αυξανόταν με την πάροδο του 19ου αιώνα.¹⁵ Ο Αναστάσιος Γούδας τον βιογραφεί στους *Βίους Παράλληλους* –καταγράφει μάλιστα και ένα μύθο που εκφώνησε στην Πνύκα στο συγκεντρωμένο πλήθος–,¹⁶ ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος και ο Παύλος Καρολίδης επαινούν τις στρατιωτικές του ικανότητες.¹⁷

Η γραμμή που σηματοδότησε ο ίδιος με τη *Διήγησή* του στον Τερτσέτη, υιοθετείται ένθερμα: κατασκευάζεται μία γενεαλογία της «αντίστασης» ανυπότακτων Κολοκοτρωναίων που επί αιώνες πολεμούν τον Τούρκο· η κλέφτικη παράδοση αποκαθαίρεται από την πεμπτούσια της ύπαρξής της, την κλοπή·¹⁸ αναδεικνύεται η νικηφόρα στρατιωτική ιδιοφυΐα του Θοδωράκη·

14. Στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα δημοσιεύονται μία σειρά τέτοιου τύπου κείμενα, βλ. ενδεικτικά: [Ανώνυμος], *Ιστορία του Θ. Κολοκοτρώνη και του υιού του Γενναίου Κολοκοτρώνη*, Αθήνα 1889· Επαμ. Κωτσονόπουλος, *Λόγος πανηγυρικός εκφωνηθείς κατά τα αποκαλυπτήρια του ανδριάντος του Στρατάρχου της Ελλάδος Θεοδώρου Κολοκοτρώνη τη 23-4-1901*, Αθήνα 1901· Γ. Τσοκόπουλος, *Θεόδωρος Κολοκοτρώνης*, Αθήνα 1904· Θεμ. Αποστόλου, *Ιστορία του Θεοδώρου Κολοκοτρώνη ενδόξου στρατηγού των Πελοποννησίων κατά την μεγάλην υπέρ της παλιγγενεσίας του ελληνικού έθνους επανάστασιν του 1821*, Κωνσταντινούπολη 1909.

15. Η παλαιότερη ίσως έκδοση κολοκοτρωναϊκού τραγουδιού είναι το τρισέλιδο φυλλάδιο *Το άσμα του Κολοκοτρώνη* που εκδόθηκε το 1822 στο Παρίσι. Σχετικά τραγούδια συγκέντρωσε ο Κ. Ρωμαίος, «Τα τραγούδια των Κολοκοτρωναίων», *Πελοποννησιακά* 1 (1956), σ. 409-440 και 2 (1957), σ. 379-413. Για τα θεατρικά βλ. ενδεικτικά: Θ. Δ. Κληρονόμος, Αντ. Ι. Αντωνιάδης, *Ο αρχιστράτηγος Κολοκοτρώνης, ήτοι, Κολοκοτρώνης πολιορκητής της Τριπόλεως: δράμα εις πράξεις τέσσαρας*, Αθήνα 1904.

16. Α. Γούδας, *Βίοι Παράλληλοι*, τ. Η', Αθήνα 1876, σ. 81-120 (ο μύθος στις σ. 104-105).

17. Τις σχετικές κρίσεις συγκεντρώνει ο Τάσος Γριτσόπουλος, «Τα απομνημονεύματα», στο Θ. Κολοκοτρώνης, *Διήγησις*, σ. 77-79.

18. Βλ. σχετικά Αλέξης Πολίτης, *Το Δημοτικό τραγούδι. Κλέφτικα*, Αθήνα, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Ερμής, 1981, σ. ιβ'- ιγ'.

η αγνή φιλοπατρία αναγορεύεται σε μοναδική κινητήρια δύναμη των πράξεών του· οι σκληρές συγκρούσεις για την κατανομή των φορολογικών προσόδων, των λειών, των μισθών των στρατιωτών αποσύρονται πίσω από το παραβάν κ.λπ. Όλα κατατείνουν επομένως στη δημιουργία ενός άλλου Κολοκοτρώνη, μιας πατρικής φιγούρας έλληνα πατριώτη, συνετού μα και γενναίου, που μπορεί να λειτουργεί ως η προσωποποίηση του έθνους.

Ο μεταλλαγμένος αυτός Κολοκοτρώνης αποτυπώνεται γλαφυρά στις απεικονίσεις του. Από τον κακομούτσουνο, αγριωπό Κολοκοτρώνη των πρώτων εκ του φυσικού σκίτσων, σταδιακά εξοικειωνόμαστε με έναν όμορφο λεβεντόγερο, στιβαρό στρατιωτικό που με περίσκεψη ατενίζει μπροστά καμαρωτός, ντυμένος συνήθως κάπως ιδιόρρυθμα: με το εντυπωσιακό γιλέκο μιας ασαφούς στρατιωτικής στολής, με φουστανέλα και μία κόκκινη περικεφαλαία, σήμα κατατεθέν του ήρωα. Η μακρά λευκή κόμη που χύνεται στους ώμους, σε συνδυασμό με την πάλλευκη ατσαλάκωτη φουστανέλα μπορεί να μην απεικονίζει ρεαλιστικά το πρόσωπο και να κατασκευάζει έναν εξιδανικευμένο τύπο μαχητή, κυριάρχησε όμως στην απεικόνισή του, καθώς αντιστοιχούσε στο νέο προφίλ του Γέρου του Μοριά (εικόνες 2-10).

Ο Κολοκοτρώνης, λοιπόν, πορευόταν στην οδό της δόξας. Στον Μεσοπόλεμο όμως δέχεται ένα απρόσμενο πλήγμα, καθώς ξανάρχονται στην επιφάνεια παλαιές αντιθέσεις. Ο Γιάννης Βλαχογιάννης στη μελέτη του *Κλέφτες του Μοριά*, που εξέδωσε το 1935, σαλπίζει εναντίον των κλεφτών της Πελοποννήσου και ιδίως του πλέον ένδοξου από αυτούς, του Κολοκοτρώνη. Το 1937 μάλιστα με τον λίβελο *Ηθικά Ραπίσματα*, που συγγράφει προς απάντηση του Σωκράτη Κουγέα, εκτραχύνει τη σύγκρουση. Ο Βλαχογιάννης με το θελκτικό αλλά και μπρούτο ύφος γραφής του, κάνει κάποιες εύστοχες επιμέρους παρατηρήσεις· συνολικά όμως συνιστά οπισθοδρομηση στην ιστοριογραφική προσέγγιση, καθώς μετατοπίζει τη συζήτηση στην αναβίωση της παλαιάς αντιπαλότητας Ρουμελιωτών-Μοραϊτών, έκφραση της οποίας είναι και η διεκδίκηση της πρωτοκαθεδρίας του απελευθερωτικού αγώνα. Έγραφε, έμπλεος οργής και ενθουσιασμού, στις πρώτες σελίδες της περί κλεφτών μελέτης του τα ακόλουθα που εικονογραφούν το πνεύμα και τις αντιλήψεις του ιδίου, αλλά και τα λογικά άλματα που απαιτεί η ιστοριογραφία του τύπου αυτού: «Ο Μοριάς, που έβγαλε τόσα παληκάρια και κατά τον Αγώνα και πρωτύτερα, πάντα ζήλευε μα και

4. Απόδοση του Θ. Κολοκοτρώνη από τον Καρλ Κρατζίτσεν, σε λιθογραφία του Franz Hanfstengl.

5. «Ο πρίγκιψ Κολοκοτρώνης, πρόεδρος της Ελλάδος». Έγχρωμη γερμανική λιθογραφία με φανταστική απεικόνιση του Κολοκοτρώνη. Μουσείο Μπενάκη. Δημοσιεύεται στο Γ. Τσούλιος - Τ. Χατζής (επιμ.), *Ιστορικόν Λεύκωμα της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. Α', Αθήνα, Μέλισσα, 1970, σ. 224.

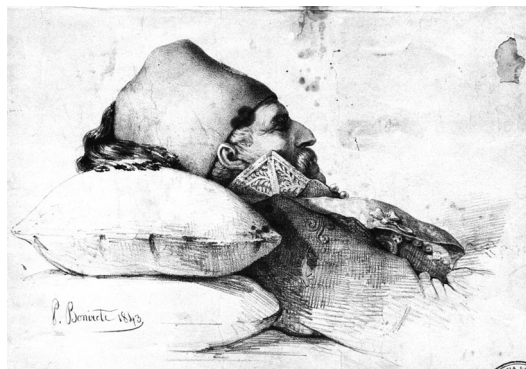
6. Θεόδωρος Κολοκοτρώνης. Πινακοθήκη του Μουσείου Πύλου. Δημοσιεύεται στο Γ. Τσούλιος - Τ. Χατζής (επιμ.), *Ιστορικόν Λεύκωμα της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. Α', Αθήνα, Μέλισσα, 1970, σ. 222.

7. Ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης παρακολουθεί διασκέδασιν των πολεμιστών του. Πίνακας του P. Von Hess. Δημοσιεύεται στο Γ. Τσούλιος - Τ. Χατζής (επιμ.), *Ιστορικόν Λεύκωμα της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. Α', Αθήνα, Μέλισσα, 1970, σ. 183.

8. Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, έργο του Διονυσίου Τσόκου. Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

9. Ο Θ. Κολοκοτρώνης στη νεκρική κλίνη. Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

ζηλεύει –και τιμή του είναι γι’ αυτό– τη Ρουμελιώτικη παληκαριά, είδος Ελληνικού ιπποτισμού, που αιώνες αρματωλικής ζωής κληρονομικής –όχι Κλέφτικης μοναχά– την πλάσανε και την κάνανε τόσο όμορφη και τη στολίσανε με τόσες παραδόσεις και νόμους αυστηρούς, άγραφους. Μια παροιμία μοραΐτικη λέει: “Στη Ρούμελη είναι η λεβεντιά και στο Μοριά η γνώση”, και η παροιμία αυτή είναι η φυσική γνώμη του λαού του αληθινού, του Μοραΐτη, που είπε μιαν αλήθεια ιστορική». ¹⁹

Η απάντηση των Πελοποννησίων λογίων –όχι μόνο άμεσα στον Βλαχογιάννη αλλά συνολικά σε όσους αμφισβήτησαν την πρωτοκαθεδρία των Μοραϊτών και του πιο φημισμένου εκπροσώπου τους στον Αγώνα– υπήρξε πολυπρόσωπη αλλά ομόφωνη. Από τον Τάκη Κανδηλώρο στις αρχές του 20ού αιώνα, μέχρι τον Χρήστο Στασινόπουλο τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, τον Παν. Ζέπο, τον Τάκη Λάππα, τον Τάσο Γριτσόπουλο και τον κύκλο της Εταιρείας Πελοποννησιακών Σπουδών και της περιοδικής έκδοσης *Πελοποννησιακά* ή της επετηρίδας *Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά*, πελοποννήσιοι συγγραφείς και τοπικοί φορείς ανέδειξαν την προσωπικότητα του Κολοκοτρώνη, μέσα από μία προσέγγιση δικαιοδική και ηρωοποιητική. ²⁰ Ενδεικτική του πνεύματος αυτού είναι η αναλυτική εισαγωγή του Τάσου Γριτσόπουλου στην επανέκδοση, από την Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών, της *Διήγησης των συμβάντων της ελληνικής φυλής*. ²¹ Μεταφέρουμε ένα απόσπασμα, χαρακτηριστικό μιας ιστοριογραφικής αντίληψης, εμβαπτισμένης στο μύθο και ταυτοχρόνως παραγωγού μυθευμάτων: «Ομολογουμένως ο Κολοκοτρώνης υπήρξε για την αγωνιζομένην Ελλάδα δώρον του Θεού. Αλλ’ ως κύριον και βασικόν γνώρισμά του είχε,

19. Γ. Βλαχογιάννης, *Κλέφτες του Μοριά*, επανέκδοση στη σειρά: Άπαντα των Νεοελλήνων Κλασικών, αρ. 4, επιμ. Γ. Κουρνούτος, Αθήνα [1966] (α’ έκδ. Αθήνα 1935), σ. 13.

20. Βλ. Τ. Κανδηλώρος, *Η δίκη του Κολοκοτρώνη και η επανάσταση της Πελοποννήσου*, Αθήνα 1906· Χρ. Στασινόπουλος, *Ο αληθινός Κολοκοτρώνης, ιστορική κριτική μελέτη*, Αθήνα 1958· Τάκης Λάππας, *Κολοκοτρώνης. Βιογραφία του στρατάρχη του Μοριά*, Αθήνα 1967· Παν. Ζέπος, «Θεόδωρος Κολοκοτρώνης», *Πελοποννησιακά* 8 (1971), σ. 1-14. Τη σχετική βιβλιογραφία μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα, συγκέντρωσε ο Θ. Βαγενάς, «Κολοκοτρωνική βιβλιογραφία», *Χρονικά του Μοριά* 3 (1954-1956), σ. 25-30.

21. Τ. Γριτσόπουλος, «Τα απομνημονεύματα», στο Θ. Κολοκοτρώνης *Διήγησις*, σ. 1-112.

ότι ήτον γνήσιον γέννημα του ελληνικού λαού. Εξ απαλών ονύχων ορφανός και κατατρεγμένος, εποτίσθη με όλες τις πίκρες της υποδούλου ζωής του έθνους του. Δεύτερον γνώρισμά του ήτο, ότι εκουβαλούσε μέσα του αγνήν και ανόθευτον την προτέραν παράδοσιν του εθνικού βίου και αυτή ελάμβανεν εκάστοτε λόγω της ευφυίας του μεγάλες διαστάσεις. Τρίτον ο ηγέτης αυτός κατά παραχώρησιν της φύσεως επύκνωνε την πίστιν και το όραμα της εθνικής ελευθερίας, δια την οποίαν ηγωνίσθη κατά την οικογενειακήν του παρακαταθήκην».²²

Η παραδοσιακή ιστοριογραφία λοιπόν αγκάλιασε τον Κολοκοτρώνη. Η συγγραφή μάλιστα της πολυσέλιδης, θελκτικής, μυθιστορηματικής βιογραφίας του ακαδημαϊκού Σπύρου Μελά, *Ο Γέρος του Μωριά*, που εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1931,²³ αλλά γνώρισε συνεχείς επανεκδόσεις ως ανάγνωσμα για ενήλικες και εφήβους, ξαναέπλασε με τα παλαιά υλικά τη μορφή του αγωνιστή, φέρνοντάς την στο επίκεντρο της αφήγησης του εθνικού κλέους. Ο πρωταγωνιστικός του ρόλος στις ένοπλες εσωτερικές συγκρούσεις της Επανάστασης θεωρήθηκε μεν σφάλμα, αλλά αποδόθηκε στην επικατάρατη, «δολερή» διχόνοια, που ταλανίζει τους Έλληνες και δεν τους αφήνει να μεγαλουργήσουν. Ο θάνατος μάλιστα του γιου του, Πάνου Κολοκοτρώνη, το Νοέμβριο του 1824, κατά τη διάρκεια του αποκαλούμενου πρώτου εμφύλιου, θεωρήθηκε ως ένα είδος εξιλέωσης, αφού αυτός τουλάχιστον πλήρωσε πολύ σκληρά για τα λάθη του: έχασε τον γιο του.

Αντίθετα, περισσότερο κριτική υπήρξε η αντιμετώπιση άλλων «λαθών» του Γέρου του Μοριά, όπως για παράδειγμα εκείνων που σχετίζονται με την κλέφτικη ζωή του. Κάποια δυσάρεστα γεγονότα που σχετίζονται με αυτήν αφήνονται να ξεγλιστρήσουν στη λήθη. Το 1946, για παράδειγμα, ο Θάνος Βαγενάς, μελετητής της Πελοποννήσου, λάτρης ο ίδιος της κλεφτουριάς, του «ηρωικού αντάρτικου κινήματος των Κλεφτών του Μοριά» όπως την χαρακτηρίζει, εκδίδει στο περιθώριο της ιστοριογραφικής και εκδοτικής κίνησης της εποχής ένα ολιγοσέλιδο φυλλάδιο, θέλοντας, με βαριά καρδιά, να αποκαταστήσει την αλήθεια γύρω από ένα γεγονός που ένιωθε ότι το σκέπαζε πέπλο σιωπής. Ο τίτλος του φυλλαδίου ρητός: *Ο Θ. Κολοκοτρώνης χάλασε*

22. Στο ίδιο, σ. 1-2.

23. Σπ. Μελάς, *Ο Γέρος του Μωριά: Βιογραφία*, τ. Α'-Β', Αθήνα, Σαλίβερος, 1931.

τα *Βέρβена* και αναφερόταν βέβαια στην καταστροφή του ομώνυμου αρκαδικού χωριού το 1806, μετά την άρνηση των κατοίκων να συνδράμουν την κλέφτικη ομάδα του Κολοκοτρώνη. Το επεισόδιο δεν ήταν άγνωστο άλλωστε, αφού με λιτό και συγκλονιστικό τρόπο το διηγείται ο ίδιος Κολοκοτρώνης.²⁴ Το πέπλο όμως που ήθελε ο Βαγενάς να σηκωθεί δεν σάλεψε.

Η πολυκύμαντη ζωή του Κολοκοτρώνη, ακόμη και οι αντιφάσεις του, προσφέρουν υλικό, όπου με την κατάλληλη λάξευση σμιλεύεται το εκάστοτε επιθυμητό μήνυμα. Για παράδειγμα, η δίωξή του από τους Βαυαρούς αντιβασιλείς, η δίκη και η καταδίκη του σε θάνατο, διευκολύνει την ένταξή του στο αντιδυναστικό κίνημα, ενώ από την άλλη πλευρά η θετική στάση του Κολοκοτρώνη απέναντι στο θεσμό της βασιλείας, μετά την ανάρρηση του Όθωνα στο θρόνο, επιτρέπει την υιοθέτησή του και από τους βασιλόφρονες. Η δίκη του όμως είναι εκείνη που κυρίως διευρύνει τις υποδοχές ενσωμάτωσής του στα εθνικά στερεότυπα, διότι στις ιδιότητες του σοφού και γενναίου πατριώτη προστέθηκαν και άλλες, εξίσου δημοφιλείς: του αδικημένου και του κυνηγημένου από τους ξένους. Το επαναλαμβανόμενο στερεότυπο των ξένων ολετήρων, που επιβουλεύονται την πτωχή Ελλάδα και μισούν τα πιο άξια τέκνα της, βρήκε έτσι στην περίπτωση του Κολοκοτρώνη μια από τις πιο αναγνωρίσιμες εκφράσεις της.²⁵ Η διελκυστίνδα «λαός - εχθροί του λαού» συνταιριάστηκε με τη σταθερά «αδικημένοι Έλληνες - άδικοι και επίβουλοι ξένοι», η οποία βρήκε αρμονικά εφαρμογή στο πρόσωπο Κολοκοτρώνη, καθώς θεωρήθηκε ότι αποτύπωνε και τη δική του διαδρομή.

24. Κολοκοτρώνης, *Διήγησις*, σ. 19. Βλ. σχετικά και Θ. Βαγενάς, *Ο Θ. Κολοκοτρώνης χάλασε τα Βέρβена*, Αθήνα 1946, σ. 1-28.

25. Εκπομπή του παράνομου ραδιοφωνικού σταθμού του ΚΚΕ, «Φωνή της Αλήθειας», στις 24 Οκτωβρίου 1954, αναφερόμενη στη «ρετσινιά του κατασκόπου που φορτώνουν στους πατριώτες οι προδότες και οι προσκυνημένοι», μετέδιδε κείμενο που αντλούσε επιχειρήματα από την πρόσφατη ελληνική ιστορία. Εκεί ειπώθηκε και το εξής: «Μήπως τον αθάνατο Γέρο του Μωριά που σάλπισε στεντόρεια “φωτιά και τσεκούρι στους προσκυνημένους” και διαφέντεψε την επανάσταση στην πιο κρίσιμή της ώρα και το γενναίο στρατηγό Πλαπούτα δεν τους στείλανε οι αγγλόδουλοι και βαυαροπροσκυνημένοι στο δικαστήριο για προδότες, δεν τους καταδικάσανε σε θάνατο και δεν σώθηκαν μόνο χάρη στην παλλαϊκή κατακραυγή και στην υπέροχη στάση τέτοιων τιμημένων δικαστών σαν τον Πολυζωΐδη και τον Τερτσέτη», Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ), Αρχείο Ραδιοφωνικού Σταθμού «Φωνή της Αλήθειας», Ειδικές Εκπομπές, 26, φ. 2.

Ανάλογη τύχη, αμφίδρομης αποδοχής, είχε και η σχέση του με τους κοτζαμπάσηδες. Ο Κολοκοτρώνης είναι βέβαια ηγέτης των οπλαρχηγών και συνεπώς πολέμιος των κοτζαμπάσηδων, των εχθρών του λαού, των προδοτών της Επανάστασης, σύμφωνα με μια προσφιλή «προοδευτική» αντίγνωση του 1821. Στον Κολοκοτρώνη όμως, από την άλλη πλευρά, προσγράφεται ότι επεμβαίνει κατευναστικά και αποτρέπει την επαπειλούμενη σφαγή των προκρίτων, τον Ιούλιο του 1821, όταν οι εξεγερμένοι στο στρατόπεδο στα Βέρνενα απαιτούν «σκότωμα στους τυράννους».²⁶ Και εδώ τα δύο πρόσωπά του, συγκλίνουν σε αυτό του εθνικού ήρωα.

Ο Κολοκοτρώνης υιοθετήθηκε, λοιπόν, και από την Αριστερά. Η αριστερόστροφη –μη ακαδημαϊκής προέλευσης– ιστοριογραφία αποδέχτηκε τα χαρίσματα που του είχε αποδώσει η παραδοσιακή ιστοριογραφία. Κοντά σε αυτά όμως προστέθηκαν και ορισμένες άλλες παράμετροι. Μία από αυτές αφορά την πρόσληψη της ομάδας των «στρατιωτικών» ως της αυθεντικής έκφρασης των λαϊκών δυνάμεων. Ο «λαϊκός στρατός» και συνεπώς και ο ηγέτης του, ο Κολοκοτρώνης, μέσα από προφανείς αναγωγές στα καθήκαστα νεότερων χρόνων, προβλήθηκαν ως το αντίπαλο δέος των τουρκολατρών εκμεταλλευτών του λαού κοτζαμπάσηδων και των διεφθαρμένων πολιτικάντηδων Φαναριωτών. Η λαϊκή καταγωγή, η διαβίωση στα όρη και κυρίως η πρότερη κλέφτικη δράση του –που διαβάστηκε με ευκολία αντάρτικη– εγγράφεται άριστα στο επιθυμητό μοντέλο και προσφέρεται για προβολές σε συγκαρινά γεγονότα.

Ό,τι συμβόλιζε λοιπόν ο Κολοκοτρώνης ταίριαζε απόλυτα στις προτεραιότητες των χρόνων της Αντίστασης. Ενδεικτικό της απήχησης είναι ότι πριν την ΕΠΟΝ, είχε ιδρυθεί «Ενιαία Παναρκαδική Οργάνωση Νέων “Ο Κολοκοτρώνης”».²⁷ Ιδιαίτερα αγαπητή, καθότι προσφερόμενη σε σύγχρονες αναγνώσεις, υπήρξε και η δράση του κατά του Ιμπραήμ και η σκληρή τιμωρία όσων είχαν «προσκυνήσει» την Υψηλή Πύλη. Το παράγγελμά του

26. Φιλήμων, *Δοκίμιον*, τ. Δ', σ. 87-93· Σπηλιάδης, *Απομνημονεύματα*, τ. Α', σ. 213· Μένδελσον Βαρθόλδη, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, μετάφρ. Ηλίας Οικονομόπουλος, Αθήνα 1894, σ. 350-351.

27. Η πληροφορία αναφέρεται σε αχρονολόγητη –μεταπελευθερωτική όμως– 11σέλιδη έκθεση του Συμβουλίου Περιοχής Πελοποννήσου της ΕΠΟΝ προς το Κεντρικό Συμβούλιο της οργάνωσης, όπου γίνεται αναφορά στην ιστορία του αντιστασιακού κινήματος νέων στην περιοχή. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΣ της ΕΠΟΝ, έγγρ. Α287, φ. 1.

«φωτιά και τσεκούρι στους προσκυνημένους» ταίριαζε να ανασυρθεί από το πιθάρι της ιστορίας, προκειμένου να χρησιμοποιηθεί στα τεκταινόμενα της Κατοχής για να δικαιώσει τη δράση του ΕΛΑΣ απέναντι στους συνεργάτες των κατακτητών.²⁸ Λίγα χρόνια μετά, το ίδιο έπραττε και ο Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας για όσους υποδείκνυε ως προδότες στην εμφύλια σύρραξη.²⁹ Και η altera pars όμως, ο Ευάγγελος Αβέρωφ, στο γνωστό ομώνυμο βιβλίο του, σημειώνει ότι: «Η επικρατέστερη πολεμική κραυγή του Δημοκρατικού Στρατού» ήταν «Φωτιά και τσεκούρι!», την οποία αντιπαραβάλλει μάλιστα στο «Ελευθερία ή θάνατος», που κατ' εκείνον διαλαλούσαν οι αντίπαλοί του.³⁰

Στα χρόνια αυτά και κυρίως στην μετεμφυλιακή περίοδο των απηνών διώξεων των ηττημένων, ένα επιπλέον δεδομένο ήρθε να ενισχύσει τη θετική πρόσληψη του Κολοκοτρώνη από τον κόσμο της Αριστεράς. Η αναγόμευσή του ως αρχηγού του «ρωσικού κόμματος», και η δίκη του για μυστικές επαφές με τη Ρωσική Αυτοκρατορία και αντικρατική δράση, ενεργοποίησε κατ' αναλογία τα αντανάκλαστικά απέναντι στην τοτινή Σοβιετική Ένωση με δύο τρόπους: είτε με την έννοια του φίλου των Ρώσων είτε και με την έννοια εκείνου που υφίσταται αδίκως διώξεις, ως φίλος των Ρώσων. Την γραμμή αυτή πρόβαλε και η ηγεσία του ΚΚΕ. Έτσι στην κυριακάτικη εκπομπή του, στις 8 Μαρτίου 1952, η «Φωνή της Αλήθειας» υποστηρίζει ότι η δίκη και η καταδίκη του Νίκου Μπελογιάννη «φέρει στη μνήμη του κάθε Έλληνα την πολύχροτη δίκη, στην οποία καταδικάστηκε σε θάνατο ο Γέρος του Μωριά, η ψυχή και η καρδιά της

28. Βλ. για παράδειγμα κείμενο του Γρ. Φιδά, με τίτλο «Εφιάλτες» που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Ξεκίνημα* της Καλαμάτας τον Οκτώβριο του 1944, σ. 8-9, μετά δηλαδή από όσα είχαν διαδραματιστεί στις συγκρούσεις του ΕΛΑΣ με τα Τάγματα Ασφαλείας στην πρωτεύουσα της Μεσσηνίας και στον Μελιγαλά. Εκεί επαινείται ο Κολοκοτρώνης για την τακτική που εφάρμοσε κατά των προδοτών: «Όμως ο Κολοκοτρώνης μας έδωσε την πιο ταιριαστή λύση. Στους προδότες φωτιά και τσεκούρι. Η νεολαία και ο λαός τόνωσε. Πριν ακόμα ξελεφτερωθεί ο τόπος μας το τσεκούρι άρχισε να καθαρίζει όσους ανάμεσά μας είχε λερώσει η προδοσία. Χιλιάδες ύπουλοι και φανεροί, φριχτοί και λαομίσητοι προδότες βρήκαν το θάνατο που τους άξιζε».

29. Δημοσίευμα στην εφ. *Ριζοσπάστης*, 24 Νοεμβρίου 1946.

30. Ευάγγελος Αβέρωφ-Τοσίτσας, «Φωτιά και τσεκούρι!», *Ελλάς 1946-1949 και τα προηγμένα*, β' έκδ., Αθήνα, Εστία, 1974, σ. 242.

Επανάστασης του '21», και ακολούθως αναλύει τα κοινά στοιχεία των δύο δικών.³¹

Συγγραφείς προερχόμενοι από το χώρο της Αριστεράς που θήτευσαν σε μια δημοφιλή μορφή παιδαγωγού, στρατευμένης ιστοριογραφίας ή ιστορικής έμπνευσης λογοτεχνία, όπως ο Τάκης Σταματόπουλος,³² ο Δημήτρης Φωτιάδης³³ ή ο Βασίλης Ρώτας,³⁴ με βιβλία τους, που γνώρισαν μεγάλη διάδοση, υπηρέτησαν την εικόνα του «γέρου του Μοριά» ως πρότυπο αγωνιστή.

Ορισμένοι άλλοι υπήρξαν πιο επιφυλακτικοί ή και επικριτικοί. Ο Γιάννης Κορδάτος, για παράδειγμα, προσάπτει στον Κολοκοτρώνη ότι «σαν από μηχανής θεός κατορθώνει να σώσει τους ολιγαρχικούς από τη λαϊκή οργή», αλλά και του αναγνωρίζει ότι «εσταμάτησε το ρεύμα συνθηκολογήσεως με τον εχθρό εφαρμόζοντας επαναστατικήν τρομοκρατίαν».³⁵ Ο Γιώργης Λαμπρινός επαινεί τη στρατηγική του τέχνη αλλά τον εγκαλεί

31. Βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο Ραδιοφωνικού Σταθμού «Φωνή της Αλήθειας», Ειδικές Εκπομπές, 26, φ. 1. Επίσης στις 24 Οκτωβρίου 1954 η «Φωνή της Αλήθειας», μετέδιδε τα εξής: «Όργανα των Σλάβων οι κομμουνιστές, πληρωμένοι με ρουσικά ρούβλια οι δημοτικιστές κι ο Κολοκοτρώνης ακόμα πράχτορας των Ρώσων. [...] Κατηγορήθηκε μαζί με τον Πλαπούτα ότι "προδίδοντας την εθνικήν ανεξαρτησίαν υπέγραψαν και παρακίνησαν και άλλους να υπογράψουν παράκλησιν προς την Ρωσίαν επί σκοπώ καταργήσεως της Αντιβασιλείας κλπ." Το ίδιο παληό παμπάλαιο τροπάρι ξανάρχισαν σήμερα αυτοί που προδίνουν και ξεπουλάν την Ελλάδα ενάντια στους πατριώτες αγωνιστές που πιάσανε». Βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο Ραδιοφωνικού Σταθμού «Φωνή της Αλήθειας», Ειδικές Εκπομπές, 26, φ. 2.

32. Βλ. Τάκης Σταματόπουλος, *Οι τουρκοπροσκυνημένοι και ο Κολοκοτρώνης*, Αθήνα, εκδ. Κάλβος, χ.χ. και πολλαπλές αναφορές στο τετράτομο έργο του ιδίου *Ο εσωτερικός αγώνας*, τ. Α'-Δ', β' έκδοση, Αθήνα, Κάλβος, 1975.

33. Το αφήγημα του Δ. Φωτιάδη, *Η δίκη του Κολοκοτρώνη και του Πλαπούτα*, εκδόθηκε το 1962 από τις εκδόσεις Κυψέλη και έκτοτε έχει γνωρίσει μέχρι σήμερα δεκάδες επανεκδόσεις.

34. Ο Βασίλης Ρώτας υπήρξε συγγραφέας του θεατρικού έργου «Κολοκοτρώνης ή η νύα του Δράμαλη» που δημοσιεύτηκε σε συνέχειες στην *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 8 (1955), σ. 129-144, 9 (1955), σ. 209-224, 10 (1955), σ. 305-320, 11 (1955), σ. 385-400, 12 (1955), σ. 493-503. Συνέγραψε επίσης τα κείμενα του πολύ δημοφιλούς εικονογραφημένου εντύπου «Κολοκοτρώνης», που εκδόθηκε από τη σειρά των *Κλασικών Εικονογραφημένων* των εκδόσεων Πεχλιβανίδη, σε εικονογράφηση Κ. Γραμματικόπουλου στα μέσα της δεκαετίας του 1950.

35. Γ. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επαναστάσεως του 1821*, Αθήνα 1977 (α' έκδ. Αθήνα 1924), σ. 187 και 177 αντιστοίχως.

γιατί «συμπεθέρεψε με τους Ντελγιανναίους και τα φτιάχνει με τους προεστούς».³⁶ μαζί του συμφωνεί ο Γιώργος Βαλέτας υποστηρίζοντας ότι «άσχημο αντιλαϊκό ρόλο έπαιξε με τους συμβιβασμούς του ο Κολοκοτρώνης».³⁷ Κάποιοι άλλοι παίρνουν αποστάσεις από επιμέρους ενέργειές του, παρότι του αναγνωρίζουν αγαθές προθέσεις. Για παράδειγμα, μιλώντας για την είσοδό του στο Εκτελεστικό μετά τη Β' Εθνοσυνέλευση, ο Λεωνίδας Στρίγκος υποστηρίζει ότι «αντί να στηριχτεί στις λαϊκές μάζες καταφεύγει σε πολιτικούς συμβιβασμούς με σκοπό, όπως σκέφτεται, να διασπάσει τους κοτζαμπάσηδες»,³⁸ ενώ ο Τάσος Βουρνάς θεωρεί ότι «ο Κολοκοτρώνης από τη μία συμβιβαστής στην πολιτική του κι από την άλλη πονηρός, νομίζοντας ότι μπορεί από τα μέσα να τους διαβρώσει, δέχεται [να πάρει τη θέση του αντιπροέδρου]».³⁹

Ο Πέτρος Ρούσος⁴⁰ και ο Γιώργος Ζεύγος –πιο γνήσιοι εκφραστές της κομματικής ορθοδοξίας– του προσάπτουν συμβιβαστική τακτική απέναντι στους κοτζαμπάσηδες, ακόμη και αντιλαϊκό ρόλο· τον θεωρούν εντούτοις «μεγάλο πολέμαρχο», «αρχηγό της αγροτιάς», και του αναγνωρίζουν «ότι εφαρμόζει την τακτική του κλεφτοπόλεμου και δε διστάζει να βάλει σε ενέργεια την επαναστατική τρομοκρατία».⁴¹ Ακόμη άλλωστε και ο ίδιος ο Ν. Ζαχαριάδης φέρνει τους Κολοκοτρωναίους σαν υπόδειγμα εθνικών αγωνιστών.⁴²

36. Γ. Λαμπρινός, *Μορφές του Εικοσιένα*, δ' έκδ., Αθήνα, Τοξότης, 1956, σ. 79-80.

37. Γ. Βαλέτας, *Το προδομένο Εικοσιένα*, β' έκδ., Αθήνα, Φιλιππότη, 1979, σ. 47.

38. Λ. Στρίγκος, *Η Επανάσταση του Εικοσιένα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1966, σ. 137-138.

39. Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας. Από την Επανάσταση του 1821 ως το κίνημα του Γουδί (1909)*, Αθήνα, Αφοί Τολίδη, χ.χ., σ. 127.

40. Ο Π. Ρούσος, *Ζητήματα της ιστορίας μας. Διαμόρφωση του Ελληνικού έθνους, Δοκίμια*, χ.τ., Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις, 1955, σ. 134-135, γράφει πως ο Κολοκοτρώνης ήταν ο πιο αντιπροσωπευτικός αρχηγός της αγροτιάς ή υποστηρίζει ότι η «άρχουσα τάξη φυλάκισε το μεγάλο πολέμαρχο της Επανάστασης (σ. 235).

41. Βλ. Γ. Ζεύγος, *Σύντομη μελέτη της νεοελληνικής ιστορίας*, Μπούλκες 1948, σ. 53.

42. Το παραθέτει ο Ζεύγος, στο ίδιο, σ. 53.

10. Ο Θ. Κολοκοτρώνης οδηγεί τον στρατόν του εις Νεμέαν κατά του Δράμαλη. Λαϊκή έγχρωμη λιθογραφία. Β. Πετροπούλου - Π. Γαργατάνης (επιμ.), *Χρέος Τιμής στο Εικοσιένα*, Ιστορικό-Λαογραφικό Μουσείο Κορίνθου, Αθήνα 2001, σ. 37.

11. Διαφήμιση της Vespa, από το περιοδικό *Η κοινή γνώμη και η Σφυγμομέτρησις*. Μάρτιος, 1955, Περίοδος Β', αριθ. φύλλου 21, σ. 2.

12. Διαφήμιση σύγχρονου σούπερ μάρκετ στην Αρκαδία (φωτογραφία: Χρήστος Χρυσανθόπουλος).

13. Προτομή του Θ. Κολοκοτρώνη στα Βριλήσσια, έργο του Κώστα Καζάκου.

14. Ο γλύπτης Λάζαρος Σώχος ενώ εργάζεται για την κατασκευή του έφιππου ανδριάντα του Κολοκοτρώνη που τοποθετήθηκε στην Αθήνα. Δημοσιεύεται στο Κων. Φ. Σκόκος, *Εθνικόν Ημερολόγιον* 1895, Αθήνα 1895.

15. Ανδριάντας του Θ. Κολοκοτρώνη στο Χαλάνδρι, έργο της Αικατερίνης Κοσμά Τζαβάρα.

Σήμερα το διαδίκτυο είναι ένας ακόμη δείκτης της αποδοχής του Θ. Κολοκοτρώνη. Εκατοντάδες ηλεκτρονικές σελίδες είναι αφιερωμένες σε αυτόν, ανατροφοδοτώντας μια απλοϊκή, δοξαστική πρόσληψή του. Όπως είναι αναμενόμενο πολλές από τις ιστοσελίδες αυτές εδρεύουν στην Πελοπόννησο, ξεχωριστή θέση όμως του επιφυλάσσουν και ιστότοποι ακροδεξιού και εθνικιστικού περιεχομένου. Πέρα όμως από τον εικονικό κόσμο του διαδικτύου, η κοινή αποδοχή στο πρόσωπό του αποτυπώνεται και με πιο παραδοσιακούς τρόπους, όπως στην πληθώρα εκδηλώσεων και άλλων εκφράσεων τιμής, που εξακολουθούν ενάμισι αιώνα μετά το θάνατό του. Επίσημοι κρατικοί θεσμοί επέλεξαν να φιλοτεχνηθεί η μορφή του σε χαρτονομίσματα, νομίσματα και γραμματόσημα. Το πορτραίτο του κατέχει περίοπτη θέση ανάμεσα στους ήρωες του 1821 σε σχολικές αίθουσες, γιορτές, διαλέξεις, ομιλίες, ποικίλα έντυπα. Κινηματογραφικά ή θεατρικά έργα ή ακόμη και διαφημίσεις χρησιμοποίησαν τη μορφή του για να προβάλλουν επίκαιρα ποικίλου χαρακτήρα μηνύματα⁴³ (εικόνες 11-12). Ο θυμόσοφος γέρος με την περικεφαλαία έγινε αγαπημένη φιγούρα των σκιτσογράφων.

Οι οργανισμοί τοπικής αυτοδιοίκησης έδωσαν το όνομά του σε δρόμους και πλατείες· μόνο στην Αθήνα και στους όμορους Δήμους, μία πρόχειρη καταμέτρηση έδειξε ότι περίπου πενήντα δρόμοι και πέντε πλατείες φέρουν το όνομά του. Διάφοροι φορείς θεώρησαν ότι έπρεπε ο ανδριάντας ή η προτομή του να κοσμούν δημόσιους χώρους.⁴⁴ Οι πλέον διάσημοι είναι οι δίδυμοι ορειχάλκινοι έφιπποι ανδριάντες, έργα του γλύπτη Λάζαρου Σώχου, που τοποθετήθηκαν το 1901 και 1904 αντιστοίχως σε κεντρικές πλατείες της Αθήνας και του Ναυπλίου (εικόνα 13). Πλήθος άλλοι ανδριάντες έχουν όμως τοποθετηθεί στην Τρίπολη, στα Δερβενάκια, στη Θεσσαλονίκη

43. Μία από τις πιο χαρακτηριστικές χρήσεις του Θ. Κολοκοτρώνη για τις ανάγκες μιας σύγχρονης θεατρικής παράστασης απαντά στο έργο του Ιάκ. Καμπανέλη «Το Μεγάλο μας Τσίρκο» που ανέβηκε με μεγάλη επιτυχία από το θίασο Κ. Καζάκου και Τζένης Καρέζη τον Ιούνιο του 1973. Οι παραστάσεις διακόπηκαν τον Οκτώβριο του ίδιου έτους από το τότε δικτατορικό καθεστώς. Το ρόλο του Κολοκοτρώνη ερμήνευε ο Διονύσης Παπαγιαννόπουλος.

44. Μία μη συστηματική διερεύνηση –κυρίως μέσω διαδικτύου– έδειξε ότι ανδριάντες ή προτομές του Κολοκοτρώνη υπάρχουν σε δημόσιους χώρους σε Δήμους της Αττικής όπως Αθήνα (Παλαιά Βουλή και Α΄ Νεκροταφείο), Χολαργό, Νέα Φιλαδέλφεια, Χαϊδάρι, Παπάγου, Μαρούσι, Δάφνη.

και αλλού. Το ίδιο συμβαίνει και με προτομές του που έχουν τοποθετηθεί σε γειτονιές της Αθήνας, συνιστώντας από μάρτυρα μιας εν υπνώσει ιστορικής μνήμης (εικόνες 14-15).

Ήταν όμως πραγματικά ο Κολοκοτρώνης αυτή η οικεία φιγούρα του «Γέρου του Μοριά»; Ή ακόμη, υπάρχει αποκλειστικά ένας Κολοκοτρώνης, αφού προσωπικότητες της δικής του εμβέλειας μετά την αποδημία τους «εις τας αιωνίους μονάς», ξεκινούν μια νέα ζωή στο μάταιο τούτο κόσμο, μια ζωή μέσα από τα μάτια και τα μυαλά των «άλλων», η οποία υφίσταται τις ρυτίδες που φέρνει ο χρόνος, εμπεριέχει όμως την ελπίδα της αναγέννησης, όταν τα γεγονότα και οι συγκυρίες το επιτρέψουν;

Νίκος Θεοτοκάς

ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗΣ: ΑΝΑΓΝΩΣΕΙΣ ΑΝΑΓΝΩΣΕΩΝ

Υφίσταται, άραγε, κάποιος τρόπος για να δούμε το παρελθόν με τα μάτια των πεθαμένων, πέρα από την πρόσκληση πνευμάτων γύρω από το τραπέζι με τα φλιτζανάκια; Ακούγεται μακάβριο αυτό, και είναι, οπωσδήποτε, ατελέσφορο. Να το πω αλλιώς. Μπορεί ο ιστορικός να δει τα πράγματα του παρελθόντος ανασυσταίνοντας, με τα διανοητικά εργαλεία μιας κατοπινής εποχής, τη σκοπιά των υποκειμένων που μελετά; Μπορεί, δηλαδή, να ανασυγκροτήσει τη ματιά των ανθρώπων του παρελθόντος χωρίς να υποδουλωθεί σ' αυτήν και να διασώσει κάτι από τους διανοητικούς, πολιτισμικούς, κοινωνικούς ή οικονομικούς μηχανισμούς που την καθόρισαν μέσα στην ιστορικότητά της; Πρόκειται για προβλήματα που παραπέμπουν στις ατελείωτες συζητήσεις για την ιστοριογραφία και τις μεθόδους.

Υπάρχει, φυσικά, και η «βασιλική» οδός, που δεν περνά από τέτοια δύσβατα μονοπάτια. Υπάρχει, θέλω να πω, ο «βασιλικός» τρόπος όπου το παρελθόν ενσωματώνεται ως «πρόγονος» στη δυναμική του εκάστοτε συστήματος εξουσίας. Εκεί, το παρόν και η αναπαραγωγή των σχέσεων που το συναρθρώνουν, ορίζονται ως αυθύπαρκτες αφαιρέσεις έναντι των πραγματικών ατόμων, για να θυμηθούμε το σχόλιο του Μαρξ στα *Παρισινά χειρόγραφα*. Τα εξουσιαστικά μορφώματα της νεοτερικότητας, με τη δύναμη και την πειθώ της κυριαρχίας, παριστούν τον εαυτό τους ως σκοπό και αποτέλεσμα μιας Ιστορίας με το γιώτα κεφαλαίο. Κι εδώ βλέπουμε ξανά, όπως το διαβάσαμε στη *Γερμανική Ιδεολογία*, τα παιδιά να γεννούν τους προγόνους τους και να τους δίνουν τη δική τους πνοή.

Η «βασιλική» αυτή οδός χαράσσεται υπό το βάρος των ιδεολογιών που υπαγορεύουν τις μεγάλες αφηγήσεις. Την ιστορία, δηλαδή, από τη σκοπιά του ηγεμόνα, την ιστορία από τη σκοπιά του έθνους, την ιστορία από τη σκοπιά του λαού, την ιστορία από τη σκοπιά των καταπιεσμένων κ.ο.κ.

Οι ιδεολογίες εγγράφουν το παρελθόν στο παρόν και στις προσδοκίες για το μέλλον, υπαγορεύοντας μονολογικά κώδικες εξηγήσεων, οι οποίοι καταλαμβάνουν τον χώρο του αυτονόητου υπηκόων ή οπαδών και υποκαθιστούν τα εργαλεία που επιτρέπουν τις ερμηνείες.

Σήμερα, για έναν παράξενο λόγο που χρήζει κι εκείνος ερμηνείας, το κληροδοτημένο από τις εξουσίες άκαμπτο σχήμα της τελεολογικής εξήγησης ολισθαίνει από τον δεσποτικό του θρόνο και εγγράφεται σε πιο δροσερά εγχειρήματα απελευθέρωσης από το ιστορικό βάρος των μεγάλων αφηγήσεων. Εν τέλει, η διανοητική εγρήγορση απέναντι σε κατεστημένες βεβαιότητες που κόμισαν το πολυδιάστατο και άνισο εγχείρημα του μεταδομισμού ή του μεταμοντερνισμού αλλά και οι εξαγγελτικά ρηξικέλευθες προσεγγίσεις των «ιστοριών» από τη σκοπιά των αποκλεισμένων, των καταπιεσμένων, των μειονοτήτων ή των απελευθερωμένων από την αποικιοκρατία λαών, καταλήγουν –τόσο στο επίπεδο της δημόσιας ιστορίας όσο όμως και σ’ εκείνο της επιστήμης– να ενσωματώνονται στους τοίχους των φυλακών της σκέψης. Η γόνιμη, για παράδειγμα, Ντεριντιανή προβληματική περί αναβολής του νοήματος των λέξεων, που απογράφουν, μεταξύ άλλων, την ιστορική πράξη, το άνοιγμα δηλαδή των ιερών γραφών στη βάσανο της ερμηνείας και στη δοκιμασία των εκάστοτε εργαλείων της, τείνει πλέον να μετατραπεί στο αντίθετό της, να αναβάλει τη βάσανο της ερμηνείας της και να ενσωματωθεί στους όρους πειθούς που διαχειρίζεται το εκάστοτε σύστημα εξουσίας.

Το θέμα μας είναι, λοιπόν, οι αναγνώσεις των αναγνώσεων του Μακρυγιάννη. Ένα καλό παράδειγμα δοκιμασίας των εργαλείων του ιστορικού και τοποθέτησης των ερωτημάτων στα λογικά επίπεδα που τους αναλογούν.

Η εικόνα του στρατηγού Μακρυγιάννη που, με ελάχιστες εξαιρέσεις, μας κληροδότησε η φιλολογία του 20ού αιώνα, αποτελεί ένα από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα κατάχρησης των μαρτυριών και των τεκμηρίων που ο Φίλιππος Ηλιού επέμενε να ορίζει ως «ιδεολογική χρήση της ιστορίας», όπου «το παρόν επιβάλλει στο παρελθόν τα προβλήματά του παραμερίζοντας, με συγκινητική αδιαφορία, τα πραγματικά περιστατικά και αγνοώντας τη λειτουργία των κοινωνικών συνόλων».¹

1. Φίλ. Ηλιού, «Η ιδεολογική χρήση της ιστορίας. Σχόλιο για τη συζήτηση Κορδάτου - Ζεύγου», *Αντί* 46 (1976), σ. 31-35.

Στην πρώτη, γραμμένη από τον Βλαχογιάννη βιογραφία του στρατηγού, διακρίνεται η φροντίδα να αποσυνδεθεί η ατομική και οικογενειακή ιστορία του Μακρυγιάννη από τις κληρονομημένες συμπεριφορές της απομείωσης στο σύστημα της οθωμανικής κατάκτησης και της αναπαραγωγής του.² Ο προεπαναστατικός βίος του «πατριδοφύλακα» κατασκευάζεται με γνώμονα την ανάδειξη ενός «ιδεατού παραδείγματος» στο οποίο ανάγεται και στο οποίο μπορεί να σαρκωθεί η «γνήσια» φυσιογνωμία του «νεοέλληνα», μια ανόθευτη έκφραση της «λαϊκότητας» κατά τις παραμονές της «εθνεγερσίας». Στην προσωπογραφία αυτή του «λαϊκού ήρωα» προβάλλονται οι ετοιμότητες που θα τον καταδείξουν ως «έναν εθνικό αντιπρόσωπο», «έναν Πρόγονο» – με το «Π» κεφαλαίο, οι καταβολές του οποίου τον καθιστούν δημιουργικά ανοικτό στα ρεύματα της νεοτερικότητας.³

Η γραφή του στρατηγού της Επανάστασης, ο «απελέκτος» λόγος των Απομνημονευμάτων θεωρήθηκε ιδανική αποτύπωση της λαϊκής λαλιάς και της «ψυχής» του νεοέλληνα. Μέχρι τη δεκαετία του '80, απ' όσο γνωρίζω, με εξαίρεση τον Σπύρο Ασδραχά⁴ και τον Γιώργο Πετρή,⁵ καμία αναφορά στον «πατριδοφύλακα» ήρωα της Επανάστασης δεν εγκαταλείπει τους κοινούς τόπους που έχτισε ο Γιάννης Βλαχογιάννης. Αυτή είναι η βάση πάνω στην οποία στοχάζονται οι σημαντικοί σχολιαστές των Απομνημονευμάτων του Στρατηγού Μακρυγιάννη: ο Κωστής Παλαμάς, ο Γιώργος Σεφέρης, ο Γιώργος Θεοδοκάς, ο Δημήτρης Φωτιάδης, ο Ηλίας Βενέζης, ο Σπύρος Βασιλείου, ο Γιάννης Κορδάτος, ο Γιώργος Βαλέτας,

2. Γιάννης Βλαχογιάννης, «Εισαγωγή», *Αρχαία Νεωτέρας Ιστορίας. Αρχαίον του Στρατηγού Ιωάννου Μακρυγιάννη*, τ. Α', Αθήνα, Σ. Κ. Βλαστός, 1907· «Πρόλογος», τ. Β'.

3. Γ. Σεφέρης, «Ένας Έλληνας - ο Μακρυγιάννης», *Δοκιμές*, Κάιρο 1944, πρβλ. Γ. Θεοδοκάς, «Ο στρατηγός Μακρυγιάννης», *Νέα Εστία* 30 (1941), σ. 714-723.

4. Σπ. Ασδραχάς, «Εισαγωγή, σχόλια, απόσπωμα», στο Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα, Καραβίας-Μέλισσα, 1957, σ. ζ'-λζ' και 567-571· του ίδιου, «Μερικές παρατηρήσεις για το έργο του Παν. Ζωγράφου», *Ρουμελιώτικο Ημερολόγιο*, Ε' (1961), σ. 136-144· του ίδιου, «Μακρυγιάννης και Παναγιώτης Ζωγράφος» στο Αγάπη Καρακατσάνη - Σ. Λιδάκης (σύμβ. έκδ.), *Οι Έλληνες Ζωγράφοι*, τ. Α', Αθήνα, Μέλισσα, 1974, σ. 14-27.

5. Γ. Πετρή (Σίμος) [Petrīs Y.], *Contribution à l'étude des civilisations du non-écrit: Makriyannis et sa politique informative*, διπλ. εργασία, Ε.Ρ.Η.Ε., VIe Section, Παρίσι, 1973· του ίδιου, *Μακρυγιάννης και Π. Ζωγράφος: Δοκίμιο εικονολογικό*, Αθήνα, Ηριδανός, 1975.

ο Κ. Θ. Δημαράς, ο Γ. Π. Κορνούτος, ο Γιώργος Κατσίμπαλης, ο Γιάννης Δάλλας, ο Τάσος Βουρνάς, η Έλλη Αλεξίου κ.ά.

Οι «βεβαιότητες» που μας υπέβαλε η σχετική φιλολογία για την ταπεινή λαϊκή καταγωγή, τη γέννηση, τα περιστατικά της παιδικής ηλικίας και τις δραστηριότητες του Μακρυγιάννη στην Άρτα ως το ξέσπασμα της Επανάστασης, προκαταβάλλουν την ανάγνωση των *Απομνημονευμάτων* και ιχνογραφούν μια προσωπικότητα εξ ορισμού συμβατή με τις μέριμνες για την κατασκευή μιας «καθαρής» εικόνας του νεοέλληνα. Εξίσου, η δράση του Μακρυγιάννη στην Επανάσταση αποδεσμεύεται πλήρως από τις προϋποθέσεις της. Ο πόλεμος, δηλαδή, χάνει κάθε σχέση με τους μηχανισμούς που διέπουν τις οικονομίες του βίου των ενόπλων.

Είναι αλήθεια ότι η γραφή του Μακρυγιάννη συγκίνησε τους διανοούμενους, από τη δεκαετία του '30 και ύστερα, με τον πιο βαθύ κι αληθινό τρόπο. Χρηστικά ασφαλώς, αλλά αυτό δεν είναι παρά μια ερμηνευτική μόνο παρατήρηση. Το Εικοσιένα, ως τομή στις συνέχειες ή ως παλιγγενεσία, έβγαλε έναν στρατηγό που ο «απελέκτητος» λόγος του θεωρήθηκε ιδανική αποτύπωση τόσο της λαϊκής λαλιάς –όσο και της λαϊκής ψυχής– και αποτέλεσε παραδειγματικό κώδικα βάσει του οποίου επιχειρήθηκε ο συγκερασμός του εθνικιστικού οράματος των διανοουμένων του Μεσοπολέμου με εκείνο το απλησίαστο «πράγμα», που ήταν ο κόσμος του λαού, των αγροτών, των προσφύγων, των εργατών. Ο «λαϊκός λόγος» του Μακρυγιάννη θεωρήθηκε «υπόδειγμα» λαϊκής γλώσσας που μπορεί έγκυρα και άξια να εκφράσει τη λαϊκή ψυχή, τη γνήσια εθνική ψυχή, που υπάρχει εις τους αιώνες των αιώνων. Όπως έγινε σε άλλα επίπεδα του λαϊκού πολιτισμού με τον Τσιτσάνη ή τον Θεόφιλο ή τον Καραγκιόζη.

Οδηγημένος, λοιπόν, από τις ιδεολογίες, ο Μακρυγιάννης –το φάντασμα του ακριβέστερα– πέρασε στο πάνθεον των Ουασιγκτόνων, μπερδεύτηκε με τους ριζοσπάστες Συνταγματικούς, αναδείχθηκε σε φωτισμένο εκφραστή της λαϊκοδημοκρατικής φωνής, οργανώθηκε στο ΕΑΜ, ζώστηκε ακόμη και τα φουσεκλίκια του Ελασίτη.⁶ Με άλλα λόγια, οι λέξεις του Μακρυγιάννη, αποκομμένες από τα πράγματα στα οποία αναφέρονταν, στρατολογήθηκαν στις μεγάλες πατριωτικές και λαϊκιστικές

6. Ενδεικτικά, Γ. Βαλέτας, *Το προδομένο '21*, Αθήνα, Φιλιππότης, 1979.

ιδεολογικές κατασκευές που μας κληροδοτήθηκαν και επισυνάφθηκαν στα προτάγματά τους.

Να σταθώ για μια στιγμή ακόμη στη σχετική μαρξιστική φιλολογία. Από τον Βαλέτα ως τον Βουρνά, ο λόγος του Μακρυγιάννη αποτυπώνει μια γνήσια έκφραση του λαού, αυτής της διόλου μαρξιστικής έννοιας, που συμπυκνώνει τη διολίσθηση της μαρξιστικής ιστοριογραφίας προς τον «λαϊκισμό». Το θεωρητικό σχήμα του Γιάννη Ζεύγου για τους κλέφτες, της «ένοπλης δηλαδή πρωτοπορίας του αγροτικού κινήματος» στην Τουρκοκρατία,⁷ υπαγορεύει την ανάγκη προβολής ενός μη κλέφτη αγωνιστή του '21 που πολεμά στον αγώνα της Ανεξαρτησίας και πρωταγωνιστεί αργότερα στο κίνημα των Συνταγματικών.⁸

Άνοιξα πολλά ντουλάπια και σταματώ εδώ. Η αναφορά στο γνωστό καλό βιβλίο του Γιώργου Γιαννουλόπουλου⁹ μπορεί να μας γλυτώσει από κάμποση πολυλογία.

Η τομή στη δημόσια εικόνα του Μακρυγιάννη έγινε με την έκδοση του δεύτερου χειρογράφου του, *Οράματα και Θάματα*.¹⁰ Με το που εκδόθηκε αυτό το «δεύτερο» έργο του «πατριδοφύλακα» στρατηγού, ξεκίνησε η συζήτηση για τη σημασία και το βάρος που έχει ή που θα μπορούσε να έχει ετούτη η νέα μαρτυρία στα ιστοριογραφικά μας δρώμενα. Το άγνωστο, μέχρι τότε, κείμενο του Μακρυγιάννη (που η αγαθή τύχη, ο μόχθος του Άγγελου Παπακώστα και η μέριμνα του MIET έφερε στη διάθεση της ιστορική έρευνας και του φιλόστοργου κοινού) ήρθε να ταράξει κατεστημένες βεβαιότητες, να τροφοδοτήσει νέους προβληματισμούς μα και οξύτατες αντιπαραθέσεις και διαμάχες.

Τα *Οράματα και Θάματα* είναι ένα δυσανάγνωστο κείμενο. Γεμάτο προσευχές, περιγραφές ονείρων κι οραμάτων και θαυμάτων, που διανθίζονται

7. Γιάννης Ζέβγος, *Σύντομη Μελέτη της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα 1945-1946.

8. Η βιβλιογραφία, από τον Δημήτρη Φωτιάδη ως τον Τάσο Βουρνά, είναι εκτεταμένη και οι αναφορές περισσεύουν εδώ.

9. Γ. Γιαννουλόπουλος, *Διαβάζοντας τον Μακρυγιάννη: Η κατασκευή ενός μύθου από τον Βλαχογιάννη, τον Θεοτοκά, τον Σεφέρη και τον Λορεντζάτο*, Αθήνα, Πόλις, 2003.

10. [Μακρυγιάννης], *Στρατηγού Μακρυγιάννη, Οράματα και Θάματα*, μεταγραφή, εισαγωγή, κείμενο, σημειώσεις, Άγγ. Παπακώστας, Αθήνα, MIET, 1983.

με παραληρηματικές απογραφές απόκοσμων εξηγήσεων. Με αφορμή λοιπόν τη δημοσίευση του δεύτερου «'στορικού» του Μακρυγιάννη, κάμποσοι σφόδρα ιδεολογίζοντες σχολιαστές μπλέχτηκαν στη συζήτηση, είτε για να υποστηρίξουν παλιές βεβαιότητες είτε για να νομιμοποιήσουν νεότευκτες κατασκευές που στήθηκαν εκ του μηδενός. Έτσι, οι μεν κληρονόμοι της ορθολογικής παράδοσης αποφάνθηκαν περί της ασημαντότητας του κειμένου, καθ' ό,τι, όπως υποστήριξαν, τα *Οράματα και Θάματα* δεν ήταν παρά έργο ενός ανθρώπου που έχασε τα λογικά του –και άρα δεν πλήττουν το κύρος των *Απομνημονευμάτων* που έγραψε ο στρατηγός πριν τον καταβάλουν οι κακουχίες–, οι δε θεματοφύλακες ή αναθεωρητές της ελληνοχριστιανικής παράδοσης βρήκαν σ' αυτό τη μήτρα όπου, σαν σε αδιαμφισβήτητο θεμέλιο, θα νομιμοποιούνταν οι αυθαίρετες μετασκευές και τα ντενεκεδένια πανωσηκώματα που έχουν βαφτιστεί με τα πομπώδη ονόματα: «νεορθοδοξία», «εθνική συνέχεια», «ελληνική ψυχή» κ.λπ. Μόνο που ο λόγος του Μακρυγιάννη, που βρίσκει τη θέση του πλάι στον Χριστό στη δεξιά του Πατρός, δεν έγινε δυνατό να χωρέσει ολόκληρος στο αυστηρώς νοούμενο πλαίσιο της ορθοδοξίας και των σημερινών εθνικιστικών κατασκευών. Το ίδιο το κείμενο, όσο περισσότερο το επικαλούνταν κατά λέξη οι φανατικοί της νεορθοδοξίας τόσο πιο κατηγορηματικά διέψευδε τα σχήματα και τις ερμηνείες τους.¹¹

Ακολούθησαν ιδεολογικοί μονόλογοι περί του θέματος, και άρθρα και δοκίμια και μελέτες. Τώρα πια ο θόρυβος κόπασε. Ακριβέστερα, σήμερα το κείμενο αυτό ξαναγύρισε στη σιωπή όπου βρισκόταν πριν την έκδοσή του. Οι ζηλωτικές προσεγγίσεις, αφού παρήγαγαν απίθανες ερμηνευτικές αυθαίρεσες, συνέκλιναν στην αποδοχή της τελεσίδικης ταφής του. Κι αυτό επειδή το δεύτερο «'στορικό» του Μακρυγιάννη φάνηκε περισσότερο στρυφνό απ' όσο στην αρχή είχε νομιστεί, πιο αλλοπρόσαλλο απ' όσο το είχαν κρίνει οι προσπάθειες «διάσωσης» του γνήσιου εκφραστή της ελληνικής ψυχής, κι επικίνδυνα βλάσφημο για να ενταχθεί στην παράδοση της

11. Για μια καλή επισκόπηση της σχετικής φιλολογίας, βλ. Δ. Βαλαχής, *Η θρησκευτική διάσταση στη ζωή και στο έργο του Γιάννη Μακρυγιάννη*, Κατερίνη, Τέριος, 1994. Βλ. *Κείμενα για τα Οράματα και Θάματα του Μακρυγιάννη*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1984 και τα αφιερώματα στον στρατηγό Μακρυγιάννη, *Διαβάζω* 101 (1984), *Ευθύνη* 30 (1990).

ορθόδοξης ή και της νεορθόδοξης φιλολογίας. Έτσι, οι χριστιανορθόδοξες προσεγγίσεις κατέληξαν εκεί απ' όπου ξεκίνησε ο αφορισμός των εξίσου ιδεολογικά προδιατεθειμένων ερμηνειών της ορθολογίζουσας παράδοσης: τα *Οράματα* και *Θάματα* είναι έργο υπαγορευμένο είτε από το σαλεμένο μυαλό του Μακρυγιάννη είτε από τον διάβολο που κατέλαβε το κεφάλι του.¹² Σιωπή λοιπόν· αλλά σιωπή λαλίστατη.

Ο λόγος που αποτυπώθηκε στα χειρόγραφα του Μακρυγιάννη είναι ένα σπάνιο τεκμήριο για τον ιστορικό. Δεν προσφέρεται όμως διόλου για τα εγχειρήματα φρονηματισμού στα οποία προσδέθηκε. Κι αυτό διότι δεν διατηρεί, πέρα από λέξεις που παραπέμπουν σε νέα νοήματα του κόσμου των ζωντανών, τίποτα πειστικό και επιχειρησιακό στα καθ' ημάς.

Μιλούσα παραπάνω για τη χρήση της ιστορίας προς φρονηματισμό. Ας δούμε και το αντιπαράδειγμα. Αναφέρομαι σε δύο κείμενα του Θάνου Βερέμη με τίτλο «Μακρυγιάννης: μια νέα ανάγνωση -I & II-», που δημοσιεύτηκαν στην εφ. *Καθημερινή* στις 9 Μαΐου και στις 6 Ιουνίου 2010, αποσκοπώντας, όπως δηλώνει ο συγγραφέας, «να αναζητήσουν τις πηγές της ελληνικής ανομίας» σε «μια φιλολογία που άθελά της επιβεβαιώνει και επιβραβεύει το καθεστώς αυτό».¹³

Σύμφωνα με τον Θάνο Βερέμη, ο Μακρυγιάννης «είναι απολογητής μιας συγκεκριμένης μερίδας του εμφυλίου και κακολογεί τους επιφανέστερους αντιπάλους του, όπως τον Κολοκοτρώνη, τον Παπαφλέσσα και τον Ζαΐμη, μεταξύ άλλων». Έτσι «η ιστορική ανάγνωση [των ιστορικών του] δεν αποδίδει παρά μόνο τη λοξή οπτική γωνία ενός δευτεραγωνιστή των γεγονότων της Επανάστασης και μάλιστα από το στρατόπεδο της ρουμελιώτικης φατριάς του εμφυλίου πολέμου και ενός εκ των πρώτων μισθοφόρων της κρατικής εξουσίας που είχε έδρα της το Μεσολόγγι».

12. Βλ. Δ. Ρουμπάνης, *Οράματα και θάματα ή Πώς παγιδεύεται ο στρατηγός Μακρυγιάννης*, (πρόλογος π. Γ. Μεταλληνού), Αθήνα, Σμίλη, 1990.

13. Οι ιδέες αυτές αναπαράχθηκαν, πιο αναπτυγμένες και φροντισμένες, στο Thanos Veremis, «Ioannis Makriyannis: From History to Anthropology», *The Historical Review / La Revue Historique* VIII (2011), σ. 85-94. Στο δεύτερο αυτό κείμενο οι αναφορές στη βιβλιογραφική τεκμηρίωση είναι αυστηρότερες αλλά όχι πλουσιότερες, με εξαίρεση το ασχολίαστο καταληκτικό παράθεμα του Michael Herzfeld, «Ethnographer as a Theorist» στο M. Mazower (επιμ.), *Networks of power in Modern Greece, Essays in Honor of John Campbell*, Νέα Υόρκη, Columbia University Press, 2009, σ. 165.

Η ιστοριογραφία, λοιπόν, δεν έχει τίποτε να αντλήσει από την μαρτυρία του Μακρυγιάννη. Αντίθετα, μια «ανθρωπολογική ανάγνωση του έργου είναι δυνατή, αν χρησιμοποιήσει ο αναγνώστης τα εργαλεία που του προσφέρει η έγκυρη περιγραφή μιας παραδοσιακής ελληνικής κοινωνίας του εικοστού αιώνα από τον John K. Campbell [για τους Σαρακατσάνους]».¹⁴

Έτσι, λοιπόν, ο Βερέμης προτείνει μια «ερμηνεία, με όρους πλέον της κοινωνικής ανθρωπολογίας, της κοινωνίας που περιγράφει ο Μακρυγιάννης. Η κοινωνία αυτή αναφύεται στις μέρες μας σαν τα κεφάλια της Λερναίας Ύδρας που οι Ηρακλείς του εκσυγχρονισμού προσπάθησαν να κόψουν». Ας δούμε εν συντομία την ανάλυση και το επιχείρημα:

Όσοι λόγιοι αναζήτησαν την αδιαμφισβήτητη γνησιότητα στο έργο του Μακρυγιάννη, απέδωσαν άθελά τους ένα διαφορετικό περιεχόμενο στις μαρτυρίες του. Έτσι, ερμήνευσαν κατά γράμμα την επίκλησή του για περισσότερη δικαιοσύνη, θεωρώντας ότι αφορούσε σε όλους εξίσου τους Έλληνες, ενώ ο Μακρυγιάννης διεκδικεί κυρίως για τον εαυτό του αμοιβές που πίστευε ότι του όφειλε το κράτος. Τα «Απομνημονεύματα» αποτελούν πράγματι γνήσια περιγραφή μιας προ-νεωτερικής κατακερματισμένης κοινωνίας, η οποία λειτουργεί με δύο μέτρα και δύο σταθμά, εχθρεύεται κάθε φορέα νεωτερισμού και εκσυγχρονισμού και επικροτεί τη γενναιότητα σαν αρετή που επιβεβαιώνει το συναίσθημα της τιμής του κάθε άνδρα. [...] Στον προ-νεωτερικό κόσμο των «Απομνημονευμάτων», οι κοινωνικές αξίες είναι απόλυτα συμβατές με την ανθρωπολογική περιγραφή της τιμής, της οικογένειας και της προστασίας-πελατείας. Όπως παρατηρεί ο Campbell: «Η ιδιοτελής συμπεριφορά δεν είναι κατακριτέα σε σχέσεις οι οποίες δεν διέπονται από τους κανόνες μιας οργανωμένης κοινωνίας».

Μικρή σημασία έχει εν προκειμένω τι ακριβώς κρατά ο Βερέμης από την ανάγνωση του Campbell. Μεγαλύτερη σημασία έχει η κατάληξη του επιχειρήματος. Ότι, δηλαδή, το παράδειγμα του παραδοσιακού Μακρυγιάννη χαρτογραφεί ιδιοτελείς συμπεριφορές οι οποίες χαρακτηρίζουν τις παραδοσιακές κοινωνίες. Κι εκεί επιζητείται η αιτία των σημερινών δεινών:

Οι εκσυγχρονιστικές προσπάθειες δυτικοφρόνων, όπως οι Καποδίστριας, Μαυροκορδάτος, Τρικούπης, Βενιζέλος και Καραμανλής, κατάφεραν να

14. John Kennedy Campbell, *Honour, Family and Patronage. A study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*, Οξφόρδη, Clarendon Press, ²1967, σ. 393.

κατασκευάσουν μια ευάλωτη κοινωνία πολιτών χωρίς να τιθασεύσουν το παντοδύναμο πελατειακό κράτος και τους πολιτικούς του τροφοδότες.

Αφήνω ασχολίαστο το αναλυτικό εγχείρημα για να φτάσω στο συμπέρασμα:

Ίσως μια νέα ανάγνωση του Μακρυγιάννη μάς αποκαλύψει στοιχεία του σημερινού μας προβλήματος, όχι σαν συμπτώματα παρακμής, αλλά μάλλον αβελητηρίας. Αν, συνεπώς, αναγνωρίσουμε ότι τα παραδοσιακά μας πρότυπα δεν λειτούργησαν σωστά, θα πρέπει να αναζητήσουμε νέα ώστε να οικοδομήσουμε δικαιότερη και πιο ενάρετη κοινωνία.

Θυμάστε, ίσως, κάτι από εκείνη την εκπομπή του τηλεοπτικού σταθμού ΣΚΑΪ για τον μεγαλύτερο Έλληνα ή κάτι ανάλογο. Εκεί που κέρδισε τον τίτλο ο Μέγας Αλέξανδρος. Είναι η ίδια ακριβώς λογική. Μέσα στην αδιάσπαστη συνέχεια του Ελληνισμού –ή και της ανθρωπότητας– το κίνητρο του ιστορικού δεν είναι να κατανοήσει τις διαφορές και, μέσα από αυτήν την κατανόηση να ερμηνεύσει τις πράξεις και τα λόγια των ανθρώπων, αλλά να αντλήσει διδάγματα «ώστε να οικοδομήσουμε δικαιότερη και πιο ενάρετη κοινωνία». Τι δουλειά έχει εδώ η ανθρωπολογική ματιά ή η ανάδειξη φαινομένων της μεγάλης διάρκειας; Φρονηματισμός. Δίδαγμα από το κακό παράδειγμα. Ο ιστορικός δίνει τον λόγο στον ιεροκήρυκα. Αυτή, με τις εξαιρέσεις που προανέφερα, είναι ως σήμερα η μοίρα του Μακρυγιάννη στα μάτια των «άλλων».

Επιστρέφω στις σκέψεις με τις οποίες ξεκίνησα. Ο ιστορικός δεν έχει άλλο τρόπο να δει τα πράγματα του παρελθόντος παρά ανασυσταίνοντας, με τα διανοητικά εργαλεία της δικής του εποχής, τη σκοπιά των υποκειμένων που μελετά και τους διανοητικούς, πολιτισμικούς, κοινωνικούς ή οικονομικούς μηχανισμούς που ίχνη τους διασώζονται στα τεκμήρια. Ξέρουμε, φυσικά, το αστάθμητο αυτών των προσδιορισμών τόσο στην ιστορία των συνόλων όσο και στην ιστορία των προσώπων. Ξαναγυρνάμε λοιπόν σοφότεροι στην «Ιστορία Πρόβλημα» που συναντήσαμε μαθαίνοντας τα πρώτα βήματα στα μονοπάτια της Κλειούς.

Χρήστος Λούκος

ΟΙ «ΤΥΧΕΣ» ΤΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΥ ΣΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ

Σε ένα άρθρο, με παρόμοιο τίτλο, στον τόμο που εξέδωσε η ΕΜΝΕ στη μνήμη της Δέσποινας Θεμελή-Κατηφόρη είχα από το 1994 τονίσει την ανάγκη για μια άλλη αντιμετώπιση του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, στον οποίο είχαν φορτωθεί πολλά από τα δεινά όχι μόνο του 1821 αλλά και του ελληνικού κράτους που προέκυψε από αυτό.¹ Πρόσφατα, στη σειρά που επιμελήθηκε ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος για τους ιδρυτές της νεότερης Ελλάδας, δημοσίευσα μια σύντομη βιογραφία για τον Μαυροκορδάτο² και με δική μου επιμέλεια εκδόθηκε το ανέκδοτο ημερολόγιο που ο ίδιος κρατούσε, από το 1834-1837, όταν ήταν πρεσβευτής του ελληνικού κράτους στο Μόναχο και το Βερολίνο.³ Είναι δύσκολο, επομένως, σήμερα να ξεφύγω από όσα ήδη έχω γράψει. Ελπίζω, ωστόσο, ότι όσα ακολουθούν προχωρούν το θέμα λίγο πιο πέρα και, κυρίως, δημιουργούν τις προϋποθέσεις μιας συζήτησης που όλοι μας επιδιώκουμε.

Θα σταθώ πρώτα σε βασικά σημεία της ζωής και δράσης του Μαυροκορδάτου που αποτέλεσαν την αφετηρία για να δηλωθεί ή καταγραφεί η ματιά των άλλων:

1. Χρήστος Λούκος, «Οι “τύχες” του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου στη νεοελληνική συνείδηση», *Η Επανάσταση του 1821. Μελέτες στη μνήμη της Δέσποινας Θεμελή-Κατηφόρη*, Αθήνα, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Παράρτημα του περιοδικού *Μνήμων*, αρ. 9, 1994, σ. 93.

2. Χρ. Λούκος, *Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος*, στη σειρά: *Οι ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας*, αρ. 10, επιμ. Βασ. Παναγιωτόπουλος, Αθήνα, Τα Νέα, 2010.

3. Χρ. Λούκος, *Το ανέκδοτο Ημερολόγιο του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου. Μόναχο-Παρίσι 1834-1837*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων - Μουσείο Μπενάκη, 2011.

– Είναι Φαναριώτης και φέρει τον τίτλο του πρίγκιπα, είναι μορφωμένος και πολύγλωσσος· κοινωνικές καταβολές και προσόντα που προκάλεσαν ποικίλες αντιδράσεις.

– Παραμέρισε σημαντικούς παράγοντες του 1821, τον Δημήτριο Υψηλάντη και τον Γεώργιο Καραϊσκάκη, συγκρούστηκε με τον Θεόδωρο Κολοκοτρώνη και λοιπούς, ήλθε δηλαδή σε αντιπαράθεση με αγωνιστές που πέρασαν στη νεοελληνική ιδεολογία ως αγνοί πατριώτες οι οποίοι, όπως υποστηρίζεται, εμποδίστηκαν από τους ραδιούργους πολιτικούς να ολοκληρώσουν το έργο της Επανάστασης.

– Ήταν ο κύριος υπεύθυνος για τη στροφή της επαναστατικής κυβέρνησης στην Αγγλία, στροφή που, μεταξύ των άλλων, οδήγησε στη σύναψη των επαχθών δανείων του Αγώνα.

– Ήταν ο ισχυρότερος ιδεολογικά αντίπαλος του Κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια, από τους οπαδούς του οποίου θα προέλθουν και οι ισχυρότεροι επικριτές του Μαυροκορδάτου.

Τι ξεχνιέται συνήθως, τουλάχιστον για την επαναστατική περίοδο;

Ότι ο Μαυροκορδάτος ήταν ο κύριος υπεύθυνος για το Σύνταγμα της Επιδαύρου και φαίνεται να είχε την πιο συγκροτημένη πρόταση για τη δημιουργία ενός κράτους δυτικού τύπου, ότι στο περιβάλλον του βρίσκονταν πολλοί από τους ικανότερους διανοούμενους, ότι την προστασία μιας ξένης δύναμης αναζήτησαν όλοι σχεδόν οι ηγέτες των επαναστατών, ότι η στροφή στην Αγγλία είχε ρεαλιστική βάση γιατί ήταν η μόνη δύναμη που για τα συμφέροντά της θα μπορούσε να υποστηρίξει τη δημιουργία ελληνικού κράτους ώστε να εμποδιστεί η μεγάλη επιρροή της Ρωσίας στην περιοχή, ότι από πολιτική άποψη τα δάνεια ήταν μια μεγάλη επιτυχία των επαναστατών για να εξασφαλιστεί η ευρωπαϊκή εμπλοκή που απέβη τελικά σωτήρια για την Επανάσταση (ανάλογα δάνεια, εξίσου επαχθή, συνήψαν στο Λονδίνο πολλοί λαοί της Λατινικής Αμερικής στον αγώνα τους για απελευθέρωση από τη ισπανική κυριαρχία).

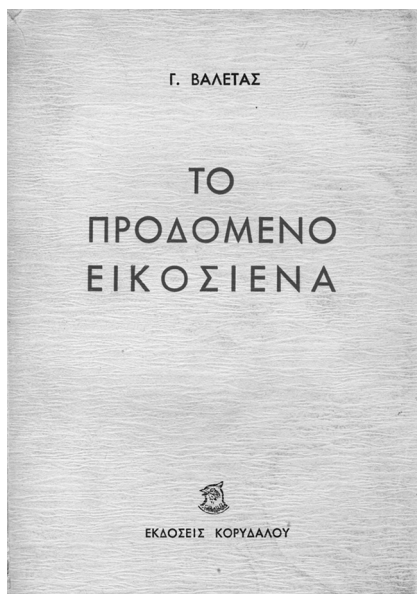
Έρχομαι στη ματιά των άλλων. Πρώτα, αυτή μέσα στην Επανάσταση. Θα πρέπει να διακρίνουμε, και δεν έχει γίνει όσο θα έπρεπε, τις ποικίλες αντιπαλότητες που προκλήθηκαν μέσα στην Επανάσταση λόγω ιδεολογικών διαφορών, σύγκρουσης συμφερόντων, ατομικών ιδιαιτεροτήτων κ.λπ. από αυτές που προβάλλονται από τους ίδιους τους διαμαχομένους δεκαετίες αργότερα,

σε απομνημονεύματα, αρθρογραφία, λόγους πολιτικούς κ.λπ., όταν, δηλαδή, με την απόσταση του χρόνου και τα συντελεσμένα γεγονότα ο καθένας επιχειρεί να ερμηνεύσει τη στάση του ή άλλων συναγωνιστών του –πολλές φορές υπό διαφορετικό εξηγητικό πρίσμα. Η διαμάχη Κολοκοτρώνη-Μαυροκορδάτου δεν μπορεί να σταθεί μόνο στους ελιγμούς του Φαναριώτη πολιτικού, αλλά οφείλει να δει την αδυναμία του Γέρου του Μοριά να συλλάβει την αναγκαιότητα μιας κεντρικής διοίκησης που δε θα έβαζε σε προτεραιότητα μόνο τα τοπικά συμφέροντα. Στην ίδια λογική μπορεί να εγγραφεί και η σύγκρουση του Μαυροκορδάτου με τον Καραϊσκάκη. Εκκρεμεί μια προσεκτικότερη ανάγνωση των τεκμηρίων που παρήχθησαν μέσα στο 1821 για να φανούν καλύτερα ποιες ήταν τότε οι πραγματικές σχέσεις ατόμων και ομάδων, οι ατομικές στρατηγικές, ώστε να μην αποδίδονται άκριτα σε μεμονωμένα άτομα –ακόμα και με την ικανότητα του Μαυροκορδάτου– επιλογές και εξελίξεις που δεν μπορούν να προσωποποιηθούν. Οι πραγματικές ή υποτιθέμενες ραδιουργίες του Μαυροκορδάτου ήταν κοινή πρακτική στην αναζήτηση ξένης προστασίας κατέφυγαν, όπως ήδη ανέφερα, σχεδόν όλες οι ηγεσίες των επαναστατημένων.

Η ματιά των άλλων αλλάζει νόημα με τη λήξη της Επανάστασης, κυρίως μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια και την επιβολή από τις τρεις Δυνάμεις του μοναρχικού καθεστώτος του Όθωνα.⁴ Όταν αναζητήθηκαν οι αιτίες για τα αδιέξοδα του νέου και μικρού εδαφικά ελληνικού κράτους, όταν η εμπλοκή των αντιπροσώπων των ξένων δυνάμεων πήρε πλέον δομικό χαρακτήρα, όταν η πορεία των θεσμών ακολούθησε αυταρχική κατεύθυνση, όταν πολλοί έμειναν έξω από τη συμμετοχή σε δημόσιες θέσεις ή τη νομή κρατικών πόρων, όταν θα κορυφωθεί ο φθόνος των αυτοχθόνων για τους ετερόχθονες που ως μορφωμένοι μισθοδοτούνταν από το Δημόσιο, ενώ τα παληκάρια πένονταν.

Στο νέο αυτό πλαίσιο ο Μαυροκορδάτος θα κατηγορηθεί από φανατικούς καποδιστριακούς ως ηθικός αυτουργός της δολοφονίας του Κυβερνήτη.

4. Όσα ακολουθούν βασίζονται σε μεγάλο βαθμό στο δημοσίευμα: Χριστίνα Κουλούρη - Χρήστος Λούκος, *Τα πρόσωπα του Καποδίστρια. Ο πρώτος Κυβερνήτης της Ελλάδας και η νεοελληνική ιδεολογία (1831-1996)*, Αθήνα, Πορεία, 1996.

Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος. Φωτογραφία του Φίλιππου Μαργαρίτη. Εθνική Πинаκοθήκη - Μουσείο Αλέξανδρου Σούτζου. Δημοσιεύεται στο Άλκης Ξανθάκης (επιμ.), *Φίλιππος Μαργαρίτης. Ο πρώτος έλληνας φωτογράφος*, Αθήνα 1990, σ. 43.

ότι αυτός τελικά ευθύνεται για την απόφαση του Μιαούλη να κάψει στον Πόρο τον εθνικό στόλο, γενικά ότι ματαίωσε μια άλλη προοπτική για την ελευθερωμένη χώρα. Και, φυσικά, θα εισπράξει, ως ο φερόμενος αρχηγός του αγγλικού κόμματος, τον αντίκτυπο από τη δυναμική πολιτική της Αγγλίας του Πάλμερστον απέναντι στην αλυτρωτική πολιτική του Όθωνα. Δεν θα αποφύγει τη ρετσινιά του ξενοκίνητου, όταν θα υποκύψει σε πολλαπλές πιέσεις και θα δεχθεί να γίνει πρωθυπουργός την περίοδο που τα αγγλο-γαλλικά στρατεύματα είχαν καταλάβει τον Πειραιά για να αναγκάσουν την Ελλάδα σε ουδετερότητα όσο διαρκούσε ο πόλεμος κατά των Ρώσων στην Κριμαία. Γενικά, όσο ζούσαν οι πρωταγωνιστές του '21, συχνές ήταν οι αναφορές στο μεγάλο αυτό γεγονός με αφορμή συμβάντα του παρόντος, επετειούς, εκδεδομένα απομνημονεύματα, φυλλάδια, άρθρα στον Τύπο, επικήδειους. Και ο Μαυροκορδάτος ήταν, πολλές φορές, στις αντιμαχόμενες απόψεις για άτομα και εξελίξεις, ένας εύκολος στόχος.

Από τη μεταπολίτευση του 1862, σχηματικά, οι περί το '21 διαμάχες παραμερίζονται σε μεγάλο βαθμό. Αφ' ενός έχουμε τη σταδιακή αποχώρηση από τη ζωή και των τελευταίων αγωνιστών (ο Μαυροκορδάτος πεθαίνει το 1865). Αφ' ετέρου έχουν εμφανιστεί νέοι εχθροί που διεκδικούν και αυτοί μερίδιο από τη μέχρι τότε αποκλειστική διεκδίκηση του ελληνισμού σε μεγάλο τμήμα της Βαλκανικής. Στο πλαίσιο αυτό, όταν η ελληνική επανάσταση γίνεται σημείο αναφοράς και πρότυπο πατριωτισμού, όλοι οι πολιτικοί και στρατιωτικοί του Αγώνα μπαίνουν αδιακρίτως στο πάνθεο των ηρώων και η Επανάσταση παίρνει το χαρακτήρα μιας ενιαίας απελευθερωτικής προσπάθειας. Η ενοποιητική αυτή διαδικασία, που τόσο εύστοχα έχει χαρακτηριστεί από τον Φίλιππο Ηλιού ως μαγική γομολάστιχα που σβήνει ό,τι δεν ταιριάζει στο επιδιωκόμενο επιχειρησιακό σχήμα, φαίνεται στον εορτασμό της πεντηκονταετίας από το 1821, στα σχολικά εγχειρίδια και στα ιστοριογραφικά κείμενα των τελευταίων δεκαετιών του 19ου αιώνα και στο γύρισμα του αιώνα.

Η ανατροπή θα προέλθει από την ελληνική μαρξιστική σκέψη που θα επιχειρήσει μια νέα ανάγνωση του παρελθόντος. Η ανάδειξη από τον Γιάννη Κορδάτο στην *Κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επαναστάσεως* (1924) του πρωταγωνιστικού ρόλου της ελληνικής αστικής τάξης, ήταν φυσικό να αναδείξει στην πρώτη γραμμή τον Μαυροκορδάτο. Αφού επισημαίνει πόσο είχαν αναπτυγμένο το «αίσθημα του προσωπικού συμφέροντος» οι οπλαρχηγοί,

σημειώνει: «Εάν δεν επενέβαιναν ο πολιτικώτατος Αλ. Μαυροκορδάτος τα εμπειροπόλεμα και συνεπώς πολύτιμα στοιχεία της Ρούμελης ουδεμίας αξίαν λόγου υπηρεσίαν θα προσέφεραν εις τους αγώνας του '21».⁵ Και πιο κάτω, θεωρεί τον Φαναριώτη πολιτικό ως τον κατ' εξοχήν φορέα των δημοκρατικών ιδεών της αστικής τάξης.⁶

Είναι γνωστή η κριτική που υπέστη ο Κορδάτος μέσα στο ΚΚΕ για τον ιστορικό ρόλο που επεφύλαξε στα γραπτά του στην ελληνική αστική τάξη. Βασικά στελέχη του κόμματος αυτού, όπως ο Γιάννης Ζεύγος, θα επιβάλουν ως κυρίαρχη άποψη ότι η αστική τάξη ήταν αντιδραστική από τα γεννοφάσκια της. Η εικόνα, πάντως, του Μαυροκορδάτου στο χώρο της Αριστεράς, θα καταβαρυνθεί μετά τη δυναμική επιβολή του αστικού καθεστώτος από τα μηχανοκίνητα του Σκόμπυ στα Δεκεμβριανά. Η αγγλική αυτή επέμβαση θα συνδεθεί γρήγορα με τις αγγλικές επεμβάσεις στην Ελλάδα, αρχής γενομένης από το 1821. Στο *Προδομένο Εικοσιένα* του Γ. Βαλέτα (1946) και στα όσα άλλα σχετικά έργα θα ακολουθήσουν, του Λεωνίδα Στρίγκου, του Τάσου Βουρνά και άλλων, οι αφορισμοί κατά του Μαυροκορδάτου είναι τόσο απόλυτοι, ώστε να δίνεται η αίσθηση ότι χωρίς το «σατανικό» του ρόλο η πορεία της Επανάστασης θα μπορούσε να ήταν διαφορετική. Φορτώνονται έτσι σε ένα πρόσωπο εξελίξεις που ήταν αποτέλεσμα βαθύτερων αιτιών. Γράφει ο Λεων. Στρίγκος: «Ο Μαυροκορδάτος, εκπρόσωπος της συμβιβαστικής μερίδας της μεγάλης αστικής τάξης και σκαπανέας της αγγλόφιλης πολιτικής, μεγάλος μηχανορράφος και άνθρωπος που δεν έχει καμιά σχέση και μισεί τις λαϊκές μάζες, θα παίξει τον πιο σατανικό ρόλο σε βάρος της επανάστασης».⁷

Ο Κορδάτος, ενώ παρά τις επικρίσεις των ομοϊδεατών του επιμένει να υπερασπίζεται την αρχική του θέση, ότι η ελληνική αστική τάξη το 1821 ήταν ο προοδευτικός μοχλός της ιστορικής εξέλιξης, θα αναγκαστεί το 1946, στην ξαναδουλεμένη μορφή της *Κοινωνικής σημασίας*, να προσθέσει σχετικά με τον Μαυροκορδάτο ότι ήταν «αναμφιβόλως ο καλύτερος και διορατικότερος πολιτικός και ο διπλωματικός νους της εποχής εκείνης, διά την εξυπηρέτησιν

5. Ι. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασεως του 1821*, Αθήνα, Γ. Βασιλείου, 1924, σ. 86. Πρβλ. Λούκος, «Οι “τύχες” του Αλ. Μαυροκορδάτου», σ. 96-97.

6. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία*, σ. 86.

7. Λεωνίδας Στρίγκος, *Η Επανάσταση του '21*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1966, σ. 97.

όμως των συμφερόντων, όχι του λαού, αλλά της αστικής μερίδος και των τσιφλικιάδων».⁸ Και όταν γίνεται λόγος για τα δάνεια της Ανεξαρτησίας, ο Μαυροκορδάτος είναι «ουσιαστικά πράκτωρ του Υπουργείου των Εξωτερικών της Αγγλίας»,⁹ κάτι που δεν αναφερόταν στην πρώτη έκδοση του 1924.

Η εικόνα του Μαυροκορδάτου και των ομοίων του θα απαξιωθεί ακόμη περισσότερο όταν η ηττημένη στον εμφύλιο πόλεμο Αριστερά θα δει τους κατατρεγμούς των οπαδών της ως συνέχεια του παραγκωνισμού και των διώξεων που υπέστησαν τα παληκάρια μετά τη λήξη της Επανάστασης. Ο Μακρυγιάννης διαβάζεται ευρύτερα από τη δεκαετία του 1950, ο Καραϊσκάκης του Δημήτρη Φωτιάδη αριθμεί, το 1966, την έκτη του έκδοση στον εκδοτικό οίκο «Μέλισσα».¹⁰ Ο Φωτιάδης θα βοηθήσει ουσιαστικά στο να εκλαϊκευτεί μια άλλη κατηγορία κατά του Μαυροκορδάτου, ότι συνήργησε στη δολοφονία του Καραϊσκάκη: «Ο πιο διαβολεμένος απ' όλους τους Φαναριώτες που ήρθανε στην Ελλάδα στάθηκε ο Μαυροκορδάτος. Το τι κακό έκανε αυτός ο άνθρωπος σε τούτον τον τόπο δε λέγεται. Και δεν το πλέρωσε μονάχα η γενιά του Εικοσιένα. Ίσαμε τώρα το δικό του πνεύμα μας κυβερνάει και δε μας αφήνει να προκόψουμε [...] Ο Καραϊσκάκης έπεσε θύμα της εγγλέζικης πολιτικής στην Ελλάδα κι εμπνευστές της σατανικής δολοφονίας του στάθηκαν ο Κόχραν, ο Τσωρτς κι ο Μαυροκορδάτος».¹¹

Στο χώρο της Αριστεράς τοποθετημένος, αλλά χωρίς να υπηρετεί κομματικές σκοπιμότητες και λαϊκισμούς, ο Ν. Σβορώνος, ιστορικός που είχε, σε αντίθεση με πολλούς ομοϊδεάτες του, τα επιστημονικά εφόδια να αντιλαμβάνεται χωρίς αναχρονισμούς τις πραγματικότητες της εποχής που μελετούσε, χαρακτηρίζει τον Μαυροκορδάτο ως «τη διαπρεπέστερη πολιτική προσωπικότητα της Επανάστασης» και τον τοποθετεί σε εκείνη την παράταξη που συνδεόταν με το «μεγαλύτερο μέρος του λαού» κατά τη δεύτερη φάση του εμφυλίου πολέμου».¹²

8. Γιάννης Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821*, 4^η έκδοση «Ξανακοιταγμένη και συμπληρωμένη», Αθήνα, Βιβλιοπωλείο Πέτρου Καραβάκου, 1946, σ. 133.

9. Στο ίδιο, σ. 194.

10. Δ. Φωτιάδης, *Καραϊσκάκης*, 6^η έκδοση, Αθήνα, Μέλισσα, 1966.

11. Στο ίδιο, σ. 117 και 469.

12. Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, μετάφραση Αικατερίνη Ασδραχά, 13^η έκδοση, Αθήνα, Θεμέλιο, 1994, σ. 68-69.

Την ίδια ακριβώς περίοδο, η κυρίαρχη Δεξιά, με το Πανεπιστήμιο Αθηνών ως προπύργιο εθνικοφροσύνης, την Εκκλησία, τα σχολικά εγχειρίδια και λοιπούς κρατικούς φορείς, θα επιβάλει τη δική της άποψη για το παρελθόν, και για το 1821 φυσικά, όπου η ρητορεία, ο ελληνοκεντρισμός, το εθνικό συμφέρον, ο εξοβελισμός του κοινωνικού θα εμποδίσουν ουσιαστικές ερμηνείες. Η τάση αυτή θα φθάσει σε παροξυσμό με τον τρόπο που οι απριλιανοί δικτάτορες θα εορτάσουν τα 150 χρόνια από την ελληνική επανάσταση. Ιδιαίτερα θα προβληθεί η άποψη, που ήταν ήδη διαμορφωμένη τον 19ο αιώνα από την ιδεαλιστική ιστοριογραφία, ότι το άτομο, η προσωπικότητα αποτελεί τον κατ' εξοχήν ρυθμιστή του ιστορικού γίγνεσθαι. Όσον αφορά τον Μαυροκορδάτο, ακραία αλλά χαρακτηριστική είναι η σχετική ερμηνεία του Εμμ. Πρωτοφάλη, καθηγητή τότε του Πανεπιστημίου Αθηνών, ο οποίος κατατάσσει τον Φαναριώτη πολιτικό στους ήρωες της ελληνικής φυλής. Οι ήρωες αυτοί, γράφει, «αποτελούν τα επί μέρους δημιουργικά όργανα της Θείας Προνοίας εις την εκτέλεσιν του γενικού σχεδίου της ιστορίας, το οποίον θεωρούμεν έργον της Υπερτάτης Δυνάμεως».¹³ Στους ήρωες αυτούς επιτρέπονται μερικά λάθη· στην προκειμένη περίπτωση ήταν η διένεξη του Μαυροκορδάτου με έναν άλλον «ήρωα», τον Ιω. Καποδίστρια.¹⁴ Η προβολή του Καποδίστρια, για πολλαπλούς λόγους, ως του κατ' εξοχήν ανιδιοτελούς πολιτικού που αντιτάχθηκε στους κομματικούς παράγοντες και στόχο είχε μόνο την ευημερία των πολλών, είχε πράγματι αρνητικές συνέπειες για την εικόνα του Μαυροκορδάτου και όσων άλλων αντιτάχθηκαν στην πολιτική του. Η ευρωπαϊκή ακτινοβολία του Κυβερνήτη, το τραγικό του τέλος, ήταν επιπλέον στοιχεία που συγκέντρωσαν το ενδιαφέρον σ' αυτόν και έφεραν σε δεύτερη μοίρα τους αντιπάλους του.

Το σχήμα όμως που άντεξε περισσότερο ως προς τη ματιά των άλλων για τον Μαυροκορδάτο ήταν αυτό που τον παρουσίαζε ως το σπουδαιότερο όργανο της Αγγλίας για να μην ολοκληρωθεί η Επανάσταση του 1821. Το σχήμα αυτό δεν ανταποκρινόταν μόνο στις ανάγκες της Αριστεράς. Κάλυπτε όλους όσους, ανεξάρτητα από την ιδεολογική ή πολιτική τους

13. Εμμ. Γ. Πρωτοφάλης, *Αλέξανδρος Ν. Μαυροκορδάτος. Ο βίος και το έργο του μέχρι και της Καποδιστριακής περιόδου*, Αθήνα, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 1982, σ. 5.

14. Στο ίδιο, σ. 185.

τοποθέτηση, απέδιδαν κατ' εξοχήν στον ξένο παράγοντα τα αδιέξοδα της μεταπολεμικής Ελλάδας. Για διάφορους λόγους, ο «ξένος», με τη μορφή της πολιτικής και οικονομικής δύναμης ή της κουλτούρας που απειλεί να διαβρώσει την ελληνικότητά μας, ήταν το βασικότερο επιχειρησιακό εργαλείο στις περισσότερες αναλύσεις που προτάθηκαν από ειδικούς και μη.

Από τη δεκαετία του 1980, σπάνια ιστορικοί που ασχολούνται με το 1821 επανέρχονται στις μονόπλευρες απόψεις του παρελθόντος για τον Μαυροκορδάτο. Είναι εμφανείς κάποιες απόπειρες να κατανοηθεί σε βάθος η εποχή όπου ο Φαναριώτης πολιτικός έδρασε, και να ενταχθούν μέσα στο γενικότερο αυτό πλαίσιο οι επιλογές και οι ενέργειές του. Η προσπάθεια αυτή ανταποκρίνεται στο αίτημα, που γίνεται όλο και πιο έντονο, να ξαναγραφεί η ιστορία της Επανάστασης του 1821, και γενικότερα η νεοελληνική ιστορία, με κριτήρια που δεν αποσκοπούν στην ηθικολογία και τον διδακτισμό, αλλά στην κατανόηση των μηχανισμών που διέπουν τις κοινωνικές λειτουργίες.

Ωστόσο οι μονόπλευρες απόψεις είναι αυτές που κυριαρχούν στο ευρύ κοινό: επιβιώνουν σε έργα ερασιτεχνών ή γενικά ανιστόρητων ατόμων που όμως έχουν μεγάλο ακροατήριο γιατί εδράζονται σε βαριά καθιερωμένα στερεότυπα. Η εικόνα που φτιάχτηκε των αψεγάδιαστων λαϊκών αγωνιστών (Κολοκοτρώνη, Καραϊσκάκη, Ανδρούτσου, Μακρυγιάννη, κ.ά.) που αν δεν είχαν εμποδιστεί από τους «ραδιούργους και ξονοκίνητους πολιτικούς» η Επανάσταση θα είχε πραγματοποιήσει πολλούς από τους στόχους της, δεν είναι εύκολο να ανατραπεί ή να μετριαστεί στο υπάρχον πλαίσιο της παρεχόμενης στους περισσότερους Έλληνες ιστορικής και γενικότερης παιδείας. Ιδιαίτερα όταν το στερεότυπο αυτό προσφέρεται ιδανικά για να αποδοθούν, όπως ήδη ανέφερα, στον ξένο παράγοντα, στον «άλλο», όλα τα δεινά και αδιέξοδα της νεοελληνικής κοινωνίας.

Παναγιώτης Δ. Μιχαηλάρης

ΠΑΛΑΙΩΝ ΠΑΤΡΩΝ ΓΕΡΜΑΝΟΣ: ΟΔΕΥΟΝΤΑΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΘΡΥΛΟ

Με αφορμή την εκδοτική σειρά «Οι Ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας»,¹ που κυκλοφόρησε πριν από λίγο καιρό, ήλθαν και πάλι στο προσκήνιο, με μεγαλύτερη ίσως ένταση, ορισμένα από τα πρόσωπα που προετοίμασαν ή υπηρέτησαν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο το μεγαλύτερο γεγονός της ελληνικής ιστορίας, την Επανάσταση του 1821. Ανάμεσα στις προσωπικότητες αυτές μία από τις πιο ενδιαφέρουσες, μολονότι δεν έζησε όλη την διαδρομή της επαναστατικής δράσης και βέβαια την κορύφωσή της, δηλαδή την ίδρυση του ελληνικού κράτους (1830), είναι ο μητροπολίτης Παλαιών Πατρών Γερμανός (1771-1826)² και μάλιστα για λόγους τελείως διαφορετικούς από αυτούς που, κατά τρόπο πλέον γνωστό σε όλη την έκτασή του, μία ιστορική αφήγηση επιχείρησε και εν πολλοίς κατάφερε να αναδείξει.

Συγκεκριμένα, ο Π. Πατρών Γερμανός γίνεται πρόσωπο οικείο σχεδόν στο σύνολο του ελληνικού πληθυσμού από τα πρώτα μαθητικά του χρόνια στην ευρέως διαδεδομένη αντίληψη, σχεδόν βεβαιότητα, που τον θέλει να ευλογεί τα όπλα του Αγώνα στην Αγία Λαύρα Καλαβρύτων την 25η Μαρτίου 1821, σε αντίθεση με την κατάθεση των πηγών που προσδιορίζουν με σαφήνεια ότι ο Γερμανός τη μέρα αυτή πρωταγωνιστούσε στα επαναστατικά γεγονότα που διαδραματίζονταν, όμως, στην έδρα της μητρόπολής του, την Πάτρα.³ Και αν αυτό στα προηγούμενα χρόνια ήταν απλώς μια

1. Αναφέρομαι στη σειρά Ιστορική Βιβλιοθήκη: *Οι Ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας*, επιστημονική επιμέλεια: Βασ. Παναγιωτόπουλος, Αθήνα, Τα Νέα, 2010.

2. Η βιβλιογραφία για τον Γερμανό είναι εκτεταμένη και δεν υπάρχει ιδιαίτερος λόγος να την παραθέσουμε εδώ· βλ. πάντως, την πρόσφατη βιογραφία του στο: Παν. Μιχαηλάρης - Βασ. Παναγιωτόπουλος, *Κληρικοί στον Αγώνα*, στη σειρά *Οι Ιδρυτές*, αρ. 15, Αθήνα 2010, σ. 11-44, όπου και η βασική βιβλιογραφία.

3. Στο ίδιο, σ. 35-38.

διαπίστωση μεταξύ ειδικών και λιγότερο ειδικών, που συχνά αποτυπωνόταν και ως γραπτή παραγωγή, τώρα πια στις μέρες μας αρκεί μια απλή πληκτρολόγηση στο διαδίκτυο για να διαπιστώσει κανείς ότι η διάσταση αυτή συνεχίζεται και τα πάθη εξακολουθούν να υπάρχουν ακόμα, και βέβαια να εκφράζονται σε ένα άλλο ίσως επίπεδο.

Και όμως, ο Παλαιών Πατρών, ο οποίος βρέθηκε να είναι το κεντρικό πρόσωπο μιας αφήγησης την οποία φαίνεται να μην οργάνωσε ούτε καν στο αφετηριακό της μέρος, αποτελεί μια ενδιαφέρουσα προσωπικότητα για άλλους λόγους, όπως κιόλας αναφέραμε, οι οποίοι σπάνια συναριθμούνται στις πράξεις του. Σκέπτομαι λ.χ. την εμπλοκή του στα αμέσως προεπαναστατικά γεγονότα και κυρίως τη σύμπραξή του με την ομάδα προυχόντων που συνεργάστηκαν με τον Βελή πασά, όταν ο τελευταίος διορίστηκε στο πασαλίκιο του Μοριά (1806-1812), σύμπραξη που η πρόσφατη δημοσίευση του Αρχείου Αλή πασά⁴ ενισχύει αποφασιστικά. Και ακόμα σκέπτομαι τον σχεδόν διετή εγκλωβισμό του στην Αγκώνα της Ιταλίας⁵ –όπου είχε αποσταλεί εκ μέρους των επαναστατημένων Ελλήνων για να προβάλλει το ελληνικό πρόβλημα– και την επιστολική δραστηριότητα που από την πόλη αυτή πραγματοποιεί προς δεκάδες πρόσωπα για την ευόδωση των σκοπών της Επανάστασης, στοιχεία που μαζί με άλλα αναμένουν ακόμα τον συστηματικό μελετητή.

Ας είναι. Όποιος έτυχε να ξεφυλλίσει τις σελίδες της τελευταίας βιογραφικής απόπειρας για τον Γερμανό⁶ θα διαπίστωσε ότι για τον Γερμανό και το ταλαιπωρημένο αφήγημα για την Αγία Λαύρα, την ευλογία των όπλων και το λάβαρό της, και κυρίως για τον προσδιορισμό της μυθοπλασίας⁷ αυτής ως αφετηρία του Αγώνα, κάνουμε μια σύντομη αναφορά απλώς για να το προσπεράσουμε, επειδή πιστεύουμε ότι η συζήτηση αυτή δεν έχει νόημα να συνεχίζεται, τουλάχιστον στην πραγματολογική της εκδοχή.

4. Βασ. Παναγιωτόπουλος, με τη συνεργασία των Δημ. Δημητρόπουλου, Παναγ. Μιχαηλάρη, *Αρχείο Αλή πασά Συλλογής Ι. Χώτζη Γενναδείου Βιβλιοθήκης*, τ. Α' (1747-1808), Αθήνα, ΙΝΕ/ΕΙΕ, 2007, σ. 547, έγγρ. αρ. 295 και τ. Β' (1809-1817), σ. 250-252, έγγρ. αρ. 589.

5. Βλ. πρόχειρα, Μιχαηλάρης - Παναγιωτόπουλος, *Κληρικοί*, σ. 38-42.

6. Στο ίδιο.

7. Για το ζήτημα αυτό, για το οποίο έχουν γραφτεί πολλές σελίδες, παραπέμπουμε στο τελευταίο δημοσίευμα: Βασ. Κρεμμυδάς, «Μηχανισμοί παραγωγής ιστορικών μύθων», *Μνήμων* 18 (1996), σ. 9-21.

Επειδή όμως, όπως καλά γνωρίζουμε, ιστορία είναι και οι μύθοι και τα μυθολογικά της κενά, ακόμα και η πλαστογράφησης της, η λίγο πιο συστηματική ματιά στα πράγματα που οργανώθηκαν γύρω από τον Γερμανό προσκομίζει, αν όχι άγνωστα, πάντως ενδιαφέροντα στοιχεία. Δηλαδή φαίνεται ότι στη γραμμή καθιέρωσης της μορφής του Γερμανού στην πρώτη-πρώτη γραμμή των ηρώων του Αγώνα, υπάρχουν ορισμένα παράπλευρα αλλά πολύ ενδεικτικά έως γοητευτικά, θα έλεγα, στην αφέλειά τους στοιχεία, τα οποία είναι σκόπιμο να επαναφέρουμε στο προσκήνιο, στο πλαίσιο του ωραίου θέματος «Με τα μάτια των άλλων», γύρω από το οποίο κινήθηκε η συζήτηση ενός από τους τελευταίους κύκλους παρουσιάσεων των Σεμιναρίων της Ερμούπολης.⁸

Και τούτο, επειδή μπορεί να υποστηριχθεί ότι η επίσημη καθιέρωση⁹ της 25ης Μαρτίου ως ημέρα έκρηξης της Επανάστασης στη συνάφειά της με την Αγία Λαύρα και τον Γερμανό, και βέβαια με τον ισχυρό συμβολισμό που εκπέμπει η γιορτή του Ευαγγελισμού, αποτέλεσε πράξη τέτοιας εμβέλειας ώστε η επίκληση των άλλων στοιχείων πέραν, ίσως, μιας αρκετά διευρυμένης αναπαραγωγής βιβλιογραφικού τύπου με ό,τι αυτό συνεπάγεται, δεν κρίθηκε απαραίτητο να χρησιμοποιηθούν ως ενισχυτικά επιχειρήματα. Φυσικά συγκροτούσαν ένα εν δυνάμει καλό οπλοστάσιο, στο οποίο η προσφυγή ήταν εύκολη, αλλά έως ένα μεγάλο βαθμό αυτό μάλλον δεν πραγματοποιήθηκε ή τουλάχιστον παρέμεινε στενά περιορισμένο· ή μήπως τα πράγματα έγιναν αλλιώς και όλα αυτά τα παράπλευρα μυθοπλαστικά στοιχεία συνέβαλλαν ώστε να καθιερωθεί η ηρωική προσωπικότητα του Γερμανού και, κυρίως, να συνδεθεί με αυτόν το μεγάλο γεγονός της έκρηξης του Αγώνα;

Ας δούμε όμως περί τίνος πρόκειται, με άλλα λόγια ας δούμε ποια μυθοπλαστικά, υπερβολικά ή μη τεκμηριωμένα στοιχεία συνδέθηκαν με τον βίο και τη δράση του Γερμανού, από την παιδική του ηλικία ακόμα, με άλλα λόγια πώς παρουσιάζεται στα μάτια των άλλων, πώς προσλαμβάνεται η προσωπικότητα του μητροπολίτη Π. Πατρών.

8. Φυσικά αναφέρομαι στο Σεμινάριο του 2010, του οποίου οι εργασίες αποτελούν την ύλη του παρόντος δημοσιεύματος.

9. Είναι γνωστό ότι η ημέρα αυτή καθιερώθηκε ως εθνική εορτή από τον Όθωνα το 1838, χωρίς αναφορά, όμως, στον Γερμανό και την Αγία Λαύρα· βλ. Χριστίνα Κουλούρη, *Μύθοι και σύμβολα μιας εθνικής επετείου*, Κομοτηνή, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, 1995.

Αρχικά, όπως συμβαίνει συχνά με τους απανταχού ήρωες, υπάρχει η θαυματουργική επιβίωση από τους κινδύνους των πρώτων χρόνων της ζωής, δηλαδή η σύνδεση της γέννησης και των πρώτων παιδικών χρόνων με ορισμένες εμφαντικές εκδηλώσεις, που αποτελούν τα *σημεία*,¹⁰ που προκαθορίζουν τις εξελίξεις. Στην περίπτωση του Γερμανού ο κίνδυνος και η αποσώβησή του προέρχεται από ένα φίδι που απειλεί τη ζωή του νηπίου, υπό δύο εκδοχές: α) στην πρώτη βρίσκεται με τον πατέρα του στα χωράφια, παιδί στην κούνια, όταν δέχεται την επίθεση μεγάλου φιδιού, το οποίο αρχικά το νήπιο καθηλώνει με τα χέρια του και παράλληλα με τις φωνές του ειδοποιεί τον πατέρα του που σπεύδει, αντικρίζει τα καθέκαστα και τρέχει για να αρπάξει το ψαλίδι ενός βοσκού που κούρευε τα πρόβατά του εκεί κοντά, και με αυτό να κόψει στα δυο, το ήδη εξουδετερωμένο από τον μικρό Γεώργιο (έπειτα Γερμανό) φίδι.¹¹ β) στη δεύτερη εκδοχή, το γεγονός διαδραματίζεται στην αυλή του σπιτιού τους και η εξουδετέρωση γίνεται τώρα από τη μάνα, με τη συνεργία βέβαια και πάλι του νηπίου. Μόνο που στη δεύτερη αυτή περίπτωση το φίδι ήταν το στοιχείο του σπιτιού, γεγονός που εκτιμήθηκε ως κακός οϊωνός,¹² χωρίς ωστόσο κάποια μελλοντική κακοτυχία να το επαληθεύσει, το αντίθετο μάλιστα. Φυσικά οι αναλογίες με το πασίγνωστο επεισόδιο που έχει ως επίκεντρο τον αρχαίο ήρωα Ηρακλή που εξουδετερώνει τα φίδια, χωρίς να αναφέρονται, είναι προφανείς.

Πέρα από αυτά όμως τα προδήλως μυθολογικά γεγονότα, ένα πραγματικό γεγονός, δηλαδή η ημερομηνία της γέννησής του, γίνεται ένα καλό αφετηριακό γεγονός θεοσημίας, πάνω στο οποίο εύκολα θα μπορούσε να συντονιστεί και η παρουσία του μητροπολίτη κατά την 25η Μαρτίου 1821

10. Δημ. Γρ. Καμπούρογλου, «Μελέτη επί του βίου και της δράσεως του Παλαιών Πατρών Γερμανού 1771-1826», *Αθηνά* 27 (1915), σ. 209-272 και 28 (1916), σ. 205-251 (το πρώτο μέρος της μελέτης με ελαφρώς τροποποιημένο τίτλο δημοσιεύτηκε και αυτοτελώς το 1912)· εδώ η παραπομπή στην *Αθηνά* 27, σ. 213.

11. Αναστ. Γούδας, *Βίοι Παράλληλοι*, τ. Α': *Κλήρος* Αθήνα 1869, σ. 51-52.

12. Παραδίδεται από τον Γ. Ι. Παπούλα, στον πρόλογό του στην τρίτη έκδοση των *Απομνημονευμάτων* του Γερμανού, Αθήνα 1900, σ. 8· βλ. και *Μητροπολίτου Παλ. Πατρών Γερμανού, Απομνημονεύματα*, επιμ. Ιωάννα Γιανναροπούλου - Τάσος Γριτσόπουλος, Εκδόσεις της Δημοσίας Βιβλιοθήκης της Σχολής Δημητσάνης, αρ. 2, Αθήνα 1975, σ. 9 (η τελευταία αυτή έκδοση των *Απομνημονευμάτων* του Γερμανού είναι φωτομηχανική αναπαραγωγή της β' έκδοσης του 1837, αλλά εκδίδονται χρήσιμα στοιχεία και από τις άλλες εκδόσεις, όπως λ.χ. ο πρόλογος του Γ. Παπούλα).

στην Αγία Λαύρα. Συγκεκριμένα, και εκκινώντας ανάποδα, όπως πολλές φορές για τα χρόνια αυτά τα χωρίς ληξιαρχεία, συμβαίνει, εκκινώντας δηλαδή από την ημερομηνία του θανάτου, που ξέρουμε ότι είναι η 30ή Μαΐου 1826, και με βάση διάφορες εκτιμήσεις ότι όταν πέθανε ο Γερμανός ήταν 56 χρονών, κάποιοι τοποθετούν την γέννησή του στο 1771 –άλλοι στα 1777– και ειδικότερα στο μήνα Μάρτιο του έτους αυτού και ακόμη ειδικότερα στην 25η Μαρτίου, η οποία ήταν και Μ. Παρασκευή,¹³ με τον προφανή και πάλι συμβολισμό της μέρας αυτής. Αλλά, επιπλέον, ο Αν. Γούδας¹⁴ θα εντοπίσει και μια τρίτη 25η Μαρτίου, η οποία θα ταυτισθεί με την ημέρα της εκλογής του, το έτος 1806, στον μητροπολιτικό θρόνο της Πάτρας. Το τελευταίο ήταν άλλωστε και αρκετά πιο εύκολο να γίνει δεδομένου ότι στα Πρακτικά εκλογών του Οικουμενικού Πατριαρχείου όντως καταχωρίζεται η εκλογή αυτή ως πράξη, αλλά χωρίς να προσδιορίζεται η ακριβής ημέρα του Μαρτίου του 1806.¹⁵ Ο Μανουήλ Γεδεών¹⁶ προσδιορίζει ότι αυτό έγινε το πρώτο δεκαπενθήμερο του μήνα αυτού, την επομένη δηλαδή της μετάθεσης του πρώην μητροπολίτη Παλαιών Πατρών στη μητρόπολη Κυζίκου, παρέχοντας μάλιστα τις σχετικές πληροφορίες στον Δημήτριο Καμπούρογλου, ο οποίος όμως, αφού το σημειώσει, προτιμά, και αυτός, να ακολουθήσει τον ασφαλέστερο... δρόμο της σύμπλευσης με την θεοσημία. Με άλλα λόγια η μετακίνηση κατά λίγες μέρες δεν είναι δύσκολο πράγμα αλλά πολύ χαρακτηριστικό και ενισχυτικό της θεοσημίας, καθώς η εμφανική ημέρα της 25ης Μαρτίου, αποτελεί για τον

13. Γούδας, *Βίοι Παράλληλοι*, σ. 91· Τάκης Κανδηλώρος, *Η Δημητσάνα. Ιστορική μονογραφία μετά βιογραφιών του Πατριάρχου και του Γερμανού*, Αθήνα 1897, σ. 89.

14. Γούδας, *Βίοι Παράλληλοι*, σ. 100.

15. Η μόνη έγκυρη πληροφορία για την εκλογή του Γερμανού ως μητροπολίτη είναι του Καλλίνικου Δεληκάνη, «Επισκοπικοί Κατάλογοι», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, έτος 28 (1908), σ. 245, ο οποίος αντιγράφοντας τη σχετική πράξη από τον κώδικα εκλογών, παραθέτει: «1806... Παλαιών Πατρών Γερμανού, (Πρωτοσ. Μητρ. Κυζίκου), Μαρτίω».

16. Ο Μαν. Γεδεών, προσδιορίζει ότι αυτό έγινε την 14η ή 15η Μαρτίου, όταν καλείται να δώσει την σχετική πληροφόρηση στον Καμπούρογλου (σ. 229), αλλά ο τελευταίος δεν θα διστάσει ανεπιφύλακτα να αποδεχτεί ως ημέρα εκλογής την 25η Μαρτίου 1806 (σ. 230), αναφέροντας επί λέξει: «Ιδού λοιπόν ο Γερμανός Μητροπολίτης από της 25ης Μαρτίου (δεχόμεθα τούτο) του έτους 1806»: φυσικά η μετάθεση κατά δέκα ημέρες είναι εύκολο να γίνει –και μάλιστα αναιτιολόγητα– αφού κάλλιστα μπορεί να αιτιολογηθεί χ.χ. και ως τυπογραφικό σφάλμα.

Γερμανό εκδήλωση της θείας αποστολής από κάθε άποψη, καθώς σημαδεύει διαδοχικά τη ζωή του, αποτελώντας σημείο αναφοράς για σημαντικά γεγονότα (γέννηση, εκλογή του ως μητροπολίτης), τα οποία θα επιστέψει, λίγο αργότερα, ως φυσική συνέπεια, το μεγάλο γεγονός της 25ης Μαρτίου 1821.

Αλλά τα εμφανικά για τον Παλαιών Πατρών Γερμανό γεγονότα, που θα πλαισιώσουν την μυθοπλασία της Αγίας Λαύρας, έχουν και συνέχεια. Συγκεκριμένα, και το γεγονός της μύησης του στη Φιλική Εταιρεία θα αποκλίνει, και αυτό, από τη συνήθη διαδικασία. Οι περισσότεροι, βέβαια, από τους βιογράφους του, θα συνδέσουν τη μύηση αυτή με τον προβληματισμό που δημιούργησε, σε ανύποπτο χρόνο, στον Γερμανό μια φράση σε ένα γράμμα προς αυτόν, του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, όπου ο τελευταίος ανέφερε ότι ήλπιζε κάποια στιγμή να του φιλήσει το χέρι επ' αγαθώ της Ελλάδος.¹⁷ Ο προβληματισμός αυτός του Γερμανού, κατά τις πηγές, διαλύθηκε με την εμφάνιση του γνωστού φιλικού Αντώνη Πελοπίδα στην Πάτρα, στα τέλη του 1818. Ο τελευταίος επιχειρώντας να μυήσει τον γνωστό προύχοντα Ανδρέα Καλαμογάρτη βρέθηκε σε δύσκολη θέση καθώς, κατά την εξέλιξη της διαδικασίας, ο Καλαμογάρτης πρόβαλε κάποιες αντιρρήσεις που οδήγησαν στη διακοπή της μύησης του. Τότε, και μπροστά στον κίνδυνο της ενδεχόμενης αποκάλυψης της συνωμοτικής δράσης των Φιλικών, η παρέμβαση μέσω της μάλλον εκτός προγράμματος, μύησης του Γερμανού, κρίθηκε απολύτως απαραίτητη, καθώς ο Καλαμογάρτης ήταν γαμπρός του. Αλλά και εδώ τα πράγματα δεν έγιναν με τον τρόπο των Φιλικών, ο Πελοπίδας όταν παρουσιάστηκε στον Γερμανό τον προσφώνησε με τα λόγια: «Παραστάτης Ελλήνων ήλθον προς σε τον ποιμένα των Πατρών», κατά τον Ιω. Φιλήμονα,¹⁸ τον οποίο ο Αμβρόσιος Φραντζής στην *Ιστορία* του θα τροποποιήσει σε «Γραικών παραστάτης απεστάλην προς σε τον ποιμένα των Πατρών, κομίζων ευαγγέλια: μη με φοβού, σοφώτατε, τον μάλλον σε φοβούμενον, μη ευλαβού

17. Τις σχετικές πληροφορίες διασώζουν ο Ιωάννης Φιλήμων, στα *Προλεγόμενα* της πρώτης και δεύτερης έκδοσης των *Απομνημονευμάτων* του Γερμανού (Αθήνα 1837), ο οποίος (σ. 41) θα υποστηρίξει ότι ο Γερμανός ήταν «άνθρωπος μάλλον της Ελλάδος απάσης, ή της Πελοποννήσου», και ο Σπυρ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, έκδ. β', τ. Α', Λονδίνο 1860, σ. 315-316.

18. Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρείας*, Αθήνα 1834, σ. 206.

δέσποτα, τον σε σεπτώς ευλαβούμενον».¹⁹ Φυσικά, η όλη ατμόσφαιρα ανακαλεί τον Ευαγγελισμό της Παναγίας, όπου στη θέση του αγγέλου στέκεται ο φιλικός Αντώνιος Πελοπίδας και στη θέση της Παναγίας ο Γερμανός, και βέβαια και πάλι η 25η Μαρτίου υποδηλώνεται καταφανώς. Ίσως, μάλιστα, να είναι η πρώτη φορά που επιχειρείται να δημιουργηθεί η συνάφεια του Γερμανού με την 25η Μαρτίου.

Εκτός από αυτά τα παράπλευρα, θα έλεγα, μοτίβα που μπορούν εύκολα να πλαισιώσουν και να ενισχύσουν το κεντρικό της Αγίας Λαύρας, υπάρχουν και λιγότερο σημαντικά, τα οποία συναντούμε μελετώντας τις βιογραφίες και άλλων προσώπων αυτής ή άλλων ιστορικών περιόδων και τα οποία αποτελούν τις συνηθισμένες υπερβολές και ανακρίβειες αυτού του είδους. Όσον αφορά λ.χ. την περίπτωσή μας αναφέρεται ότι: ο Γερμανός έμαθε καλά γράμματα και γαλλικά στο Άργος, το οποίο εγκατέλειψε με απροσδόκητο τρόπο, για να βρεθεί στη Σμύρνη, όπου κοντά στον μητροπολίτη αυτής της πόλης, συμπατριώτη του και αργότερα πατριάρχη, Γρηγόριο Ε' απέκτησε γνώσεις ελληνικής και γαλλικής γραμματείας· ότι ο Γερμανός στάλθηκε με εξαρχική αποστολή γύρω στα 1800, δηλαδή πριν εκλεγεί μητροπολίτης Παλαιών Πατρών, στην Πελοπόννησο για να διενεργήσει έλεγχο στο προνομιακό καθεστώς των σταυροπηγιακών μοναστηριών της περιοχής, γεγονός στο οποίο οφείλεται η γρήγορη ανέλιξή του στον θρόνο της πελοποννησιακής μεγαλούπολης· ότι Γερμανός ακολούθησε τον Γρηγόριο Ε' στο Άγιο Όρος, όπου αυτός εξορίστηκε μετά την πρώτη απομάκρυνσή του (1798) από τον οικουμενικό θρόνο, και μάλιστα ότι θέλησε να παραμείνει κοντά του υπηρετώντας τον, αλλά ο πρώην πατριάρχης τον απέτρεψε και του επέβαλε να επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη.

Κοντά σε αυτά υπάρχουν όμως και κάποια, ήσσονος ενδεχομένως σημασίας, στοιχεία, τα οποία όμως αποτελούν καλή σερμαγιά για την πλαισίωση της προσωπικότητάς του. Αναφέρεται λ.χ. ότι ο Γερμανός το 1809, όταν η περιοχή της Αχαΐας μαστιζόταν από ανομβρία και αφού οι εκπρόσωποι των άλλων δογμάτων (Εβραίοι, μουσουλμάνοι) δεν κατάφεραν να προσελκύσουν τα σύννεφα, εκείνος, επικεφαλής της χριστιανικής λιτανείας, με τις

19. Αμβρόσιος Φραντζής, *Επιτομή της Ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος*, τ. Δ', Αθήνα 1841, σ. 92-93.

δεήσεις του κατάφερε να φέρει την πολυπόθητη βροχή.²⁰ ή, όταν επανέκαμψε στην Πάτρα (1818), μετά την τουλάχιστον τριετή παραμονή του στην Κωνσταντινούπολη ως μέλος της πατριαρχικής συνόδου, έγινε δεκτός από παραληρούντα πλήθη χριστιανών, τα οποία πλαισίωναν Οθωμανοί επίσημοι, από τους οποίους εξάλλου είχαν σταλεί «πολλοί χρυσοστόλιστοι λαμπροί ίπποι... ευτυχής δ' ελογίζετο ο ιπποκόμος εκείνος ούτινος τον ίππον ήθελε προτιμήσει ο μεγαλόδωρος Γερμανός».²¹ Τέλος, αργότερα, το 1825, κατά την εξέλιξη των εμφυλίων συγκρούσεων στο Μοριά, ο Γερμανός ταιλιπωρήθηκε από τον Νικολέτο Σοφιανόπουλο –το απόσπασμά του ανήκε στις δυνάμεις του Γκούρα που λεηλατούσαν τον Μοριά– που τον συνέλαβε και τον φυλάκιζε. Ο Σοφιανόπουλος λοιπόν, κατά την περιγραφή των γεγονότων, δέχθηκε την κατάρρα του Γερμανού και «ω του θαύματος... ενώ έχαιρεν άκραν υγείαν, εξεκενώθη όλον του το αίμα από λυσεντερίαν και εντός τεσσάρων ημερών απέθανε. Το αιφνίδιον τούτο γεγονός έφερε τον Γκούραν και τους στρατιώτας εις συναίσθησιν και έπαυσαν να τον κακομεταχειρίζονται, φοβούμενοι μήπως πάθουν τα αυτά και εκείνοι».²²

Είναι βέβαιο ότι κάποια από αυτά που αναφέραμε είναι στοιχεία φανταστικά, κάποια άλλα δεν τεκμηριώνονται από τη διασταύρωση με τις πηγές ή μπορεί να κινούνται στην ασάφεια και στην υπερβολή, ωστόσο δημιουργούν ένα καλό κλίμα από το οποίο δεν υπήρξε δυνατόν ούτε ο Δημ. Καμπούρογλου που γράφει στα 1915-1916 χρησιμοποιώντας όλες τις πηγές, και με σαφή πρόθεση να παρακάμψει τις υπερβολές, να ξεφύγει:²³ αναφέρει δηλαδή με αναλυτικό τρόπο όλες τις πηγές και τις πληροφορίες τους, έστω και αν αυτές δεν είναι εξακριβωμένες, προσπαθεί να κινηθεί με τρόπο έξυπνο ανάμεσα στις υπερβολές και ασάφειες, αλλά δεν τοποθετείται κριτικά

20. Στέφ. Θωμόπουλος, *Ιστορία της πόλεως Πατρών*, Πάτρα 1950, σ. 585· Παναγ. Δ. Μιχαηλάρης, «Την γοητείαν του εστερέωσεν ωρισμένον γεγονός», εφ. *Πελοπόννησος*, 19 Νοεμβρίου 2011.

21. Γούδας, *Βίοι Παράλληλοι*, σ. 104-105.

22. Βλ. τα σχετικά γεγονότα και την τεκμηρίωσή τους στον Καμπούρογλου, «Μελέτη», *Αθηνά* 28 (1916), σ. 238-239.

23. Εκτιμούμε ότι η μελέτη του Καμπούρογλου (βλ. εδώ σημ. 10), μαζί με τη μικρή μελέτη (16 σ.) του Δημ. Αινιάνος, *Γερμανός ο Παλαιών Πατρών*, Αθήνα 1854, αποτελούν καλές βιογραφικές αποτιμήσεις του Γερμανού· σε αυτές ας προστεθεί και η εκτενής εισαγωγή (σ. ΙΙΙ-CXLVI) του Τ. Γριτσόπουλου, στη φωτομηχανική επανέκδοση των *Απομνημονευμάτων* του Γερμανού (βλ. εδώ σημ. 12).

απέναντί τους. Βρισκόμαστε, άλλωστε, στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα και κάποια πράγματα έχουν πάρει το δρόμο τους.

Ωστόσο, το θέμα παραμένει ανοικτό και ελκυστικό, επειδή με τη σύνοψη αυτή αναφορά μας δεν είναι δυνατόν να παραθέσουμε όλο το εύρος της πληροφόρησης, να ανασυνθέσουμε δηλαδή όλο το εύρος της πορείας που ακολουθεί ένα στοιχείο μυθοπλαστικό και τον τρόπο με τον οποίο αυτό αναπαράγεται για να πλακισώσει το πρόσωπο του Π. Πατρών Γερμανού με όλα τα απαραίτητα στοιχεία της θεοσημίας που προοιωνίζει την κορύφωση. Με άλλα λόγια, η ανάγκη μιας νέας προσέγγισης στη ζωή του Γερμανού και η μελέτη της μετάλλαξης κάποιων σημείων της σε στοιχεία μιας ισχυρής μυθοπλασίας που θα πλακισώσει την κορυφαία ηρωική πράξη, είναι πρόδηλη και επιτακτική.

Πέρα από αυτά όμως, η πορεία του Γερμανού, δηλαδή η ηρωική αναγωγή, δεν υπήρξε δρόμος χωρίς εμπόδια, επειδή «τα μάτια των άλλων» κοίταξαν και με τον ανάποδο τρόπο. Με άλλα λόγια, η πορεία προς τον θρύλο συνάντησε και εμπόδια, η πρόσληψη του Γερμανού ως κεντρικού προσώπου της ελληνικής εξέγερσης, δηλαδή ως προσώπου που συνδέεται πρωτίστως με το αφετηριακό γεγονός της Λαύρας, αλλά και με άλλες πράξεις, δεν εμπεδώθηκε χωρίς αντιστάσεις. Ας παραθέσουμε ορισμένες.

Ο Ιωάννης Φιλήμων, προλογίζοντας μάλιστα την α' έκδοση των *Απομνημονευμάτων* του Γερμανού, απορρίπτει την έναρξη της Επανάστασης την 25η Μαρτίου,²⁴ ταυτόχρονα όμως εγκωμιάζει τον Γερμανό ως πρωτεργάτη του Αγώνα αλλά με άμεση συμμετοχή στην εξέγερση της Πάτρας. Την ίδια ψύχραιμη ματιά θα ρίξει στα γεγονότα και ο Δημήτριος Αινιάν γράφοντας το 1854.²⁵ Ο Σπυρίδων Τρικούπης, αφού ομολογήσει ότι και ο ίδιος νεκρολογώντας τον Ανδρέα Ζαΐμη υποστήριξε τα σχετικά με την Αγία Λαύρα, ανασκευάζει στην *Ιστορία* του τα πράγματα, γράφοντας ότι «ψευδής είναι η εν Ελλάδι επικρατούσα ιδέα, ότι εν τη μονή της Αγίας Λαύρας ανυψώθη κατά πρώτον η σημαία της ελληνικής Επανάστασεως».²⁶ Ο ίδιος θα επανέλθει με δριμύτητα για το ίδιο θέμα και άλλες φορές. Και αν ο γάλλος

24. Βλ. τον πρόλογο του Φιλήμονος στο Γερμανού, *Υπομνήματα περί της Επανάστασεως της Ελλάδος*, β' έκδ., Αθήνα 1837, σ. κστ-κζ.

25. Αινιάν, *Γερμανός*, σ. 11.

26. Τρικούπης, *Ιστορία*, σ. 312.

Πουκεβίλ έχει άμεση σχέση με πολλές από τις αβέβαιες έως αβάσιμες πληροφορίες για τον Π. Πατρών, οι οποίες όμως φαίνεται ότι αποτέλεσαν ένα ισχυρό πλαίσιο για την 25η Μαρτίου και τα συναφή, υπήρξαν πολλοί άλλοι ξένοι, επίσης λόγιοι, που έγραψαν αρνητικά για τον Γερμανό και τις ενέργειές του (Μίλλερ, Ζουριέν ντελα Γκραβιέρ, Γκόρντον).²⁷

Παράλληλα, μια αντίδραση ισχυρή εναντίον του Γερμανού θα προέλθει από τα γραπτά άλλων απομνημονευματογράφων και πρωταγωνιστών του Αγώνα, όπως ο Φωτάκος, ο Αμβρόσιος Φραντζής που θα προσβάλλουν τα *Απομνημονεύματα* του Γερμανού ως ανακριβή.²⁸ Και αν αυτό μπορεί να θεωρηθεί φυσιολογικό, έως ένα βαθμό, για τα πρόσωπα που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο έζησαν τα γεγονότα και τα αφηγούνται αργότερα εκτιμώντας τα διαφορετικά, οι κατηγορίες που εκπορεύτηκαν από τον Κανέλλο Δεληγιάννη προσέβαλλαν απευθείας το κύρος και την ηθική υπόσταση του Γερμανού. Το σχετικό επεισόδιο, με στοιχεία που θα αποτελούσαν την ύλη ενός πολύ καλού αστυνομικού μυθιστορήματος, αποδίδουν στον Γερμανό την ηθική αυτοργία της εξόντωσης Τούρκων αιχμαλώτων με σκοπό την ιδιοποίηση των κοσμημάτων που αυτοί κατείχαν και είχαν εμπιστευθεί στον Γερμανό για να τους τα επιστρέψει υπό καλύτερες συνθήκες. Η όλη ιστορία θα εκτυλιχθεί σε αφήγημα που θα ακολουθήσει τον Γερμανό στην Ιταλία και θα συνδεθεί με τον θάνατό του και τις διενέξεις μεταξύ των συγγενών του.²⁹ Εξάλλου ο ίδιος ο Κανέλλος Δεληγιάννης αλλά και άλλοι θα αμφισβητήσουν ευθέως το κείμενο των *Απομνημονευμάτων* του Γερμανού, με τεκμηριωμένη, θα έλεγα, επιχειρηματολογία.

Δεν κρίνουμε σκόπιμο να επεκταθούμε περισσότερο στις πλέον πρόσφατες διενέξεις περί τον Γερμανό, την προσωπικότητά του και κυρίως την Λαύρα και την 25η Μαρτίου, που όλοι γνωρίζουμε. Ας μνημονεύσω μόνο τον Τάκη Σταματόπουλο, ο οποίος στο γνωστό αφήγημά του για τον Γερμανό,³⁰ δεν θα διστάσει να ισχυριστεί ότι πολλές πράξεις του Γερμανού

27. Βλ. Κρεμμυδάς, «Μηχανισμοί παραγωγής».

28. Παν. Μιχαηλάρης, «Γερμανός μητροπολίτης Παλαιών Πατρών», στο Μιχαηλάρης-Παναγιωτόπουλος, *Κληρικοί*, σ. 25-27.

29. Στο ίδιο, σ. 41-42.

30. Τάκης Αργ. Σταματόπουλος, *Ο Π.Π.Γερμανός χωρίς θρόνο*, Αθήνα, Κάλβος, 1974 (α' έκδ. 1958).

είχαν την αφετηρία τους στα συμπλεγματικά παιδικά χρόνια του Γερμανού που οφείλονταν στην φοβερή δυσμορφία του, πράγμα που δεν επιβεβαιώνεται με κανένα τρόπο, αλλά δηλώνει, πιστεύουμε, ανάγλυφα την πορεία που μπορεί να πάρει η ιστορική προσέγγιση, όταν επιζητεί απλώς να κατασκευάσει ή να αναιρέσει έναν θρύλο.

Διονύσης Τζάκης

ΜΥΘΟΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ: ΟΙ ΠΡΩΤΟΙ ΒΙΟΓΡΑΦΟΙ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΑΡΑΪΣΚΑΚΗ

Οι πρώτοι βιογράφοι του Γεώργιου Καραϊσκάκη, όπως και οι αγωνιστές που έγραψαν για αυτόν σύντομα σημειώματα στα δικά τους απομνημονεύματα, με τις πληροφορίες που παρουσίασαν για τη ζωή του συνέβαλαν καθοριστικά στη διαμόρφωση της «εικόνας» του ως εθνικού ήρωα. Άλλωστε, αυτή ακριβώς ήταν και η πρόθεσή τους: τον ήρωα του '21 ήθελαν να βιογραφήσουν, σε μια εποχή όπου η ελληνική κοινωνία και πολιτεία διαμόρφωναν το πάνθεον των ηρώων και των μαρτύρων της εθνικής ανεξαρτησίας. Το κείμενό μου σχολιάζει αυτές τις πρώτες βιογραφίες του Καραϊσκάκη που κυκλοφορούν αμέσως μετά τον θάνατό του και κατά τις πρώτες μετεπαναστατικές δεκαετίες, επισημαίνει την καταλυτική επίδραση που άσκησαν στη διαμόρφωση, τη διάδοση αλλά και την επικαιροποίηση του μύθου του και δοκιμάζει μian υπόθεση σχετικά με τους όρους χρήσης τους ως ιστοριογραφικού υλικού.¹

Η αναγνώριση του Καραϊσκάκη ως εθνικού ήρωα συντελείται ήδη την επομένη του θανάτου του, τον Απρίλιο του 1827.² Το ψήφισμα της Τρίτης Εθνοσυνέλευσης, οι επίσημες εκδηλώσεις και τελετές για την ταφή του και, λίγα χρόνια αργότερα, το 1835, για τη μετακομιδή των οστών του στο Φάληρο, συνιστούν συμβολικές πρακτικές μέσω των οποίων το επαναστατημένο

1. Το κείμενο δημοσιεύεται έτσι όπως εκφωνήθηκε στην Ερμούπολη, τον Ιούλιο του 2010, με ελάχιστες φραστικές αλλαγές ή βελτιώσεις. Προστέθηκαν οι απαραίτητες βιβλιογραφικές παραπομπές και κάποια σχόλια, όπου κρίθηκε αναγκαίο.

2. Για τους εθνικούς ήρωες και τη θέση που κατέχουν στο στερέωμα της εθνικιστικής ιδεολογίας, βλ. Παντ. Λέκκας, *Το παιχνίδι με τον χρόνο. Εθνικισμός και νεοτερικότητα*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2001, σ. 131 κ.ε. Για τη σύνδεση του ηρωικού θανάτου με την αθανασία του έθνους, βλ. Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Οξφόρδη, Basil Blackwell, 1986, σ. 191-208.

και πολιτικά συγκροτούμενο έθνος δημιουργούσε τη δική του ιστορική εποποιία, με τα δικά του ηρωικά πρότυπα. Με τον τρόπο αυτό, το Εικοσιένα συνεισέφερε τους δικούς του ήρωες και μάρτυρες στο πάνθεον των ηρώων του ελληνικού έθνους, των ηρώων στους οποίους το έθνος όφειλε τη συνεχή και αδιάλειπτη ιστορία του από την αρχαιότητα έως την εθνική ανεξαρτησία. Στο πλαίσιο αυτών των δημόσιων και εν πολλοίς συντεταγμένων διεργασιών δημιουργίας εθνικών ηρώων εκδόθηκαν και οι πρώτες βιογραφίες του Καραϊσκάκη.

Η πρώτη πολύ σύντομη βιογραφία του ρουμελιώτη οπλαρχηγού κυκλοφόρησε μόλις το 1828 από τον Γεώργιο Γαζή, παλιό γραμματικό του.³ Την ίδια χρονιά τυπώθηκε στο Λιβόρνο από τον Γεώργιο Αναξαγόρα Ναύτη η τραγωδία με τίτλο *Ο θάνατος του Καραϊσκάκη ή η Διάλυσις του ελληνικού στρατοπέδου εις την Αττικήν*. Τέσσερα χρόνια αργότερα, το 1834, ο Δημήτριος Αινιάν, που είχε ακολουθήσει εθελοντικά τον Καραϊσκάκη στις εκστρατείες στη Ρούμελη και την Αθήνα, εκδίδει την πρώτη εκτενή βιογραφία του.⁴ Την ίδια χρονιά, το 1834, ο Διονύσιος Σουρμελής και το 1836 ο Χριστόφορος Περραιβός καταγράφουν στα απομνημονεύματά τους μερικές πολύ σημαντικές πληροφορίες που συμπληρώνουν τις προηγούμενες βιογραφίες του Καραϊσκάκη, αλλά σε αρκετά σημεία διαφοροποιούνται ριζικά και από εκείνες αλλά και μεταξύ τους.⁵ Μια παρόμοια μικρή βιογραφία, που ανασυνθέτει τις πληροφορίες του Περραιβού και του Σουρμελή, προτάσσει και ο Ιωάννης Ζαμπέλιος στην τραγωδία που δημοσίευσε το 1843 για τον θάνατο του Καραϊσκάκη.⁶ Στα τέλη της δεκαετίας του 1850

3. Γ. Γαζής, «Συνοπτική ιστορία Γεωργίου Καραϊσκάκη», στο *Βιογραφία των ηρώων Μάρκου Μπότσαρη και Καραϊσκάκη*, Αίγινα 1828 (αναδημοσιεύεται στην έκδοση: Γ. Γαζής, *Λεξικόν της Επανάστασεως και άλλα έργα*, επιμ. Α. Βρανούσης, Ιωάννινα, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, 1971, σ. 353-360· βλ. και το λήμμα «Γεώργιος Καραϊσκάκης», ό.π., σ. 33-34 και 162).

4. Δ. Αινιάν, *Ο Καραϊσκάκης ή του Καραϊσκάκη βιογραφία και λεπτομερής έκθεσις της τελευταίας εκστρατείας αυτού υπέρ των Αθηνών*, Χαλκίδα 1834.

5. Διον. Σουρμελής, *Ιστορία των Αθηνών κατά τον υπέρ ελευθερίας αγώνα*, Αίγινα 1834, σ. 212· Χρ. Περραιβός, *Απομνημονεύματα πολεμικά διαφόρων μαχών*, τ. Β', Αθήνα 1836, σ. 28-31. Επίσης, Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833*, τ. Α', Αθήνα 1939, σ. 15.

6. Βλ. την έκδοση *Τραγωδία Ιωάννου Ζαμπέλιου Λευκαδίου*, τ. Β', Ζάκυνθος 1860, σ. 9-12.

ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος συγγράφει το μόνο βιογραφικό έργο του, με τον χαρακτηριστικό τίτλο *Γεώργιος Καραϊσκάκης κατά τους προτέρους βιογράφους, τα επίσημα έγγραφα και άλλας αξιοπίστους ειδήσεις*. Το έργο εκδίδεται αρχικά ως σειρά άρθρων στην εφημερίδα *Ο Έλλην* (1858) και αργότερα ως αυτόνομη έκδοση (1867).⁷ Οι επόμενες βιογραφίες και ιστοριογραφικές εργασίες για τον ρουμελιώτη οπλαρχηγό θα εκδοθούν αρκετές δεκαετίες αργότερα, κυρίως μετά τις επίσημες εκδηλώσεις για τα εκατό χρόνια από τον θάνατό του. Με τον Παπαρρηγόπουλο, λοιπόν, κλείνει emphaticά ο κύκλος των πρώτων βιογράφων του Καραϊσκάκη.

Οι πρώτοι αυτοί βιογράφοι ανήκουν και οι ίδιοι στη γενιά της επανάστασης ή στην αμέσως επόμενη. Όπως προαναφέρθηκε, με το έργο τους εντάσσουν τον Καραϊσκάκη στο πάνθεον των ηρώων της ελληνικής ανεξαρτησίας, δηλαδή των εθνικών ηρώων και μαρτύρων που προσέφερε η δική τους γενιά. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Γαζής τον αποκαλεί «εκλεκτό του Θεού»,⁸ ο Αινιάν ένδοξο ήρωα⁹ και ο Παπαρρηγόπουλος τον χαρακτηρίζει ως παράδειγμα για τις μελλοντικές γενιές –γι' αυτό άλλωστε έγραψε τη βιογραφία του, το πλαίσιο αναφοράς του ήταν η διδακτική χρήση της εθνικής ιστορίας. Όπως σημειώνει στις πρώτες γραμμές του προλόγου του: «Τα κατά τους επιφανείς της επαναστάσεως ημών άνδρας οφείλομεν να μελετώμεν, ουχί μόνον ίνα τιμήσωμεν την μνήμην των εργατών της Ελληνικής ανεξαρτησίας, ή την εθνικήν ημών φιλοτιμίαν να ευχαριστήσωμεν, καταδεικνύοντες τας ποικίλας αυτών αρετάς, αλλά και διότι εις τους βίους των ανδρών εκείνων ενυπάρχουσι διδάγματα χρήσιμα εις ημάς τε και εις τους επελευσομένους».¹⁰

Ένα κοινό χαρακτηριστικό στις πρώτες βιογραφίες του Καραϊσκάκη είναι ο άνισος τρόπος με τον οποίο παρουσιάζεται η ζωή του πριν και μετά το 1821. Η περίοδος από τη γέννησή του έως το 1821, που καλύπτει περίπου τις τέσσερις από τις πέντε δεκαετίες της ζωής του, υπο-εκπροσωπείται σε σχέση με την περίοδο από την έναρξη της Επανάστασης έως τον θάνατό του.

7. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Γεώργιος Καραϊσκάκης κατά τους προτέρους βιογράφους, τα επίσημα έγγραφα και άλλας αξιοπίστους ειδήσεις*, Αθήνα 1867.

8. Βλ. το σημείωμα «Προς τους Αναγνώστας», Γαζής, *Βιογραφία των ηρώων*.

9. Αινιάν, *Ο Καραϊσκάκης*, σ. 189.

10. Παπαρρηγόπουλος, *Γεώργιος Καραϊσκάκης*, σ. 3.

Η εν λόγω ανισότητα ή δυσαναλογία εμφανίζεται και στις μεγάλες σε έκταση βιογραφίες που συνέθεσαν ο Αινιάν και ο Παπαρηγόπουλος και στα ολιγοσέλιδα ιστορικά σημειώματα του Γαζή, του Σουρμελή, του Περραιβού και του Ζαμπέλιου. Αναφέρω ενδεικτικά ότι στην οκτασέλιδη βιογραφία του Γαζή, τα προεπαναστατικά χρόνια καλύπτουν κάτι περισσότερο από μία σελίδα. Η δυσαναλογία γίνεται εμφανέστερη στη βιογραφία του Αινιάν, αφού από τις συνολικά 196 σελίδες μόνο οι τέσσερις αφιερώνονται στα προεπαναστατικά χρόνια. Παρομοίως, από τις 150 περίπου σελίδες της μελέτης του Παπαρηγόπουλου μόνο οι πέντε αφιερώνονται στην περίοδο πριν το 1821.

Η δυσαναλογία που διαπιστώνουμε οφείλεται ασφαλώς σε επιλογή και λιγότερο σε αδυναμία εξεύρεσης πολλών και διασταυρωμένων πληροφοριών για τη ζωή του Καραϊσκάκη πριν την Επανάσταση. Όταν γράφτηκαν οι πρώτες βιογραφίες του, ζούσαν ακόμη πολλοί από εκείνους που τον είχαν γνωρίσει και είχαν ζήσει μαζί του. Συνεπώς, ήταν δυνατή η συλλογή και διασταύρωση προφορικών μαρτυριών για την προεπαναστατική του δράση. Παρόλα αυτά, οι σχετικές πληροφορίες είναι λιγοστές, αποσπασματικές, και σε πολλά σημεία αντικρουόμενες μεταξύ τους. Τα σημεία στα οποία συγκλίνουν είναι ελάχιστα και είναι τα εξής: ο Καραϊσκάκης ήταν νόθος γιος καλόγριας, εξαδέλφης του αρματολού Γώγου Μπακόλα· γεννήθηκε σε αντίξοες συνθήκες και έως το 1821 είχε ζήσει άλλοτε ως υπομίσθιος του Αλή πασά και άλλοτε ως κλέφτης –για ένα διάστημα μάλιστα εντάχθηκε στην περίφημη ομάδα του Κατσαντώνη. Υπάρχουν διαφωνίες ωστόσο για το πού γεννήθηκε, πώς και δίπλα σε ποιους μεγάλωσε· και, επίσης, για το αν έγινε πρώτα κλέφτης και εντάχθηκε μετά στα στρατιωτικά σώματα του Αλή πασά ή το αντίστροφο. Έτσι, το μόνο τελικά που γνωρίζουμε για την προεπαναστατική ζωή του Καραϊσκάκη μέσα από τις πρώτες βιογραφίες, και μάλιστα επιγραμματικά, χωρίς σχολαστικές λεπτομέρειες και αναλυτικές περιγραφές, είναι η καταγωγή του από την πλευρά της μητέρας του, τα δύσκολα παιδικά χρόνια του και ότι είχε ζήσει ως επαγγελματίας των όπλων.¹¹

Η επιλογή των πρώτων βιογράφων του Καραϊσκάκη να αναφερθούν αποκλειστικά και μόνο στην ένοπλη ζωή του πριν την Επανάσταση,

11. Για τα ζητήματα αυτά, βλ. Διον. Τζάκης, *Γεώργιος Καραϊσκάκης*, στη σειρά *Οι ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας*, αρ. 3, επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος, Αθήνα, Τα Νέα, 2009, σ. 11-29, 107-110.

υπαγορεύεται από την αποκλειστική μέριμνά τους να τονίσουν τον «αντιστασιακό», δηλαδή τον εθνικό χαρακτήρα της προεπαναστατικής δράσης του. Η εν γένει παρουσία του μεταξύ των οπλαρχηγών της Ρούμελης ερμηνεύεται με τρόπο πρωθύστερο, δηλαδή με βάση τις μετεπαναστατικές,¹² κυρίως, σημάνσεις περί των κλεφτών ως «μαγιάς της λευτεριάς», για να θυμίσω τη γνωστή φράση του Μακρυγιάννη. Έτσι, η συνολική εικόνα που φιλοτεχνείται για το βιογραφούμενο ιστορικό πρόσωπο συστοιχίζεται με τις ηρωικές αφηγήσεις και τα εθνικά στερεότυπα για τους κλέφτες και τους αρματολούς. Ωστόσο, αυτή η επιλογή των πρώτων βιογράφων του Καραϊσκάκη να μην αναφερθούν συστηματικά και αναλυτικά στην προεπαναστατική ζωή του δεν θα πρέπει να αποδοθεί μηχανιστικά ή αναγωγικά στην επίδραση της εθνικής ιδεολογίας, της οποίας άλλωστε ήταν φορείς. Η εικόνα του Καραϊσκάκη ως εθνικού ήρωα, δηλαδή η εικόνα του πρώην κλέφτη που έγινε στρατηγός της ελληνικής επανάστασης και πέθανε μαχόμενος για την εθνική ελευθερία, θα μπορούσε να φιλοτεχνηθεί το ίδιο καλά εάν οι πρώτοι βιογράφοι του επέλεγαν να παρουσιάσουν περισσότερες πληροφορίες και λεπτομερείς περιγραφές για την παιδική και νεανική του ηλικία –δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στη διαδρομή του στον χώρο των οπλαρχηγών της Ρούμελης. Ο μύθος του Κολοκοτρώνη, για παράδειγμα, τον οποίο φρόντισε ο ίδιος να προικίσει με λεπτομερείς και συστηματικές πληροφορίες στα απομνημονεύματά του, δεν υπολείπεται σε πλαστικότητα και σε λειτουργικότητα συγκρινόμενος με τον μύθο του Καραϊσκάκη, για τον οποίο, όπως είπαμε, γνωρίζουμε ελάχιστα.

Οι σιωπές, τα κενά, οι αποσπασματικές και αντιφατικές πληροφορίες των πρώτων βιογραφιών του Καραϊσκάκη προίκισαν τον μύθο του ως εθνικού ήρωα με μια ενδιαφέρουσα δυνατότητα. Επέτρεψαν την εμφάνιση διαφορετικών και συχνά αντικρουόμενων αφηγηματικών εκδοχών για τη ζωή του, που συνιστούν εναλλακτικές παραλλαγές ενός κοινού αφηγηματικού μύθου για τον εθνικό ήρωα. Οι παραλλαγές αυτές αναπτύχθηκαν περαιτέρω τον 20ό αιώνα και τροφοδοτήθηκαν κυρίως από αμφιλεγόμενες τοπικές παραδόσεις, που είναι φυσικά αδύνατον να ελεγχθούν. Και, τελικά, όλες

12. Την εθνικά εξωραϊσμένη εικόνα των κλεφτών την εντοπίζουμε και σε προεπαναστατικά κείμενα. Βλ. ενδεικτικά Ανωύμου του Έλληνα, *Ελληνική Νομαρχία ήτοι λόγος περί ελευθερίας*, επανέκδοση Αθήνα, Κάλβος, χ.χ., σ. 168-169.

θεμελιώνονται σε κάποια από τις πληροφορίες που είχαν δώσει οι βιογράφοι του 19ου αιώνα. Οι διαφορετικές εκδοχές των πρώτων βιογράφων σχετικά με το πού, πότε και κάτω από ποιες συνθήκες γεννήθηκε, ποιος ήταν ο πατέρας του, πώς και με ποιους μεγάλωσε, τροφοδότησαν τις διαφορετικές παραλλαγές του μύθου και ενέπνευσαν μεγάλες και έντονες αντιπαραθέσεις –ακόμη και σήμερα– μεταξύ των χωριών και των επαρχιών που διεκδικούν την καταγωγή του.

Ωστόσο, οι διαφορετικές αυτές βιογραφικές εκδοχές και μυθικές παραλλαγές όχι μόνο δεν υπονομεύουν τη συνοχή και την επιτελεστικότητα του μύθου του, αλλά, αντίθετα, την ενισχύουν. Συμβάλλουν στην περαιτέρω διάδοση και την κατά καιρούς επικαιροποίησή του, δηλαδή στην κοινωνική αποτελεσματικότητά του. Είτε ο Καραϊσκάκης γεννήθηκε στο Ραδοβίτσι της Άρτας, όπως γράφει ο Παπαρρηγόπουλος, είτε στο Μαυρομμάτι ή τη Γράλιστα Αγράφων, όπως υποστηρίζουν ο Σουρμελής και ο Περραιβός, όλοι συμφωνούν ότι γεννήθηκε κάτω από αντίξοες συνθήκες και πέρασε δύσκολα παιδικά χρόνια, καθώς ήταν νόθος. Ο αγώνας για επιβίωση και η επιμονή που, σύμφωνα με τους πρώτους βιογράφους του, τον χαρακτηρίζουν από τα παιδικά του χρόνια, προικίζουν τον ήρωα με όλα εκείνα τα ψυχικά χαρίσματα που θα δικαιολογήσουν τα ηρωικά κατορθώματά του στα χρόνια της Επανάστασης. Επίσης, είτε υπηρέτησε πρώτα στα στρατιωτικά σώματα του Αλή πασά, όπως γράφουν ο Περραιβός και ο Ζαμπέλιος, είτε πρωτοβγήκε κλέφτης σε μικρή ηλικία, όπως γράφουν ο Γαζής και ο Αιινιάν, η γενικά αποδεκτή πληροφορία ότι έζησε μεταξύ των οπλαρχηγών της Ρούμελης –για ένα διάστημα μάλιστα ως πρωτοπαλίκαρο του περίφημου Κατσαντώνη– στοιχειοθετεί επαρκώς την ταυτότητά του ως κλέφτη και, συνεπώς, υπηρετεί την ερμηνεία της «αντιστασιακής» για το έθνος δράσης του πριν την Επανάσταση.

Στις εναλλακτικές παραλλαγές για την προεπαναστατική ζωή του Καραϊσκάκη μπορούμε να διακρίνουμε ένα κοινό ερμηνευτικό μοτίβο, που είναι εύκολα αναγνωρίσιμο στις εκτεταμένες βιογραφίες του Αιινιάν και του Παπαρρηγόπουλου, ενώ διαπερνά και τα σύντομα βιογραφικά σημειώματα του Γαζή, του Σουρμελή, του Περραιβού και του Ζαμπέλιου: η ζωή του βιογραφούμενου πριν το Εικοσιένα επενδύεται εξ ολοκλήρου με το νόημα που της δίνει η συμμετοχή του στην Επανάσταση. Έτσι, όμως, η συμμετοχή

του Καραϊσκάκη στην εθνική επανάσταση δεν θεωρείται μόνο καθοριστική καμπή στη ζωή του επειδή μετασχηματίζει τις ιδέες και μεταστρέφει και τη δράση του.¹³ Χρησιμοποιείται επιπλέον από τους βιογράφους του ως το ερμηνευτικό κλειδί για την εξιστόρηση της ζωής του πριν το Εικοσιένα, με τρόπο που μας θυμίζει την έννοια της «μεταστροφής» (conversion) που εισηγήθηκαν οι Μπέργκερ και Λούκμαν.¹⁴ Βέβαια, στην περίπτωση του Καραϊσκάκη δεν έχουμε τον ίδιο να διηγείται και να ερμηνεύει το παρελθόν του με βάση την εμπειρία της εθνικής επανάστασης και τις ιδέες που διαμόρφωσε εξαιτίας της συμμετοχής του σε αυτήν. Έχουμε τον λόγο των βιογράφων του, που εξιστορούν και ερμηνεύουν όλη τη ζωή του με βάση το

13. Σε αυτό το σημείο θίγω ένα πρόβλημα που έχω επιχειρήσει να αναλύσω συστηματικά αλλού, δηλαδή την αλλαγή που επέρχεται στην ιστορία της ζωής του Καραϊσκάκη με τη συμμετοχή του στον πόλεμο της εθνικής ανεξαρτησίας και στις ευρύτερες επαναστατικές διεργασίες. Πρόκειται για μετασχηματισμό του εαυτού και της ταυτότητας του ρουμελιώτη οπλαρχηγού που παράγεται ως αποτέλεσμα της αντίδρασης και των προσαρμογών του στις προκλήσεις του περιβάλλοντός του, στις νέες συνθήκες που δημιουργεί η εθνική επανάσταση. Ο μετασχηματισμός αυτός αποτυπώνεται στις επιλογές του, που δείχνουν την οπτική με βάση την οποία βιώνει, ερμηνεύει και επανερμηνεύει τον εαυτό του και τον κόσμο κατά τη διάρκεια του Εικοσιένα. Βλ. σχετικά Τζάκης, *Γεώργιος Καραϊσκάκης*, και D. Tzakis, «From Locality to Nation State Loyalty: Georgios Karaiskakis during the Greek Revolution», στο P. Pizaniias (επιμ.), *The Greek Revolution of 1821: A European Event*, Istanbul, The Isis Press, 2011, σ. 129-149.

14. Δηλαδή ένας «σχεδόν πλήρης μετασχηματισμός [όπου] το άτομο “αλλάζει κόσμο”». Πρόκειται ουσιαστικά για «ρήξη στην υποκειμενική βιογραφία», η εξιστόρηση της οποίας από το ίδιο το υποκείμενο γίνεται με όρους «πριν» και «μετά»: «Συχνά η επανερμηνεία [...] με όρους “προ Χριστού” και “μετά Χριστόν”, “προ της Δαμασκού” και “μετά τη Δαμασκό” [...] συμπεριλαμβάνει την αναδρομική προβολή στο παρελθόν ερμηνευτικών σχημάτων του παρόντος [...]. Η προ της μεταστροφής βιογραφία τυπικά εκμηδενίζεται *in toto* υπαγόμενη σε μια αρνητική κατηγορία που καταλαμβάνει στρατηγική θέση στον νέο νομιμοποιητικό μηχανισμό [...]. Τέτοια ερμηνευτικά σχήματα [...] εγγυώνται τη βιογραφική συνέχεια και εξομαλύνουν τις ασυνέχειες μόλις προκύπτουν», βλ. Πέτερ Μπέργκερ - Τόμας Λούκμαν, *Η κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας. Μια πραγματεία στην κοινωνιολογία της γνώσης*, Αθήνα, Νήσος, 2003, σ. 287, 292 και 296. Τέτοιου τύπου «μεταστροφή» προκαλεί το Εικοσιένα στους αγωνιστές που έγραψαν ή διηγήθηκαν σε άλλους τα απομνημονεύματά τους. Βλ. ενδεικτικά, Ν. Ροτζώκος, *Πολιτικές και κοινωνικο-πολιτικές συγκρούσεις στο Εικοσιένα: οι προύχοντες της Πελοποννήσου*, δακτ. διδακτ. διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1996, ιδίως το Μέρος Α' με τίτλο «Η ιστορία σε πρώτο πρόσωπο» (σ. 23-232).

συνολικότερο νόημα που προσδίδει η εθνική ιδεολογία στο εθνικοποιημένο προεπαναστατικό παρελθόν, ατομικό και συλλογικό.¹⁵ Έτσι, οι λιγοστές και συχνά αντικρουόμενες πληροφορίες των πρώτων βιογραφιών για την περίοδο πριν το Εικοσιένα, προσδίδουν τελικά συνοχή στην εξιστόρηση της ζωής του Καραϊσκάκη, αλλά και στον μύθο του ως εθνικού ήρωα, καθώς επισημαίνουν και τονίζουν την κλέφτικη-«αντιστασιακή» δράση του.¹⁶ Με τον τρόπο αυτό, η βιογραφία του εθνικού ήρωα μετατρέπεται σε πηγή από την οποία αντλεί τον διδακτισμό της η εθνική δραματουργία.

Οι πρώτοι βιογράφοι του Καραϊσκάκη, λοιπόν, ζώντας σε μια κοινωνία που δημιουργούσε τους εθνικούς της μύθους μετά από μια μεγάλη εθνική επανάσταση, σκιαγράφησαν το πορτρέτο του εθνικού ήρωα. Εκείνο που τους ενδιέφερε ήταν να παρουσιάσουν τον αγώνα και τον θάνατό του για την πατρίδα και όχι τις «λεπτομέρειες» από τη ζωή του πριν την Επανάσταση: ποιοι ήταν οι γονείς του, πώς και πού μεγάλωσε, τι άλλο έκανε στη ζωή του εκτός από το να είναι κλέφτης και υπομίσθιος του Αλή πασά. Αλλά τα εκτενή ή σύντομα αφηγήματα των πρώτων βιογράφων του, με τις αντικρουόμενες πληροφορίες και τις σιωπές τους, αποτελούν τις παλαιότερες γραπτές μαρτυρίες για το μεγαλύτερο και άγνωστο μέρος της ζωής του. Εδώ ακριβώς τίθεται ένα δεύτερο ιστοριογραφικό ζήτημα σε σχέση με τις πρώτες βιογραφίες του Καραϊσκάκη. Η απουσία άλλων γραπτών πηγών για τη ζωή του πριν την Επανάσταση θέτει στον σημερινό ερευνητή ορισμένα σημαντικά μεθοδολογικά ζητήματα σχετικά με τη χρήση των πρώτων βιογραφιών ως ιστοριογραφικού υλικού.

15. «Από όποια σκοπιά κι αν τους εξετάσουμε λοιπόν, οι εθνικοί ήρωες μας δείχνουν ότι πίσω τους βρίσκεται μια ορισμένη διαδικασία ιδεολογικής κατασκευής, κάποια κριτήρια ανάδειξης τα οποία δεν έχουν να κάνουν τόσο με τους ίδιους και την όποια δική τους ιστορικότητα, αλλά με τις φροντίδες της κοινωνίας που τους επιλέγει για να τους τοποθετήσει στο δικό της στερέωμα συμβολισμών», Παντ. Λέκκας, *Το παιχνίδι με τον χρόνο*, σ. 140.

16. Ο Μακρυγιάννης, που έγραψε τα απομνημονεύματά του την ίδια ακριβώς εποχή στην οποία γράφονται οι πρώτες βιογραφίες του Καραϊσκάκη, αποτυπώνει πα-
ραδειγματικά αυτή την εθνικοποιημένη ανάγνωση της κλέφτικης δράσης του Καραϊ-
σκάκη που διαπερνά τις βιογραφίες του εθνικού ήρωα: «Ο Καραϊσκάκης, από δέκα
χρονών παιδί κλέφτης θα γύριζε με τους Τούρκους, οπού τους σκότωνε μέσα στους λό-
γκους και περπάταγε ξυπόλυτος από μικρό παιδί για την λευτεριά»· Μακρυγιάννης,
Απομνημονεύματα, εισαγωγή - σχόλια Σπ. Ι. Ασδραχάς, Αθήνα, Μέλισσα, 1957, σ. 75.

Στόχος μου εδώ δεν είναι βέβαια να απαντήσω σε θεμελιώδη ερωτήματα της ιστορικής θεωρίας,¹⁷ αλλά μάλλον να δοκιμάσω τις σχετικές θεωρητικές ευαισθησίες προκειμένου να αναφερθώ με παραστατικό / παραδειγματικό τρόπο στα προβλήματα που αντιμετωπίζει ένας ιστορικός επί τω έργω, καθώς επεξεργάζεται το υλικό του. Θα παρουσιάσω με τη μορφή ερωτημάτων τα προβλήματα που κλήθηκα να διαχειριστώ προκειμένου να συγγράψω μια νέα βιογραφία του Καραϊσκάκη. Μπορούμε άραγε να ψηλαφήσουμε και να διακρίνουμε (και σε ποιον βαθμό) τα ίχνη της προεπαναστατικής ζωής του στις εξιστορήσεις των πρώτων βιογράφων του; Μπορούμε να αποδεσμεύσουμε τα ίχνη αυτά από την ερμηνεία με την οποία οι ίδιοι τα παρουσίασαν; Είναι δυνατόν να ενσωματωθούν οι πληροφορίες των πρώτων βιογραφιών σε μια νέα εξιστόρηση, να τεκμηριώσουν μια διαφορετική ερμηνεία και για τη ζωή του Καραϊσκάκη πριν την Επανάσταση αλλά και για τη συμμετοχή του στον εθνικό αγώνα; Ή, μήπως, οι αποσπασματικές και αντικρουόμενες πληροφορίες των βιογράφων του 19ου αιώνα μας επιτρέπουν τελικά να αναφερθούμε αποκλειστικά και μόνο στους όρους υπό τους οποίους αυτοί προσέλαβαν και αφηγήθηκαν τη ζωή του;

Με βάση ένα μεταφορικό σχήμα, το οποίο αντλώ από τον διάλογο σχετικά με τα προβλήματα του θετικισμού και της μεταμοντέρνας κριτικής του στο πεδίο της ιστοριογραφίας,¹⁸ θα έλεγα ότι τα προηγούμενα ερωτήματα μπορούν να επαναδιατυπωθούν ως εξής: οι πρώτες βιογραφίες του Καραϊσκάκη δημιουργούν άραγε έναν αδιαπέραστο τοίχο –ή ένα πέπλο– που απαγορεύει την επικοινωνία μας με το παρελθόν και μας επιτρέπει τελικά να μελετήσουμε μόνο τον τρόπο με τον οποίο το παρελθόν έγινε αφήγημα; Ή, αντίθετα, ο τοίχος έχει παράθυρα και μικρές ρωγμές που τελικά μας αφήνουν να έχουμε μια ορισμένη θέαση της ιστορικής πραγματικότητας, του ιστορικού προσώπου που μελετάμε;

17. Για την κριτική στον θετικισμό και τους τρόπους με τους οποίους μπορούμε να αξιοποιήσουμε τις ευαισθησίες της ερμηνευτικής προσέγγισης για να διαχειριστούμε τα προβλήματα που συναντά μια «αναστοχαστική ιστοριογραφία» βλ. ενδεικτικά Ελένη Ανδριάκαινα, *Πέραν του θετικισμού και του μεταμοντερνισμού. Δοκίμια στην ιστορική κοινωνιολογία*, Πάτρα, Opportuna, 2009, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

18. Βλ. *σχετικά*, Carlo Ginzburg, «Checking the Evidence: The Judge and the Historian», *Critical Inquiry* 18/1 (Φθινόπωρο 1991), σ. 83.

Νομίζω πως μπορούμε να προσεγγίσουμε κάποιες πλευρές της προεπαναστατικής ζωής του ήρωα, στηριζόμενοι αποκλειστικά στις αποσπασματικές και αντικρουόμενες πληροφορίες των πρώτων βιογράφων, και να τις εξιστορήσουμε με τρόπο διαφορετικό από εκείνους. Τα λίγα σημεία συμφωνίας των πρώτων βιογράφων αποτελούν ίχνη, δηλαδή μαρτυρίες, για το ιστορικό πρόσωπο Γεώργιος Καραϊσκάκης. Πράγματι ήταν γιος της καλόγιας Ζωής Ντιμισκή, η οποία καταγόταν από οικογένεια οπλαρχηγών της Άρτας και ήταν εξαδέλφη του αρματολού Γώγου Μπακόλα. Τα αναφερόμενα πρόσωπα και οι οικογένειές τους ήταν τόσο γνωστά την εποχή που γράφονταν οι πρώτες βιογραφίες του Καραϊσκάκη –δηλαδή το 1828, το 1834 ή ακόμη και το 1858– που φαντάζει απίθανο η συγγένεια με τον Μπακόλα να μην είναι πραγματική. Και ήταν πράγματι κλέφτης ο Καραϊσκάκης και έγινε πρωτοπαλικάρο στην ομάδα του Κατσαντώνη, ενώ είχε υπηρετήσει για πολλά χρόνια και στα στρατιωτικά σώματα του Αλή πασά. Και εδώ οι τόσο γενικές, αόριστες και αχρονολόγητες πληροφορίες αφορούν γεγονότα τόσο γνωστά, και σε τόσους πολλούς, που μοιάζει και πάλι απίθανο να μην αληθεύουν. Τα πρωτοπαλικάρα του Κατσαντώνη ζούσαν όταν κυκλοφόρησαν οι πρώτες βιογραφίες του Καραϊσκάκη, τουλάχιστον οι περισσότεροι από αυτούς –το ίδιο και οι κατά καιρούς οπλαρχηγοί των σωμάτων του Αλή πασά. Αν οι βιογράφοι του Καραϊσκάκη αυθαιρετούσαν σχετικά με τις πληροφορίες που διακινούσαν για τη ζωή του ήρωα πριν την Επανάσταση, κάποιοι θα είχαν βρεθεί να τις αμφισβητήσουν.¹⁹

Επαρκούν αυτές οι δύο-τρεις διαμεσολαβημένες πληροφορίες για να ανασυστήσουμε τη ζωή του Καραϊσκάκη πριν την Επανάσταση; Ασφαλώς όχι. Μας επιτρέπουν βέβαια να αφηγηθούμε πλευρές της ζωής του –αποκλειστικά γνωστές από τις πρώτες βιογραφίες–, θέτοντας όμως τα δικά μας ερωτήματα: ερωτήματα που αφορούν την παρουσία του στον κόσμο των ενόπλων, ως πρωτοπαλικάρου του Κατσαντώνη και ως σωματοφύλακα του Αλή πασά. Και, ακόμη, ερωτήματα σχετικά με τον συγγενικό δεσμό με τον Γώγο Μπακόλα αλλά και με το οικογενειακό σκάνδαλο που ενσάρκωνε, καθώς ήταν ο νόθος γιος καλόγιας. Αν οι πρώτες βιογραφίες του Καραϊσκάκη

19. Αντίθετα, η πληροφορία για την παρουσία του Καραϊσκάκη στην ομάδα του Κατσαντώνη επιβεβαιώνεται και από άλλες, δευτερογενείς πηγές· βλ. σχετικά Επ. Φραγγίστας, *Βίος Κατζαντώνη*, Αθήνα 1862, σ. 31, 61.

αποτελούν έναν τοίχο ανάμεσα σε εμάς και το ιστορικό πρόσωπο που μελετάμε, τότε οι πληροφορίες στις οποίες συγκλίνουν οι πρώτοι βιογράφοι είναι τα «παράθυρα» που μας επιτρέπουν να διακρίνουμε, αμυδρά έστω, κάποιες από τις ψηφίδες που συνέθεταν την προεπαναστατική ζωή του.

Ακολουθώντας αυτά τα ίχνη, έχουμε τη δυνατότητα να συγκροτήσουμε μια ιστοριογραφικά αξιόπιστη ερμηνεία για το τι σημαίνει να είναι κανείς νόθος γιος καλόγριας ή συγγενής του Μπακόλα και κλέφτης στα χρόνια του Αλή πασά. Μια ερμηνεία που θα υποκινείται από ένα κατανοητικό ενδιαφέρον για το παρελθόν και θα προκύπτει ως αποτέλεσμα του διαλόγου ανάμεσα στις διαθέσιμες ιστορικές πηγές και τις θεωρητικές οπτικές υπό τις οποίες μπορούμε να επιχειρήσουμε την προσέγγισή τους –δηλαδή, τις διάφορες, παλιές και νεότερες, μελέτες που έχουν εκπονηθεί για τους «παραδοσιακούς ενόπλους», τους κλέφτες και τους αρματολούς, για τον Κατσαντώνη, τον Μπακόλα, τους δεσμούς και τα δίκτυα συγγένειας μεταξύ των οπλαρχηγών, το ελληνικό εθνικό κίνημα και τον Αλή πασά.

Τα ίχνη στα οποία αναφέρομαι μας επιτρέπουν να συσχετίσουμε τη ζωή του Καραϊσκάκη πριν την Επανάσταση με τη συμμετοχή του στο Εικοσιένα με όρους ιστορικούς και όχι πρωθύστερους. Μπορούμε να διερευνήσουμε, δηλαδή, τη συνάντηση του κόσμου των κλεφτών και των αρματολών με το εθνικό φαινόμενο και να εντοπίσουμε τις συνέχειες αλλά και τις τομές και τις προσαρμογές που προκάλεσε η Επανάσταση στη ζωή του ρουμελιώτη οπλαρχηγού. Ταυτόχρονα, όμως, οι πρώτες βιογραφίες του Καραϊσκάκη, με τις λιγοστές πληροφορίες και τις μεγάλες σιωπές για την προεπαναστατική περίοδο, μας περιορίζουν να κατανοήσουμε και να ερμηνεύσουμε τη ζωή του «πριν» το Εικοσιένα αποκλειστικά ως ενόπλου στα χρόνια του Αλή πασά. Φυσικά, ο Καραϊσκάκης δεν υπήρξε μόνο κλέφτης ή σωματοφύλακας του Αλή πασά, αλλά και γιος, συγγενής, γείτονας, σύζυγος... Έτσι, οι πρώτες βιογραφίες του, που συντέθηκαν σε μια εποχή διαμόρφωσης σύγχρονων εθνικών ηρωικών προτύπων, υπαγορεύουν κατά κάποιον τρόπο τα δικά τους γνωστικά όρια στην ερευνητική μας ματιά –όρια τα οποία δεν αναλύθηκαν απλά ως εμπόδια αλλά και ως δυνατότητες της ιστορικής γνώσης, του ιστοριογραφικού-κατανοητικού εγχειρήματος.

Ουρανία Πολυκανδριώτη

Ο ΣΤΡΑΤΗΣ ΜΥΡΙΒΗΛΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΠΟΛΛΑΠΛΕΣ
ΑΝΑΓΝΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ

Προκειμένου να μιλήσει κανείς για την πρόσληψη του έργου ενός λογοτέχνη, είναι απαραίτητες ορισμένες, αυτονόητες ίσως, διευκρινίσεις ως προς τις ποικίλες παραμέτρους της πρόσληψης αυτής. Μια πρώτη αυτονόητη διευκρίνιση είναι ότι η κριτική αποτίμηση του έργου ενός λογοτέχνη, ποιητή ή πεζογράφου, ενώ θεωρητικά οφείλει να συνυπολογίζει τα ιστορικά, πνευματικά και κοινωνικά δεδομένα της εποχής κατά την οποία δημιουργήθηκε, ωστόσο συναρτάται άμεσα και με την περίοδο κατά την οποία το έργο αυτό γίνεται αντικείμενο κριτικής, ιδίως μάλιστα αν σε αυτό εκφράζονται κριτικές παρεμβάσεις του συγγραφέα στην ιστορία, στην κοινωνία και στην πολιτική. Ειδικά στην περίπτωση του Στράτη Μυριβήλη, η πρόσληψη-αποτίμηση του έργου του εμφανίζεται διαφορετική κατά την εποχή του Μεσοπολέμου, έτσι όπως εκφράστηκε από τους συνομηλίκους του ή ακόμη και από τους και μεγαλύτερους του, και διαφορετική αργότερα, μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και την Κατοχή, και πάλι μετά το 1969, τη χρονιά δηλαδή του θανάτου του. Αντίστοιχα διαφορετική είναι και η ματιά των νεωτέρων, των κριτικών, για παράδειγμα, της δικής μας εποχής. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι οι ποικίλες αναγνώσεις ενός έργου αλλοιώνουν την ερμηνεία του περιεχομένου του εκ βάθρων, αλλά ότι με το πέρασμα των χρόνων και υπό το βάρος των ιστορικών, πολιτικών και ιδεολογικών αλλαγών οι αναγνώσεις αυτές εμπλουτίζονται από τις νέες εμπειρίες, από τα δεδομένα της ιστορικής εξέλιξης καθώς και από τα αισθητικά πρότυπα της κάθε εποχής.¹

1. Για τη λειτουργία της ανάγνωσης και για τους διαφορετικούς τρόπους πρόσληψης ενός έργου σε διαφορετικές περιόδους μέσα από μια συνδυαστική προσέγγιση τόσο ιστορική και κοινωνιολογική όσο και αισθητική, βλ. το κλασικό έργο του Wolfgang Iser, *L'acte de lecture. Théorie de l'effet esthétique*, Collection «Phi-

Μολονότι είναι θεωρητικά μη θεμιτό και δομικά όχι συναρτημένο με το ίδιο το λογοτεχνικό κείμενο, ωστόσο ο δημόσιος λόγος του λογοτέχνη, οι εκπεφρασμένες απόψεις του και οι δημόσιες δραστηριότητές του τελικά επιδρούν σημαντικά στην κριτική αποτίμηση του έργου του. Τα εξωκειμενικά αυτά δεδομένα, που συχνά είναι και ετεροχρονισμένα σε σχέση με το χρόνο δημιουργίας, συμβαίνει να συμβάλλουν σε μια επανανάγνωση του λογοτεχνικού έργου μέσα από νέο, κάθε φορά, ερμηνευτικό φίλτρο. Όπως η ιστορία ξαναγράφεται μέσα από τα νέα δεδομένα της κάθε εποχής, έτσι και το λογοτεχνικό έργο ξαναδιαβάζεται υπό το πρίσμα άλλων κάθε φορά παραμέτρων.

Ο χρόνος της κριτικής και η ηλικία των ατόμων δεν είναι όμως οι μοναδικοί παράγοντες της διαμόρφωσης της εικόνας ενός λογοτέχνη. Ειδικά για τον Μυριβήλη, ο χρόνος και η ηλικία συνυφαίνονται με το ευρύτερο πλέγμα προσλήψεων και αποτιμήσεων του έργου και του θεωρητικού λόγου της γενιάς του '30. Το γεγονός ότι ο Μυριβήλης υπήρξε ένας σημαντικός εκπρόσωπος της γενιάς αυτής έχει ως αποτέλεσμα το έργο του να κρίνεται στο πλαίσιο των λογοτεχνικών επιδιώξεων και των ιδεολογικών τοποθετήσεών της. Θα πρέπει μάλιστα να συνυπολογίσουμε το γεγονός ότι η παρεμβατικότητα των συγγραφέων της γενιάς του '30 δεν εκφράστηκε μόνο μέσα από το λογοτεχνικό τους έργο αλλά και με τη μαχητική αρθρογραφία τους αναφορικά με ζητήματα τόσο φιλολογικά, όσο και γενικότερα πνευματικά, κοινωνικά και ιδεολογικά. Οι εκπεφρασμένες αυτές θέσεις και απόψεις τους καθορίζουν συνεπώς και τις αναγνώσεις και επαναναγνώσεις του έργου τους.² Γιατί αν είναι κάτι που διαφοροποιεί σαφώς τη συγκεκριμένη γενιά από άλλες φιλολογικές γενιές (όπως έχουμε συνηθίσει να τις αποκαλούμε κατηγοριοποιώντας τη λογοτεχνική παραγωγή) είναι η αυτοσυνειδησία της ως μιας μαχόμενης ομάδας που θέλει να έρθει σε ρήξη με το παρελθόν, να διαμορφώσει μια ιδεολογία και να κρατήσει και τα ηνία αυτής της ιδιότυπης φιλολογικο-ιδεολογικής παρέμβασης. Οι αναμφίβολα ηγετικές και καθοδηγητικές αυτές τάσεις της γενιάς του '30 είχαν άλλωστε

losophie et Langage», Βρυξέλες, Pierre Mardaga, 1985 (α' γερμανική έκδοση 1976).

2. Για μια σύγχρονη αποτίμηση του έργου και των ιδεών της γενιάς του '30, βλ. Δημήτρης Τζιόβας, *Ο μύθος της γενιάς του τριάντα. Νεοτερικότητα, ελληνικότητα και πολιτισμική ιδεολογία*, Αθήνα, Πόλις, 2011.

εκληφθεί και αποδοκιμαστεί, ως «μονομανία» (όπως έγραφε ο Βάσος Βαρίκας το 1939)³ ακόμα και από τους συνομηλίκους τους, ενώ παράλληλα ιδιαίτερα αμφίβολη είναι η πραγματική απήχηση του έργου τους στο κοινό της εποχής τους, που βρέθηκε μάλλον απροετοίμαστο να αποδεχθεί τους νεωτερικούς τρόπους έκφρασης, ιδιαίτερα στην ποίηση, καθώς και τους γενικότερους προβληματισμούς τους.

Εδώ όμως τα πράγματα περιπλέκονται ακόμη περισσότερο. Η γενιά του '30 στην πορεία της δεν αποδείχθηκε ούτε ομοιογενής ούτε συμπαγής, ενώ ούτε και η διάθεση παρέμβασης ή διαμόρφωσης ιδεολογίας ήταν το ίδιο έντονη σε όλους, ούτε εκφράστηκε με τα ίδια επιχειρήματα, τους ίδιους προσανατολισμούς ή και την ίδια ηγετική διάθεση. Ο Στράτης Μυριβήλης, όπως και ο Ηλίας Βενέζης άλλωστε, κινήθηκαν στις παρυφές του σκληρού πυρήνα της γενιάς. Η προέλευσή τους από τη Μυτιλήνη και τη Μικρά Ασία, η εξοικείωσή τους με τον αγροτικό και νησιωτικό πληθυσμό, τους διαφοροποιεί από τον κατεξοχήν αστικό κύκλο της Αθήνας και το αστικό και κοσμοπολιτικό περιβάλλον της Μικράς Ασίας (Σμύρνη και Κωνσταντινούπολη), μέσα στο οποίο γαλουχήθηκαν ο Γιώργος Θεοδοιάδης, ο Κοσμάς Πολίτης ή ο Γιώργος Σεφέρης. Η προσήλωσή τους στα πάτρια εδάφη και στην ελληνική παράδοση, διοχετεύτηκε βέβαια στο ελληνικό αστικό κέντρο και συγχωνεύτηκε με την αναζήτηση των ελληνικών αξιών και της ελληνικής ιδιοσυστασίας, με το κυρίαρχο δηλαδή αίτημα της «ελληνικότητας», αλλά τους κράτησε μακριά από τα ευρωπαϊκά λογοτεχνικά πρότυπα και από τολμηρότερους λογοτεχνικούς πειραματισμούς.⁴

Τελικά ποια είναι η εικόνα του Μυριβήλη που προκύπτει από όλο αυτό το σύνθετο πλέγμα; Είναι προφανές ότι στο επίπεδο της κριτικής η εικόνα δεν είναι ούτε ενιαία ούτε συμπαγής αλλά πολλαπλή και πολυδιάστατη. Εάν τα σχολικά εγχειρίδια και το πρόγραμμα της τηλεόρασης μπορούν να μας προσφέρουν μια πρώτη γενική εικόνα του συγγραφέα στα μάτια του

3. Βάσος Βαρίκας, *Η μεταπολεμική μας λογοτεχνία*, Αθήνα, Γαβριηλίδης, 1939, σ. 8-9. Αναφέρεται και σχολιάζεται από τον Τάκη Καγιαλή, *Η επιθυμία για το Μοντέρνο. Δεσμεύσεις και αξιώσεις της λογοτεχνικής διανόησης στην Ελλάδα του 1930*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 65-67.

4. Ο Vitti άλλωστε επισημαίνει ότι η γραφή του Μυριβήλη παραπέμπει περισσότερο στον Καρκαβίτσα παρά στη γενιά του '30. Βλ. Mario Vitti, *Η γενιά του τριάντα*, Αθήνα, Ερμής, 1987, σ. 260-266.

μέσου αναγνώστη, τότε ο Μυριβήλης είναι κατά κύριο λόγο ο συγγραφέας της *Ζωής εν τάφω*, του πλέον εμβληματικού αντιπολεμικού έργου στη νεοελληνική γραμματεία, και της *Δασκάλας με τα χρυσά μάτια*, που κατέληξε και σε τηλεοπτική σειρά.

Ο Μυριβήλης έχαιρε πράγματι εκτίμησης στην εποχή του και είχε πρωτοστατήσει σε ανανεωτικές προσπάθειες ήδη από τα χρόνια της λεσβιακής άνοιξης και της έκδοσης της εφημερίδας *Καμπάνα*.⁵ Από τις πρώτες όμως ανανεωτικές προσπάθειες, οδηγήθηκε προοδευτικά σε μια έντονη εθνικιστική και φυλετική ιδεολογία που άρχισε να εκφράζεται στα χρόνια του μεταξικού καθεστώτος και συνεχίστηκε και στα μεταπολεμικά χρόνια. Τα σταθερά στοιχεία, ωστόσο, που κατ' εξακολούθηση ξεχωρίζει η κριτική στο έργο του Μυριβήλη είναι η υψηλή ποιότητα της γραφής του, το αντιπολεμικό μήνυμα της *Ζωής εν τάφω* και ο μαχητικός δημοτικισμός του που άντλησε από τη λαϊκή παράδοση. Έτσι, ο Μυριβήλης από τη μια θεσμοθετήθηκε ως ένας καταξιωμένος συγγραφέας που έχει πάντα θέση στα σχολικά εγχειρίδια,⁶ από την άλλη αμφισβητήθηκε λόγω των πολύ ακραίων θέσεων που υποστήριξε.

Αν λοιπόν ξαναγυρίσουμε στα ηλικιακά δεδομένα, το έργο του Μυριβήλη κρίθηκε από τους συνομηλίκους του ανάλογα με τις διαφορετικές τάσεις και απόψεις που είχαν αναπτυχθεί στο εσωτερικό του κύκλου της γενιάς, καθώς επίσης και από τον βαθμό εξοικείωσής τους με το μοντέρνο: ο Μ. Καραγάτσης, για παράδειγμα, θεωρούσε ότι σε αντίθεση με το έργο Ώρες αργίας του Θεοτοκά, η *Ζωή εν τάφω* του Μυριβήλη «είναι της ζωντανής

5. Βλ. σχετικά, Σοφία Ματθαίου, «Η εφημερίδα *Καμπάνα*, όργανο των εφέδρων και των ντόπιων συμφερόντων, Μυτιλήνη 1923-24», *Μνήμων* 10 (1985), σ. 212-235· Παναγιώτης Μιχαηλάρης, «*Καμπάνα*», στο *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1984*, επιμ. Λουκία Δρούλια - Γιούλα Κουτσοπανάγου, τ. Β', Αθήνα, ΙΝΕ/ΕΙΕ, 2008, σ. 504-505.

6. Η παρουσία του Μυριβήλη είναι σταθερή και πλούσια στα σχολικά εγχειρίδια από το 1934. Κρίνοντας από τον αριθμό των ανθολογούμενων κειμένων και από το πλήθος των σχολικών εγχειριδίων στα οποία περιέχονται τα κείμενα αυτά, η παρουσία του Μυριβήλη είναι εντονότερη από των άλλων πεζογράφων της γενιάς του '30. Βλ. τα σχετικά τεκμήρια στο Λάμπρος Βαρελάς, *Η νεοελληνική και μεταφρασμένη λογοτεχνία στην ελλαδική δευτεροβάθμια εκπαίδευση (1884-2001)*, Θεσσαλονίκη, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων - Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 2007. Για τον Μυριβήλη, στις σ. 246-247.

σκολής των ζωντανών ανθρώπων». Ο Μυριβήλης, για τον Καραγάτση, μπορεί να μην έχει την «υπερεκλεφτισμένη» ψυχή του Θεοτοκά, έχει όμως ψυχή άφθονη: «Ο κ. Θεοτοκάς [γράφει ο Καραγάτσης] βλέπει τον Εαυτό του [με κεφαλαίο], μεσ' στον κόσμο. Ο κ. Μυριβήλης βλέπει τον Κόσμο και θυμάται τον εαυτό του [με μικρό]. Ο πρώτος λέει εξυπνάδες μπρος στο αίνιγμα του Ανθρώπου. Καθαρό παιχνίδι του μυαλού. Δεν έχει ψυχή. Ο δέφτερος πέφτει σε συλλογιά μπρος στην τραγωδία των ανθρώπων. Και η ψυχή του σκίζεται».⁷ Ωστόσο, ο Μυριβήλης κατακρίθηκε από άλλους συνομηλικούς του την εποχή του Μεσοπολέμου για τον ηθογραφικό χαρακτήρα του έργου του,⁸ ενώ ο ηθογραφικός αυτός χαρακτήρας αργότερα θεωρήθηκε προσόν και δείκτης της λαϊκής ψυχής του ελληνισμού. Η ηθογραφία ήταν φυσικά το κόκκινο πανί για τους λογοτέχνες του Μεσοπολέμου και συνιστούσε τη διαχωριστική γραμμή από το απορριπτέο παρελθόν και από τη γενιά του 1880.⁹ Ο Αντρέας Καραντώνης, το 1938, στο πλαίσιο της μεταξικής δικτατορίας και στις παραμονές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου έγραφε για το *Η ζωή εν τάφω*, έργο που θεωρούσε ότι έχει μια πολύ υψηλή λογοτεχνική ποιότητα, ότι το αντιπολεμικό του μήνυμα είναι υπερβολικά σαρκαστικό, ότι τελικά θίγει την ηθική έννοια του πολέμου καθώς και αξίες που σ' έναν «σημερινό κοινωνικό άνθρωπο επιβάλλουν τον σεβασμό».¹⁰

7. Μ. Καραγάτσης, «Ανέκδοτο νεανικό δοκίμιο», *Η Λέξη* 44 (Μάιος 1985), σ. 395-396.

8. Ν. Καλαμάρης, επιστολή προς Γιώργο Θεοτοκά, 23.2.1938 στο Γιώργος Θεοτοκάς - Νικόλας Κάλας, *Μια αλληλογραφία*, επιμ. Ιωάννα Κωνσταντουλάκη-Χάντζου, Αθήνα, Πρόσπερος, 1989, σ. 29. Αναφέρεται και σχολιάζεται από τον Καγιαλή, *Η επιθυμία για το Μοντέρνο*, σ. 199.

9. Αρκεί να θυμίσουμε την καταδίκη της ηθογραφίας στο *Ελεύθερο Πνεύμα* του Θεοτοκά (*Ελεύθερο Πνεύμα* [1929], επιμ. Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα, Εστία, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, ¹1973, ²1998, 2002). Οι θέσεις βέβαια του Θεοτοκά, έτσι όπως εκφράστηκαν στο *Ελεύθερο Πνεύμα*, ήταν μάλλον προγραμματικές παρά απολογιστικές και οι συγγραφείς της γενιάς του '30 δεν τις ενστερνίστηκαν ούτε τις υλοποίησαν όλοι σε αυτόν τον βαθμό.

10. «Τίποτα δε σχηματοποίησε, τίποτα δεν έκρυψε, μολονότι το αντιπολεμικό του αίσθημα παρασέρνει το χέρι του σε σκληρές, σε υπερβολικά σαρκαστικές ζωγραφικές ερμηνείες τύπων και μορφών του στρατού, που είναι φορείς της ηθικής έννοιας του πολέμου και που σ' έναν σημερινό κοινωνικό άνθρωπο επιβάλλουν τον σεβασμό», Αντρέας Καραντώνης, *Πεζογράφοι και πεζογραφήματα της γενιάς του '30* [¹1962], Αθήνα, Παπαδήμας, ³1990, σ. 37.

Στα μεταπολεμικά χρόνια, ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, με αφορμή κάποιες απορριπτικές απόψεις του Ηλία Βενέζη που δημοσιεύθηκαν στην εφημερίδα *Μεσημβρινή*, δήλωσε τον Ιούνιο του 1963, σε συνέντευξή του στην ίδια εφημερίδα, ότι η γενιά του '30 στο σύνολό της έχει «αυτούπερτιμηθεί», ότι στην πεζογραφία «ανήγαγε την επιβίωση της ηθογραφίας και το παραμύθι σε μοναδικό στόχο της πνευματικής δημιουργίας», και ότι οι εκπρόσωποί της υπήρξαν «ανίκανοι να συλλάβουν προβλήματα και να κινηθούν στον χώρο του πνεύματος, εμίσησαν κ' ελοιδώρησαν τις ιδέες και την αγωνία του στοχαστικού ανθρώπου». Αναγνωρίζει όμως ότι από τη γενιά αυτή θα μείνουν μερικά καλά βιβλία που δεν πρόκειται να πεθάνουν: *Η ζωή εν τάφω* και ο *Βασίλης ο Αρβανίτης* του Μυριβήλη.¹¹ Η άποψη αυτή του Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου απηχεί τη μέση άποψη για τον Μυριβήλη, έτσι όπως διατυπώνεται από τους συνομηλίκους του στα μεταπολεμικά χρόνια. Παρά τις αψιμαχίες των μελών της γενιάς, που έχουν πια χάσει την πρωτοκαθεδρία και βιώνουν την αμφισβήτησή τους από τους νεώτερους, ο Μυριβήλης παραμένει πάντα γι' αυτούς ένα παράδειγμα γνησιότητας και υψηλής υφολογικής αξίας.

Ο Γιάννης Χατζίνης, κριτικός που συναναστράφηκε τόσο τον Μυριβήλη όσο και άλλους της γενιάς του, γράφει στη *Νέα Εστία*, στις 15 Αυγούστου του 1969, ένα μήνα ακριβώς μετά από τον θάνατο του Μυριβήλη: «Αν ένας καλλιτέχνης λογαριάζεται από το βάρος της σκιάς που ρίχνει επάνω στην εποχή του, τότε ο Μυριβήλης είναι αναμφισβήτητα ένας μεγάλος συγγραφέας. Πάλεψε με αφάνταστο πείσμα, με δύναμη, με συνέπεια για να γίνει αυτή η σκιά όσο το δυνατόν πιο αισθητή, πιο διαρκής. Ό,τι έγραψε έχει τη σφραγίδα του πατημένη γερά, ανεξίτηλα. Μια σφραγίδα τόσο προσωπική που δεν συγχέεται με κανενός άλλου».¹² Την ανεξίτηλη αυτή σφραγίδα ο

11. Συνέντευξη του Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου στην εφ. *Μεσημβρινή*, 28 Ιουνίου 1963. Αναφέρεται στο *Η μεταπολεμική πεζογραφία*, τ. Η', Παράρτημα, Αθήνα, Σοκόλης, 1992, σ. 310. Στη σειρά συνεντεύξεων που πήρε η *Μεσημβρινή* μετά από τις δηλώσεις του Βενέζη δημοσιεύθηκε εκείνη του Θεοτοκά που ήταν έντονα επικριτική εναντίον του Βενέζη.

12. Γιάννης Χατζίνης, «Ένα έργο κι ένα παράδειγμα», *Νέα Εστία* 1011 (15 Αυγούστου 1969), σ. 1189. Σε παρένθεση ας σημειωθεί ότι οι νεκρολογίες είναι πάντα εκείνα τα βιωματικά κείμενα που απορροφούν τη συγκίνηση όσων γνώρισαν τον σημαντικό νεκρό αλλά παράλληλα αποτελούν και το βήμα για να εκφραστεί μία πρώτη, έστω και αδιόρατη, κριτική και επικριτική προσέγγιση του έργου του· για το λόγο αυτό παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον όχι μόνο

Χατζίνης την εντοπίζει στην ακαταπόνητη και σε υπερβολή επεξεργασία της μορφής χωρίς ποτέ η υπερβολή να χάνει τη φυσικότητά της: «Ο Μυριβήλης είναι ο τεχνίτης που υψώνεται σε δημιουργό». Η υπερβολή, όμως, χαρακτήριζε γενικότερα τον Μυριβήλη παρατηρεί ο Χατζίνης και γράφει: «Έσπρωχνε τις αγάπες και τα μίση του στη διαπάσών» και τελικά διαπιστώνει ότι κουράστηκε πρόωρα. Τα τελευταία χρόνια της ζωής του είχε πέσει σε πλήρη πνευματική αδράνεια, σημειώνει ο Χατζίνης, χωρίς όμως ποτέ να χάνει την πίστη του στη μοναδικότητα του έργου του: «Αναπαύονταν πάνω στις δάφνες του με την ικανοποίηση του άρρωστου παιδιού που μαζεύει ολόγυρά του όλα τα παιχνίδια». Τη μοναδικότητα του έργου του Μυριβήλη ο Χατζίνης τελικά την εντοπίζει στη μορφή, γιατί, όπως πίστευε ο ίδιος ο Μυριβήλης, η τέχνη είναι πρώτα απ' όλα μορφή.

Σήμερα το έργο του Μυριβήλη δεν κινεί πια τόσο το ενδιαφέρον αυτοτελώς, όσο στο πλαίσιο της γενικότερης αποτίμησης και επανεκτίμησης του ρόλου που διαδραμάτισε η γενιά του '30 αλλά και του ρόλου του ίδιου του Μυριβήλη στο πλαίσιο της γενιάς αυτής. Εδώ όμως νέες παράμετροι καθορίζουν τον τρόπο της πρόσληψης.

Την περίοδο της μεταπολίτευσης το κύριο ερώτημα που τίθεται είναι ο τρόπος με τον οποίο η νεοελληνική πεζογραφία αποτυπώνει την πραγματικότητα. Μια κοινή διαπίστωση των μεταπολεμικών και πολιτικοποιημένων συγγραφέων για τους μεσοπολεμικούς είναι ο επιδερμικός τρόπος με τον οποίο καταπιάστηκαν με την πραγματικότητα, η διάθεση φυγής τους, η στατικότητα στην αποτύπωση κοινωνικών χαρακτήρων και η έλλειψη μιας πραγματικά κριτικής διάθεσης, ο άκρατος λυρισμός με τον οποίο οδηγήθηκαν σε μια άκρως εσωστρεφή και εθνικιστική πεζογραφία, αλλά παράλληλα, και ο κοσμοπολιτισμός τους που μαρτυρά υπερβολικά μεγάλες οφειλές σε ευρωπαϊκά πρότυπα, τα οποία δεν κατόρθωσαν να ξεπεράσουν αξιοποιώντας τα στο ελληνικό παράδειγμα.¹³ Επισημάνθηκε, δηλαδή, ότι η γενιά αντιμετώπισε κρίσιμα πολιτικά και ιστορικά γεγονότα με τρόπο

ως προς το περιεχόμενο τους αλλά και ως προς τον τρόπο της διατύπωσης του περιεχομένου αυτού.

13. Βλ. ενδεικτικά, Αλέξανδρος Κοτζιάς, «Η νεοελληνική πραγματικότητα και η πεζογραφία μας», από μια συζήτηση στο περιοδικό *Συνέχεια* 4 (Ιούνιος 1973), αναφέρεται στο *Η μεταπολεμική πεζογραφία*, σ. 324.

ανώδυνο· με λυρισμό και μεγαλοστομία αλλά όχι και με κριτικό πνεύμα.¹⁴ Ο Μυριβήλης θεωρήθηκε ένα από τα χαρακτηριστικά παραδείγματα της γενιάς του '30 για τον επιδερμικό τελικά τρόπο με τον οποίο αντιμετώπισε την πολιτική πραγματικότητα του καιρού του. Ο Αλέξανδρος Κοτζιάς επισημαίνει για τη Δασκάλα με τα χρυσά μάτια ότι στο έργο αυτό ο Μυριβήλης τείνει να καταπιαστεί με μια μάλλον ανώδυνη αναπαράσταση της πραγματικότητας, αφού, για παράδειγμα, το φαινόμενο των «σπεκουλαδόρων», της εμπορικής εκμετάλλευσης της μικρασιατικής καταστροφής αντιμετωπίζεται μάλλον παρεμπιπτόντως και δεν αναδεικνύεται όσο θα έπρεπε.¹⁵ Γενικά υποστηρίζει ότι οι προπολεμικοί, ακόμη και μετά τον πόλεμο, συνέχισαν να γράφουν χωρίς καμία πολιτικοποίηση και φέρνει και πάλι σαν παράδειγμα τον Μυριβήλη.¹⁶ Την εποχή της μεταπολίτευσης η μεσοπολεμική πεζογραφία χαρακτηρίζεται ως ατομοκεντρική και μορφολογικά καθαρή πεζογραφία, κοινωνική και λυρική ηθογραφία περισσότερο παρά λογοτεχνία κοινωνικής κριτικής.

Η σύμπραξη της γενιάς του '30 με το μεταξικό καθεστώς αποκηρύχθηκε με έμφαση από τους κριτικούς στα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης. Η σημερινή κριτική, εμπλουτισμένη και με νέα μεθοδολογικά εργαλεία, έχει πλέον εντοπίσει τους λόγους που επέτρεψαν τη σύμπραξη αυτή: η αγωνιώδης προσπάθεια της γενιάς να θεσμοθετήσει επαγγελματικά την απασχόλησή της με τη λογοτεχνία, βρήκε στο μεταξικό καθεστώς έναν έμπρακτο υποστηρικτή που θέλησε να αμβλύνει την κοινωνική αποξένωση των λογοτεχνών. Στην περίπτωση του Μυριβήλη, για παράδειγμα, ενώ την εποχή της μεταπολίτευσης επισημάνθηκε πολλές φορές με απαξιωτικό τρόπο ότι είχε αναλάβει κρατικές θέσεις σε αντίξοες περιόδους (το 1934 διορίστηκε στην ΕΙΡ και ανέλαβε την εκπομπή «Λογοτεχνικό Τέταρτο», έγινε Τμηματάρχης Β' στη Βιβλιοθήκη της Βουλής, το 1939 πήρε το κρατικό βραβείο λογοτεχνίας),¹⁷ σήμερα οι κρατικές αυτές θέσεις που ανέλαβαν και

14. Αλέξης Ζήρας, στη συζήτηση του περιοδικού *Διαβάζω*, αναφέρεται στο *Η μεταπολεμική πεζογραφία*, σ. 347.

15. Κοτζιάς, «Η νεοελληνική πραγματικότητα», σ. 322.

16. Αλέξανδρος Κοτζιάς, στη συζήτηση του περιοδικού *Διαβάζω*, στο *Η μεταπολεμική πεζογραφία*, σ. 349.

17. Βλ. Τάκης Καρβέλης, «Στράτης Μυριβήλης», στο *Η μεσοπολεμική πεζογραφία. Από τον πρώτο ως τον Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο (1914-1939)*, τ. ΣΤ',

άλλοι εκπρόσωποι της γενιάς θεωρούνται ότι στην ουσία διευκόλυναν τους λογοτέχνες της εποχής να κατοχυρώσουν την επαγγελματική τους ιδιότητα και την κοινωνική τους αναγνωρισιμότητα.¹⁸ Ανεξάρτητα από το γεγονός ότι ο Μεταξάς χρησιμοποίησε τους λογοτέχνες αλλά και τους εικαστικούς προκειμένου να εξασφαλίσει μια ευρύτερη αποδοχή των πολιτικών του επιδιώξεων, οι ποικίλες διευκολύνσεις που τους παρείχε για την ανάδειξη και την καταξίωσή τους τελικά συνένωσε καλλιτέχνες διαφορετικών ιδεολογικών πεποιθήσεων.

Παράλληλα όμως, η σημερινή κριτική επισημαίνει και τις συγκλίσεις του λογοτεχνικού καθώς και του θεωρητικού και πολιτικού λόγου των λογοτεχνών με την «Μεγάλη Ιδέα» του «Τρίτου ελληνικού πολιτισμού» και αναλόγως επίσης ερμηνεύει και τη στάση των λογοτεχνών στη διάρκεια του εμφυλίου και στη μετεμφυλιακή Ελλάδα. Ο Μυριβήλης φυσικά αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα, αφού η όλη του αρθρογραφία αλλά και οι ποικίλες παρεμβάσεις του μέσω της ραδιοφωνικής του εκπομπής αναδεικνύονται πια ως σημαντικά στοιχεία μιας στροφής προς ένα ανελεύθερο συντηρητισμό και προς μια ιδεολογία που όσο κι αν επιδιώκει να παραμείνει αγνά ελληνική, αποβαίνει όμως γνήσια εθνικιστική και φυλετική. Οι λέξεις νιάτα, ορμή, ζωή, παλμός, φυλή, αίμα έρχονται και ξανάρχονται όχι μόνο στον λόγο του Μυριβήλη αλλά και άλλων εκπροσώπων της γενιάς του '30 και συνδέθηκαν με το εθνικιστικό πνεύμα. Στο πλαίσιο αυτό η Παναγιά η Γοργόνα και ο Βασίλης ο Αρβανίτης χαρακτηρίζονται μέσα από τις νέες αναγνώσεις ως δείγματα «λαϊκού ρεαλισμού», κείμενα που στόχευαν να καταστήσουν την παράδοση συνεκτικό ιστό ενός ιδεατά και φαντασικά αγνού ελληνισμού και κινητήρια δύναμη που οδηγούσε το άτομο να αντιμετωπίσει καταφατικά τη ζωή μέσα στο κοινωνικό περιβάλλον, ως ιδέες δηλαδή που συνέπλεαν αρμονικά με τη μεταξική ιδεολογία του «Τρίτου ελληνικού πολιτισμού».¹⁹ Κατά συνέπεια, μέσα από το πρίσμα της σύγχρονης φιλολογικής κριτικής, που έχει σαφώς εμπλουτιστεί και με τη

Αθήνα, Σοκόλης, ¹1993, ²1996, σ. 98 και Καγιαλής, *Η επιθυμία για το Μοντέρνο*, σ. 176.

18. Καγιαλής, *Η επιθυμία για το Μοντέρνο*, σ. 72.

19. Κ. Α. Δημάδης, *Δικτατορία, Πόλεμος, Πεζογραφία* (1936-1994), Αθήνα, Εστία, 2004, σ. 183.

ματιά του ιστορικού των πολιτικών ιδεών, η *Ζωή εν τάφω* (1924) από τη μια πλευρά και η *Παναγιά η Γοργόνα* (1939, 1949)²⁰ από την άλλη, χάνουν την αρχική τους σημασία και την αρχική τους αξία μπροστά στις εγκωμιαστικές δηλώσεις του Μυριβήλη για το επιτελούμενο έργο στη Μακρόνησο, αλλά και στην όλη αρκετά εμπαθή αρθρογραφία του ή και στις εντελώς ακραίες απόψεις του, έτσι όπως διατυπώθηκαν τόσο στις ραδιοφωνικές του εκπομπές όσο και στο μοναδικό τεύχος του περιοδικού *Καλλιτεχνική Ελλάδα* που εξέδωσε ο ίδιος στα 1945. Έτσι, τα έργα αυτά κατοπτρίζουν αν όχι ακριβώς την ιδεολογική μετατόπιση του Μυριβήλη, πάντως τον τρόπο με τον οποίο ο άλλοτε φιλελεύθερος βενιζελικός και δημοτικιστής απορροφήθηκε από το ιδεολογικό καθεστώς της μεταξικής δικτατορίας, το οποίο και υποστήριξε έμπρακτα όχι μόνο με την αρθρογραφία του, αλλά και με το λογοτεχνικό του έργο.

Ποια είναι τελικά η εικόνα του Μυριβήλη που επικρατεί σήμερα; Είναι εκείνη των σχολικών εγχειριδίων που με στρογγυλεμένες τις γωνίες της στηρίζεται κατεξοχήν στο ανθρωπιστικό και αντιπολεμικό μήνυμα του Μυριβήλη, στον μαχόμενο δημοτικισμό του αγνού και λυρικού γλωσσοπλάστη, καθώς και στη συμβολή του στην ανάδειξη της παράδοσης; Είναι η εικόνα της φιλολογικής κριτικής και του ιστορικού των πολιτικών ιδεών;

Προκειμένου να σκιαγραφηθεί η εικόνα του Μυριβήλη που κυριάρχησε κυρίως την εποχή της μεταπολίτευσης αλλά και αργότερα, ενδεικτική είναι μια πρόχειρη έρευνα στα φύλλα του *Ριζοσπάστη*, ενός κομματικού εντύπου. Ο Μυριβήλης, όσο και αν κατακρίθηκε για τις θέσεις του και για τις απόψεις του, έμεινε στη μνήμη όλων ως μεγάλος συγγραφέας, κυρίως ως ο «πρωτομάστορας της γλώσσας του λαού», όπως έγραφε ο Γιάννης Μαγκλής σε απάντησή του σε έρευνα του *Ριζοσπάστη*, τον Οκτώβριο του 1974, με θέμα «Η λογοτεχνία μας να γίνει κτήμα του λαού».²¹ Η στάση όμως της εφημερίδας, και κατ' επέκταση του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας, δεν ήταν πάντα ίδια και ιδίως κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου. Όταν

20. Για τις πρώτες δημοσιεύσεις και επαναδημοσιεύσεις και αναθεωρήσεις των έργων του Μυριβήλη, βλ. Καρβέλης, «Στράτης Μυριβήλης», σ. 98-101.

21. Η έρευνα εμφανίζεται ως «Μια μεγάλη καμπάνια του “Ριζοσπάστη” στο χώρο των πνευματικών ανθρώπων». Στο φύλλο της 29.10.1974 (σ. 4) απαντούν ο Μιχάλης Περάνης και ο Γιάννης Μαγκλής.

το περιοδικό *Νέοι Πρωτοπόροι* είχε δημοσιεύσει τον Μάρτιο του 1936 μια εγκωμιαστική κριτική για το *Πράσινο Βιβλίο* του Μυριβήλη, τότε, ένας αναγνώστης του Ριζοσπάστη με την υπογραφή «Αντιφασίστας» διαμαρτυρήθηκε εντονότατα με επιστολή του στην οποία βρίθουν οι χαρακτηρισμοί «βρωμερό βιβλίο», «βρωμερό υποκείμενο» που «χύνει το δηλητήριό του κατά του απελευθερωτικού κινήματος των εργαζομένων» κ.ο.κ. Ο Ριζοσπάστης δημοσίευσε την επιστολή²² και σε επόμενο φύλλο υπερθεμάτισε με εκτενές άρθρο με τον τίτλο «Ο Σ. Μυριβήλης, το Πράσινο Βιβλίο και το έργο του» και με υπέρτιτλο «Φασίστες διανοούμενοι».²³ Στο άρθρο αυτό ο συντάκτης αναφέρει το βενιζελισμό του Μυριβήλη, την αντιβασιλική του στάση, το αντιπολεμικό μήνυμα της *Ζωής εν τάφω*, αλλά υπογραμμίζει εντονότατα τις αντικομμουνιστικές του πεποιθήσεις, που εκδηλώθηκαν τόσο με τις δραστηριότητές του στη Μυτιλήνη όσο και αργότερα στην Αθήνα, μέσα από την αρθρογραφία του στην εφημερίδα *Πρωία*. Ο Μυριβήλης, ως «άξιος λογοτέχνης του διανοητικού ξεπεσμού», διαχειρίζεται ωστόσο τα διηγήματά του, παραδέχεται ο αρθρογράφος, με «ξέχωρη ομολογούμενα μαεστρία», αλλά και με «κρυσταλλένια φλυαρία». «Ο Μυριβήλης γράφει καλά» σημειώνει η εφημερίδα, «μα γι' αυτό το λόγο είναι για μας και πάλι επικίνδυνος». Για τον ίδιο λόγο, ο αρθρογράφος ξεσκεπάζει το λανθάνον αντικομμουνιστικό και φασιστικό μήνυμα των διηγημάτων «Κατακλυσμός» και «Με την απεργία» που περιέχονται στο *Πράσινο βιβλίο* του Μυριβήλη.

Την εποχή πια της μεταπολίτευσης, σε μια ανασκόπηση της γενιάς του '30 από τον Κ. Χατζηαποστόλου στο Ριζοσπάστη (1977), ο Μυριβήλης ξεχωρίζει για το αντιπολεμικό του μήνυμα (*Ζωή εν τάφω* και *Δασκάλα με τα χρυσά μάτια*).²⁴ Το υπόλοιπο έργο του Μυριβήλη θεωρείται ότι είναι έργο φυγής και αποφυγής να αντιμετωπιστεί η σκληρή πραγματικότητα, ενώ σίγουρα είναι δύσκολο να ξεχαστούν οι αντικομμουνιστικές κραυγές του και η βιαιότητα του «Λογοτεχνικού Τέταρτου», της εβδομαδιαίας εκπομπής του από

22. «Οι Ν. Πρωτοπόροι κι ο Μυριβήλης», εφ. *Ριζοσπάστης*, 9.3.1936, σ. 2.

23. «Φασίστες διανοούμενοι. Ο Σ. Μυριβήλης, το *Πράσινο Βιβλίο* και το έργο του», εφ. *Ριζοσπάστης*, 13.3.1936, σ. 2.

24. Κ. Χατζηαποστόλου, «Σκιαγράφηση της "Γενιάς του '30"», εφ. *Ριζοσπάστης*, 10.3.1977, σ. 4.

το Ραδιοφωνικό Σταθμό μετά την απελευθέρωση και μετά τον εμφύλιο. Είναι χαρακτηριστικό ότι η παρουσίαση αυτή του Μυριβήλη είναι σαφώς ηπιότερη σε σχέση με όσα γράφει ο αρθρογράφος για τα άλλα μέλη της γενιάς του '30 και ειδικά για τον Γιώργο Θεοδοκά και τον Άγγελο Τερζάκη. Τον Απρίλιο του 1978, δημοσιεύεται στο *Ριζοσπάστη*, πριν από το 10ο συνέδριο του κόμματος, «Συζήτηση πάνω στις θέσεις της ΚΕ του ΚΚΕ». Μεταξύ άλλων επισημαίνεται ότι «είναι ανάγκη απόλυτη να αποσαφηνίσει το Κόμμα» ότι οι λογοτέχνες έχουν την ελευθερία της επιλογής του θέματος τους χωρίς να ακολουθούν την επίσημη γραμμή, προκειμένου να μην παράγουν απλώς «μπροσούρες» αλλά πραγματικά λογοτεχνικά κείμενα, ικανά να κινήσουν το συναίσθημα: «Και τότε θ' αντιληφθούμε ότι οι πολλοί καλλιτέχνες σήμερα και όταν πολλές φορές οι ίδιοι ατομικά έχουν μια στάση δύσπιστη και κουμπωμένη, όμως με την τέχνη τους στέκουν δίπλα στην τάξη που ανεβαίνει στο κοινωνικό προσκήνιο, στους εργαζόμενους κι όχι στους εκμεταλλευτές τους». Σαν παράδειγμα χρησιμοποιείται ο Μυριβήλης, που «το βασικό του έργο *Η ζωή εν τάφω* είτανε αντιπολεμικό. Και η νουβέλα του *Βασίλης Αρβανίτης* ένας καθαρά λαϊκός τύπος. Και όμως ο ίδιος ο Μυριβήλης δεν είτανε προοδευτικός».²⁵ Αργότερα, το 1979, ο Δημήτρης Δανιάς είναι ιδιαίτερα εγκωμιαστικός για την τηλεοπτική μεταφορά της *Δασκάλας με τα χρυσά μάτια* από τον Κώστα Αριστόπουλο που «δημιούργησε μια ρωγμή στην κοντόφθαλμη οπτική της ΕΡΤ».²⁶ Γενικά από την εφημερίδα έχει κατ' επανάληψη τονιστεί η ανανεωτική προσπάθεια του Μυριβήλη και άλλων λογοτεχνών και καλλιτεχνών την εποχή της λεσβιακής άνοιξης «ανεξάρτητα απ' τους κατοπινούς προσανατολισμούς τους».²⁷ Άλλοτε όμως πάλι, οι διαδοχικές αλλαγές στο κείμενο της *Ζωής εν τάφω* και η άμβλυνση του αρχικού αντιπολεμικού της μηνύματος αναφέρονται ως παράδειγμα προς αποφυγήν του συμβιβασμού με την κυρίαρχη τάξη.²⁸ Το 1983, ο Μιχάλης Μ. Παπαϊωάννου, σε εκτενές κείμενό του με

25. «Συζήτηση πάνω στις θέσεις της ΚΕ του ΚΚΕ. Προς το 10ο συνέδριο», εφ. *Ριζοσπάστης*, 20.4.1978, σ. 8.

26. Δημήτρης Δανιάς, «*Η Δασκάλα με τα χρυσά μάτια*. Μια συνέντευξη με τον Κώστα Αριστόπουλο», εφ. *Ριζοσπάστης*, 10.6.1979, σ. 4.

27. Νίκος Αλεξίου, «Μνήμη Ορέστη Κανέλλη», εφ. *Ριζοσπάστης*, 20.12.1979, σ. 4.

28. Σ., «Κ. Κοτζιάς», εφ. *Ριζοσπάστης*, 6.12.1980, σ. 4.

τίτλο «Η λεσβιακή άνοιξη και η αντιπολεμική λογοτεχνία»,²⁹ παραθέτει απόσπασμα από ομιλία του Μυριβήλη του 1924, στην οποία υποστήριζε ότι τα θύματα του πολέμου δεν έχουν εθνικότητα αλλά είναι θύματα της «παράφρονος μανίας των στρατοκρατών και των χρηματιστών και των μεγαλοβιομηχάνων». Το αντιπολεμικό μήνυμα του Μυριβήλη, του Βενέζη, του Δούκα δεν είναι εθνικιστικό είναι ανθρωπιστικό, επισημαίνει ο αρθρογράφος, και συνεχίζει ότι «η αντιπολεμική λογοτεχνία καθρεφτίζει διαθέσεις της πλειοψηφίας για αγώνα. Πάνω απ' όλα η προστασία του αγαθού της ζωής και του πολιτισμού. Αυτός ο αγώνας έδωσε και δίνει πάντοτε ιδανικό στην τέχνη. Το υπηρέτησαν αυτό το ιδανικό και ο Μυριβήλης και ο Βενέζης και η Τατιάνα Σταύρου, όχι όμως ολοκληρωμένα, σύμφωνα με το αίτημα του καιρού και το μέγεθος της Μικρασιατικής τραγωδίας». Έτσι το αντιπολεμικό μήνυμα του Μυριβήλη και άλλων αποβαίνει κάλεσμα σε αγώνα, έξω από τα εθνικά όρια, για την προάσπιση των δικαιωμάτων του λαού.

Πέρα από το γεγονός ότι η άλλοτε ηπιότερη και άλλοτε άτεγκτη στάση της εφημερίδας απέναντι στον Μυριβήλη παρακολουθεί μια συγκεκριμένη πολιτική γραμμή διαμορφωμένη ανάλογα με τα γενικότερα συμφραζόμενα της εποχής, είναι η εκπεφρασμένη ελληνικότητά του, η αποστασιοποίησή του από τα μοντερνιστικά ευρωπαϊκά πρότυπα της γενιάς του '30, οι αγροτικές του καταβολές, καθώς και η μεγάλη απήχυσή του που ερμηνεύουν τη διττή, έως και αμήχανη, στάση της εφημερίδας απέναντι σε έναν συγγραφέα, που μίλησε με μαεστρία τη γλώσσα του λαού. Η γλωσσική μαεστρία του Μυριβήλη, η ηθογραφική του ματιά και η εστίασή του σε λαϊκούς τύπους και βέβαια, πάνω απ' όλα, το αντιπολεμικό του μήνυμα είναι τα κεντρικά σημεία της εκάστοτε κριτικής τα οποία συνιστούν άλλοτε δείγμα λανθάνουσας φασιστικής στάσης και άλλοτε δείγμα λαϊκής γνησιότητας και αντιπολεμικής - διεθνικής πρόθεσης.

Τελικά, η εικόνα ενός συγγραφέα είναι τόσο ρευστή όσο και συγκεχυμένη και επαληθεύει ότι όσο δημιουργική διαδικασία είναι η γραφή άλλο τόσο δημιουργική διαδικασία είναι η ανάγνωση. Οι κοινές όμως συνιστώσες, τα σταθερά σημεία στη διαχρονία, εκείνα που υπερβαίνουν τις διαφορές, τελικά δείχνουν και τους λόγους για τους οποίους ένας συγγραφέας σφράγισε

29. Μιχάλης Μ. Παπαϊωάννου, «Η λεσβιακή άνοιξη και η αντιπολεμική λογοτεχνία», εφ. *Ριζοσπάστης*, 7.5.1983, σ. 12-13.

την εποχή του, ή όπως είπε ο Γιάννης Χατζίνης, «έριξε τη σκιά του» και τελικά οδήγησε στην κατ' εξακολούθηση ενασχόληση με το έργο του, ακόμη και στην ανάγκη της πολιτικής διαχείρισής του. Και στην περίπτωση του Μυριβήλη είναι κυρίως το αντιπολεμικό και βαθιά ανθρωπιστικό του μήνυμα που εισακούστηκε από όλους, ανεξάρτητα από την ιδεολογική τους τοποθέτηση, αλλά και ο τρόπος με τον οποίο το διατύπωσε, στοιχεία που αποδεικνύουν τελικά τη διαχρονική δύναμη της φρίκης και την πειστική δύναμη της λογοτεχνικής γλώσσας.

Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου

Η ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΜΙΑΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΗΣ ΔΥΝΑΣΤΕΙΑΣ:
Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΡΑΛΛΗ

Η ιστορία της οικογένειας Ράλλη αποτελεί οργανικό κομμάτι μιας ευρύτερης μελέτης που αφορά στην τυπολογία του επιχειρηματία, καθώς και στη συγκριτική ιστορία των Ελλήνων εμπόρων στην Αγγλία στον μακρό 19ο αιώνα. Στη συγκεκριμένη προσέγγιση «η ματιά των άλλων» αποτελεί έναν ευφάνταστο τίτλο-οδηγό στο ιστοριογραφικό νήμα που υφαίνει την ιστορία μιας επιχειρηματικής δυναστείας ελληνικής καταγωγής. Πρόκειται για μια οικογένεια που άσκησε μεγάλη οικονομική επιρροή στο χώρο της ελληνικής διασποράς, κυρίως στην Αγγλία, αφού η ίδια συγκρότησε μια οικογενειακή ομάδα κατ' αναλογία της επιχειρηματικής ομάδας (business group).¹ Εξάλλου η επιτυχής ενσωμάτωσή τους στην αγγλική κοινωνία αναγνωρίστηκε, αφού δύο μέλη της οικογένειας Ράλλη πέρασαν στο Εθνικό Βιογραφικό λεξικό της Οξφόρδης (*Oxford Dictionary of National Biography* [ODNB]): ο Παντιάς Στεφ. Ράλλης (1793-1865) και ο Στέφανος Αυγ. Ράλλης (1829-1902) ανιψιός του προηγούμενου.

Η οικογένεια Ράλλη έχει χρησιμοποιηθεί στον σχετικό ιστοριογραφικό λόγο ως το «αρχέτυπο» της ελληνικής διασποράς. Η ιστορία της θα εξεταστεί εδώ μέσα από τρεις άξονες: α) τη μη συγκρότηση επιχειρηματικού αρχείου, κατ' αναλογία με άλλα συναφή παραδείγματα, β) τη βαρύτητα της ιδιαίτερης καταγωγής από τη Χίο, αναλύοντας την ιστορική σχέση των Χίων με τους Γενουάτες ως πρότυπο ιδιαίτερης επιχειρηματικής οργάνωσης για τη χιακή διασπορά, και γ) την τροφοδότηση και τη διασύνδεση της

1. M. Granovetter, «Business groups», στο J. N. Smelser και R. Swedberg (επιμ.), *The Handbook of Economic Sociology*, Princeton, Princeton University Press, 1994, σ. 453-475.

δημόσιας εικόνας της οικογένειας με την ιδιαίτερη τοπική καταγωγή, και με την καταστροφή της Χίου το 1822.

Η ιστορία της οικογένειας Ράλλη, που έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο στις διεθνείς εμπορικές συναλλαγές του 19ου αιώνα, αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα παραδείγματα επιχείρησης με ελληνική καταγωγή από την υπό οθωμανική κυριαρχία νήσο Χίο. Ο προσανατολισμός στις εμπορικές εργασίες ήταν το κύριο χαρακτηριστικό μιας μακρόχρονης οικονομικής δραστηριότητας που αναπροσαρμοζόταν οργανωτικά μέσα στο χρόνο ώστε να ανταποκρίνεται με ετοιμότητα στις διεθνείς συνθήκες. Η σημασία της επιχειρηματικής συμμετοχής της οικογένειας Ράλλη στις διεθνείς συναλλαγές της βρετανικής αυτοκρατορίας και στην παγκόσμια οικονομία του 19ου και του 20ού αιώνα έχει αναδειχθεί σε πολλές μελέτες.² Οι Ράλλη ήσαν από τους παλαιότερους εμπορικούς οίκους ελληνικής καταγωγής που εγκαταστάθηκαν στο Λονδίνο. Η είσοδός τους στην χρηματοπιστωτική αγορά του Λονδίνου τεκμηριώνεται από εμπορική εγχύκλιο της εταιρείας των Παντιά Ιω. Ράλλη και του Ευστράτιου Πετροκόκκινου (1 Ιανουαρίου 1819) που εντοπίστηκε στο αρχείο των Rothschild.³

Το ύψος των διακινούμενων κεφαλαίων των εταιρειών των αδελφών Ράλλη είναι δύσκολο να τεκμηριωθεί και μάλιστα στο διάστημα ενός αιώνα περίπου. Οι Αφοί Ράλλη, με εταιρικό κεφάλαιο 130.000 λίρες Αγγλίας το 1827, είχαν φθάσει στα μέσα του 19ου αι. σε εκτιμώμενο

2. S. D. Chapman, *Merchant enterprise in Britain: from the Industrial Revolution to World War I*, Cambridge University Press 1992, σ. 154-161· Katerina Vourkatioti, «Anglo-Indian Sea Trade and Greek Commercial Enterprises in the Second Half of the Nineteenth Century», *International Journal of Maritime History* 11/1 (1999), σ. 117-148· Τζελίνα Χαρλαύτη, *Η ιστορία της ελληνόκτητης ναυτιλίας*, Αθήνα, Νεφέλη, 2001· Κατερίνα Βουρκατιώτη, *Ο οίκος των Αδερφών Ράλλη, 1814-1961. Το αρχέτυπο της επιχειρηματικότητας της ελληνικής διασποράς*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα 2004· G. Jones, *Από τους εμπόρους στις πολυεθνικές. Οι βρετανικές εμπορικές εταιρείες τον 19ο και τον 20ό αιώνα*, μετάφρ. Νικ. Σταματάκης, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2008· Απ. Δελής, «Οικογένεια Ράλλη», *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Εύξεινος Πόντος*, Αθήνα 2007.

3. Maria Christina Chatzioannou, «Mediterranean Pathways of Greek Merchants to Victorian England», *The Historical Review / La Revue Historique* 7 (2010), σ. 213-237.

κεφάλαιο 500.000 λίρες στερλίνες, κατέχοντας ικανοποιητικό προεξοφλητικό όριο από την Τράπεζα της Αγγλίας, όταν ο μεγαλύτερος αριθμός των ελλήνων εμπόρων στη Βρετανία την ίδια περίοδο δούλευε με κεφάλαιο μικρότερο από 10.000 λίρες. Ο μακροβιότερος και ισχυρότερος χιακός εμπορικός οίκος, οι Αφοί Ράλλη, μετά το τέλος του Κριμαϊκού πολέμου εγκατέλειψε το εμπόριο των σιτηρών στη Μαύρη Θάλασσα και μετατόπισε το εμπορικό ενδιαφέρον του στην Ινδία, φθάνοντας το 1902 το κεφάλαιο των 3.000.000 λιρών Αγγλίας.⁴ Ως συγκριτικό μέγεθος, να σημειωθεί ότι κατά το χρονικό διάστημα 1852-1877 που ασχολήθηκε ο Βικέλας με τις εμπορικές επιχειρήσεις για περίπου μια 25ετία, απέκτησε ένα κεφάλαιο της τάξης των 20.000 λιρών, πριν να εγκατασταθεί στο ελληνικό κράτος.⁵

Η πυκνή γενεαλογική συνέχεια μέσα στο χρόνο, η οικονομική και κοινωνική επιτυχία των Ράλλη στην Αγγλία, κατέστησαν αυτή την οικογενειακή επιχείρηση παραδειγματική. Εξετάζοντας τις εθνικές απογραφές πληθυσμού στην Αγγλία (1841-1891), η οικογένεια Ράλλη –μέσα από πολλούς κλάδους– παρουσιάζει μια σταθερή αύξηση των μελών της. Έτσι, από 17 περίπου μέλη της οικογένειας έφτασαν τους 66 οι Ράλλη που δήλωναν ως τόπο κατοικίας πόλεις της Βρετανίας στο χρονικό διάστημα μισού αιώνα.⁶ Πολλά μέλη της οικογένειας, συγκεντρώθηκαν στην κοιτίδα της βιομηχανικής επανάστασης και πολιτογραφήθηκαν Βρετανοί, διατηρώντας την τοπική καταγωγή από τη Χίο ως πολιτισμικό χαρακτηριστικό. Στον παρακάτω ενδεικτικό κατάλογο η πλειοψηφία των μελών της οικογένειας Ράλλη είχε καταγωγή από την ανατολική Μεσόγειο (Ελλάδα, Χίο, Τουρκία) πριν από την εγκατάσταση στο Λονδίνο, το Λίβερπουλ και στο Μάντσεστερ, ενώ απέκτησε τη βρετανική υπηκοότητα μέσα στον 19ο αιώνα.

4. St. Chapman, *Merchant Enterprise in Britain: From the Industrial Revolution to World War I*, Cambridge University Press 1992, σ. 158-159 και *Oxford Dictionary of National Biography* λήμμα «Ralli, Pantia»· Stephen D. Kynaston, *The City of London, A World of Its Own*, τ. I, Pimlico 1995, σ. 169.

5. Άλκης Αγγέλου, (επιμ.) Δ. Βικέλας, *Άπαντα*, τ. 1, Αθήνα, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 1997, σ. 20.

6. The National Archives of the UK, London, *Census Returns of England and Wales, 1841, 1851, 1861, 1871, 1881, 1891*, Kew, Surrey.

Μέλη της οικογένειας Ράλλη
Καταγωγή και χρόνος απόκτησης βρετανικής υπηκοότητας

Ονοματεπώνυμο	Τόπος Καταγωγής	Έτος κτήσης βρετανικής υπηκοότητας
Ευστράτιος Ράλλης	Ελλάδα	1847
Παντιάς Θεοδ. Ράλλης	Χίος	1848
Αντώνιος Αλεξ. Ράλλης	Χίος	1848
Παντιάς Θεοδ. Ράλλης	Ελλάδα	1852
Αλέξανδρος Ράλλης	Χίος	1853
Πανταλέων Κωνστ. Ράλλης	Χίος	1860
Παντελής Θωμ. Ράλλης	Γαλλία	1866, 1869
Παντιάς Αλεξ. Ράλλης	Τουρκία	1867
Τζούλια Ράλλη	Τουρκία	1879
Μιχαήλ Αντ. Ράλλης	Ελλάδα	1881
Σπυρίδων Τζέιμς Ράλλης	Ελλάδα	1897
Μαριέττα Ράλλη	—	1908

Πηγές: *The National Archives of the UK*, London, England. HO 1/25/637, 1/28/875, 1/27/736, 1/45/1419, 1/50/1625, 1/98/3378, 1/32/5138, 1/137/5335, 45/8194, 144/38/83602, 144/71/99921, 144/406/B23660, 144/885/168340.

Η οικογένεια Ράλλη είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας επιχειρηματικής δυναστείας που διαιώνισε το όνομά της μέσα από τα ατομικά και συλλογικά επιτεύγματα των μελών της στον χώρο των επιχειρήσεων,⁷ επιβεβαιώνοντας αυτό που συχνά συμβαίνει στις δυναστείες, δηλαδή το μέρος, ορισμένα άτομα, να προσδιορίζει το σύνολο. Το όνομα της οικογένειας αποτέλεσε τον συνεκτικό δεσμό διαφορετικών γενεών από το τελευταίο τέταρτο του 18ου έως τον 21ο αιώνα, και κατά συνέπεια με οδηγό το ίδιο το όνομα δημιουργήθηκε παράδοση και προοπτική. Η παράδοση της ισχυρής επιχειρηματικής δυναστείας δημιουργήθηκε μέσα στον χρόνο

7. Για τις επιχειρηματικές δυναστείες βλ. D. Landes, *Dynasties. Fortune and Misfortune in the World's Great Family Businesses*, Λονδίνο, Penguin, 2008. Για τη σχέση οικογένειας, κράτους, και αγοράς, βλ. H. James, *Family Capitalism: Wendels, Haniels, Falcks and the Continental European Model*, Harvard University Press, 2006.

τόσο από τους συγχρόνους της, όπως ο Ιωάννης Γεννάδιος στις αρχές του 20ού αιώνα, όσο και από νεότερα σχετικά δημοσιεύματα, όπως του Τιμόθεου Κατσιγιάννη, επισκόπου Μιλητουπόλεως, και συχνά τροφοδοτήθηκε με υλικό που έδωσαν τα ίδια τα μέλη ή οι συνεργάτες της επιχείρησής.⁸

Η πρώτη απόπειρα συγκρότησης γενεαλογικού δένδρου της πολύκλαδης οικογένειας Ράλλη έγινε από την ίδια την οικογένεια σε ένα απλό έντυπο με τον τίτλο «A Pedigree of the Rallis of Scio 1700-1892», Μάιος 1892.⁹ Μπορεί να είναι αμφισβητήσιμη η ημερομηνία σύνθεσης και «έκδοσης» του δένδρου το 1892, είναι όμως βέβαιη η έκδοση 17 χρόνια αργότερα μιας διδακτορικής διατριβής του καθηγητή Αθηνών Αντ. Χ. Χατζή (1885-1953), με θέμα την καταγωγή του ονόματος Ράλλη.¹⁰ Η επιστημονική αναζήτηση του Χατζή είχε ως στόχο να αποκαταστήσει το «πεδίο της ιστορικής αλήθειας, της στυγνής θεάς» απέναντι σε έργα όπως αυτά του Δημητρίου Ροδοκανάκη (1840-1902). Πρόκειται για έναν χιακής καταγωγής έμπορο της Αγγλίας, που είχε αποκτήσει την αγγλική υπηκοότητα και είχε διεκδικήσει τον τίτλο του πρίγκιπα, ως δήθεν απόγονος των σπουδαιότερων αυτοκρατορικών οίκων του Βυζαντίου. Ο Emile Legrand, στο βιβλίο του, *Dossier Rhodocanakis* (1895), απέδειξε ότι ήταν ψευδείς οι αναφορές του σε βιβλία και έγγραφα και κατέρριψε τα επιχειρήματα και τις προσπάθειες του Ροδοκανάκη να αποδείξει ότι είναι πρίγκιπας.¹¹ Η σύνθεση γενεαλογικού δένδρου από τους

8. Ι. Γεννάδιος, Στέφανος Α. Ράλλης. *Βιογραφικόν Υπόμνημα, μετατύπωση εκ της Νέας Ημέρας*, Τεργέστη, Αυστριακός Λόυδ, 1902 και το ίδιο John Gennadios, Stephen A. Ralli. *Biographical memoir by John Gennadios, reprinting from New Day*, Τεργέστη, Austrian Lloyd, 1902· T. Catsiannis, *Pandias Stephen Rallis, the founder of the Greek community in London*, Λονδίνο 1986.

9. Στο έργο σημειώνονται και οι κύριοι εμπνευστές του, ο Αλέξανδρος Παντιά Ράλλη και ο Αλέξανδρος Αντωνίου Ράλλη, ενώ ειδική μνεία γίνεται στην Καλλιόπη Βλαστού, κόρη του Στέφανου Αμβροσίου Ράλλη, ως ζωντανή πηγή πληροφοριών τον καιρό της σύνθεσης αυτού του γενεαλογικού δένδρου.

10. Η διατριβή είχε εκπονηθεί ήδη από το 1905· Αντ. Χ. Χατζής, *Οι Ραούλ, Ραλ, Ράλοι (1080-1800)*, Μόναχο, Kirchhain NL, Druck von Max Schmiersow, 1909. Το έργο εκπονείται στο πλαίσιο των ονοματολογικών αναζητήσεων, καθώς και της σύνθεσης με την μεσαιωνική περίοδο στην κατεύθυνση του έργου του Σπ. Λάμπρου και του Γ. Χατζηδάκι.

11. Το βιβλίο θεωρείται υπόδειγμα εκδοτικής τέχνης, αλλά θα πρέπει να είχε κυκλοφορήσει και σε απλή μορφή, βλ. Δημήτριος Ροδοκανάκης, *Ιουστινιάναι και Χίος*, Σύρος 1900, που αντιμετωπίστηκε κριτικά από τον E. Legrand, *Dossier Rhodocanakis*,

Ράλλη είχε ως κύριο σκοπό την ανάδειξη της ιστορικής καταγωγής της οικογένειας, λίγο πριν από την ανάληψη τίτλου ευγενείας στην Αγγλία.

Η παραδειγματική θέση των Ράλλη στην ελληνική κοινότητα του Λονδίνου κατασκευάστηκε μέσα από δύο αλληλοτροφοδοτούμενα κανάλια: ένα εξωγενές και ένα ενδογενές, αυτό που οι ίδιοι τροφοδότησαν και διαμόρφωσαν. Και εδώ τίθεται το ερώτημα, γιατί οι Ράλλη δεν έγραψαν απομνημονεύματα, προσωπικές σημειώσεις, γιατί δεν πρόβαλαν οι ίδιοι την ιστορία τους, όπως έκανε για παράδειγμα ο Α. Συγγρός; Είναι βέβαιο ότι οι ίδιοι πίστευαν στην προσωπική καταγραφή και εξιστόρηση, στις αυτόγραφες μαρτυρίες. Το 1829 ο Κοραής ομολογούσε ότι η προτροπή για να εξιστορήσει τη ζωή του προήλθε από τον πλούσιο συμπατριώτη του, έναν από τους πέντε αδελφούς Ράλλη της Αγγλίας: «Ένας από τους συμπολίτας μου Χίους φίλους, νέος χρηστός (ο Ευστράτιος Ράλλης, αν δεν με πλανά η μνήμη), μ' ερωτούσε μίαν των ημερών ευρισκόμενος εις τους Παρισίους, αν εφρόντισα να γράψω τον βίον μου».¹²

Η ίδια η επιχείρηση Ράλλη δεν συγκρότησε το αρχείο της μέσα από έναν ιδιωτικό θεσμό, όπως άλλες οικογενειακές επιχειρήσεις, για παράδειγμα οι Rothschild (The Rothschild Archive), ή οι Rockefeller (Rockefeller Archive Center). Η διάσωση και η οργάνωση συναφών αρχειακών μονάδων οικογενειακών επιχειρήσεων, όπως των Ρότσιλντ, ήταν αυτή που σε μεγάλο βαθμό κατεύθυνε τις μελέτες για τη δράση και την ιστορία της επιχείρησης. Η ίδρυση των αρχείων Ρότσιλντ, το 1978, είχε σκοπό τη διάσωση και ανάδειξη του αρχειακού υλικού που αφορά τη ζωή και τις επιχειρήσεις των μελών της οικογένειας. Εξάλλου η διαφύλαξη της ιστορικής μνήμης συχνά υποστηρίζει την έννοια της διαφοράς, τονίζει την ξεχωριστή ταυτότητα των Εβραίων μέσα σε ένα πληθυσμιακό σύνολο.¹³ Στη συγκεκριμένη περίπτωση η διαφύλαξη του αρχειακού υλικού των Ρότσιλντ, επιχείρησης

Παρίσι 1895. Βλ. επίσης Μάνος Ελευθερίου, «Δ. Ροδοκανάκης και Ιουστινιάναι-Χίος. Ένα βιβλίο ορόσημο της εκδοτικής ακμής της Ερμούπολης», *Συριανά γράμματα* 6 (Απρίλιος 1989), σ. 89-102· Χρ. Λούκος, «Νέα τεκμήρια για την τυπογραφία και τους τυπογράφους της Ερμούπολης» (υπό έκδοση).

12. *Βίος Αδαμαντίου Κοραή συγγραφείς παρά του ιδίου* βλ. <http://www.snhell.gr/testimonies/content>.

13. Y.H. Yerushalmi, *Zakhor: Jewish History and Jewish Memory (Samuel and Althea Stroum Lectures in Jewish Studies)*, University of Washington Pr, [1982] 2005.

με μακρόχρονες χρηματοπιστωτικές δραστηριότητες, απαιτούσε την τήρηση και τη διαφύλαξη λογαριασμών και καταστίχων. Η αρχειοθέτηση αυτής της εβραϊκής επιχείρησης, της προσέδωσε μια διακριτή ταυτότητα μέσα στον ευρωπαϊκό επιχειρηματικό κόσμο, οπότε και η ίδρυση του αρχείου στο Λονδίνο αποτέλεσε ένα σύνθετο εγχείρημα επιχειρηματικής προβολής και διάσωσης της ιστορικής μνήμης.

Μια σειρά από επετειακά έργα και άλλα δημοσιεύματα, όπως γενικά έργα και μονογραφίες σχετικές με την επιχειρηματική δράση, καθώς και βιογραφίες που αναφέρονται στα μέλη αυτής της εβραϊκής οικογένειας, στηρίχτηκαν στο ταξινομημένο αρχειακό υλικό του ομώνυμου ιδρύματος. Η οικογένεια, που μετακινήθηκε με τον Nathan Mayer Rothschild από το γκέτο της Φρανκφούρτης στο βιομηχανικό Μάντσεστερ κατά το τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα, κατέκτησε την οικονομική επιτυχία στην Αγγλία.¹⁴ Οι δεσμοί της οικογένειας με την εβραϊκή θρησκεία και την ιδιαίτερη κουλτούρα, την «εβραϊκότητα», τονίζονται στις περισσότερες μελέτες που αναφέρονται στους Rothschild, ως δομικά χαρακτηριστικά στη δημιουργία μιας ιδιαίτερης επιχειρηματικής παράδοσης. Οι ίδιοι οι Rothschild έγιναν συχνά όνομα αναφοράς και σύγκρισης μέσα στο χρόνο με άλλα ομοειδή παραδείγματα επιχειρηματιών.¹⁵ Παρόλο που τα περισσότερα μέλη της οικογένειας Rothschild απομακρύνθηκαν σιγά-σιγά από την εβραϊκή θρησκεία, αυτή δεν έπαψε να αποτελεί το συγκριτικό πολιτισμικό χαρακτηριστικό της οικογένειας. Από τον χώρο των επιχειρηματιών στην Αμερική είναι πολλά επίσης τα παραδείγματα που συγκρότησαν ένα ίδρυμα με στόχο, μεταξύ άλλων, και τη διαχείριση του αρχείου της επιχείρησης.¹⁶

Σε αντίθεση με τους Rothschild και άλλες αντίστοιχες περιπτώσεις, η οικογένεια Ράλλη δεν συγκρότησε ένα θεσμό διάσωσης και ανάδειξης του αρχειακού υλικού για τις επιχειρήσεις της. Μερικά κατάστιχα και λυτά έγγραφα που τυχαία διασώθηκαν στο τμήμα χειρογράφων της βιβλιοθήκης του City του Λονδίνου (Guildhall library), είναι τα μόνα τεκμήρια αυτής

14. Η βιβλιογραφία για τους Rothschild είναι ανηρτημένη στο δικτυακό κόμβο του ομώνυμου ιδρύματος, <http://www.rothschildarchive.org/>.

15. Μια αναφορά στους Rothschild ως *παραδειγματικής τραπεζικής δραστηριότητας* βλ. M. Chiaudiano, «I Rothschild del Duecento: la Gran Tavola di Orlando Bonsignori», *Bollettino Senese di Storia Patria* 6 (1935), σ. 103-142.

16. Βλ. για παράδειγμα το *Rockefeller Archive Center* <http://www.rockarch.org/>.

της εμπορικής επιχείρησης. Η μη διάσωση τεκμηρίων, η μη συγκρότηση επιχειρηματικού αρχείου ως ιδιωτικού θεσμού δεν έχει αξιολογηθεί έως τώρα ως χαρακτηριστικό της οργάνωσης της ίδιας της επιχείρησης. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η απουσία της αλληλογραφίας, η οποία αποτελεί το πιο ζωντανό κομμάτι στην ιστορία μιας εμπορικής επιχείρησης, υλικό που οδηγεί κατ'αρχάς στην ανασύσταση δικτύων στο γεωγραφικό χώρο και επιτρέπει τον έλεγχο της ποιότητας των σχέσεων των μελών του δικτύου. Ένα πρόσθετο στοιχείο που δυσκολεύει τη συνολική προσέγγιση στην ιστορία της δυναστείας Ράλλη είναι η παράλληλη δράση μελών μιας πολύκλαδης οικογένειας, όπου οι ενδογαμίες και οι επαναλήψεις των ονομάτων των μελών της πολλές φορές συσκοτίζουν τους ατομικούς ρόλους.¹⁷

Η συζήτηση των τελευταίων ετών για την επιχείρηση των Αδελφών Ράλλη στην Αγγλία, ενέταξε το παράδειγμά τους στο διεθνές εμπόριο από την οπτική της Ιστορίας των Επιχειρήσεων. Προϋπάρχει όμως μια ιστοριογραφία που αναφέρεται στην οικογένεια και στην επιχείρηση. Αυτή η προϋπάρχουσα ιστοριογραφία έχει δύο πόλους τροφοδότησης, ο ένας είναι ελληνογενής και ο άλλος είναι βρετανικός, του τύπου των επετειακών απολογισμών (company history) της εταιρείας Ralli Brothers. Τα δύο ιστοριογραφικά κανάλια δεν επικοινωνούν πάντα μεταξύ τους, αλλά συχνά αντλούν από την ίδια δεξαμενή προφορικών πληροφοριών από μέλη της οικογένειας, και από συνεργάτες ή υπαλλήλους της εταιρείας.¹⁸ Ο τρόπος συγκρότησης των δύο αυτών πηγών πληροφόρησης ακολουθεί διαφορετικά μονοπάτια επεξεργασίας και αξιολόγησης του υλικού. Η βαρύτητα της ιδιαίτερης καταγωγής

17. Ένα μεγάλο μέρος της γενεαλογίας των κλάδων των Ράλλη βρίσκεται αναρτημένο στο διαδίκτυο βλ. δικτυακός κόμβος Christopher Long - Journalist & Editor (2007) <http://www.christopherlong.co.uk/per/genealogy.html>.

18. Από την ελληνογλώσσα βιβλιογραφία, βλ. Μ. Συριώτης, «Ο οίκος των Αδελφών Ράλλη», *Χιακά Χρονικά* 1 (1911), σ. 100-109· Λεωνή Καλβοκορέση, *Ο οίκος των αδελφών Ράλλη*, Χίος 1953· Χ. Μουλάκης, *Ο οίκος των αδελφών Ράλλη*, Αθήνα 1964. Από την ίδια την επιχείρηση βλ. *History and Activities of the Ralli Trading Group Commodity. Merchants for 160 years*, Λονδίνο, The International Trading Division of the Bowater Organization, 1979· A. Mango, *Adventure account: the story of the Rallis in India*, Βομβάη, Ralli Bros India Ltd, 1998. Μια από τις κύριες πηγές τροφοδότησης παρέμεινε η δίγλωσση έκδοση του **Ιωάννη Γεννάδιου, και βέβαια οι μετέπειτα εκδόσεις του επισκόπου Τιμόθεου Κατσιγιάννη**, βλ. και Timotheos Catsiyannis (Bishop of Militoupolis), *The Rodocanachis of London*, Λονδίνο 1987, και του ιδίου *The Greek Community of London*, Λονδίνο 1993.

από τη Χίο θα αναλυθεί πρώτον μέσα από την ιστορική σχέση των Χίων με τους Γενουάτες, ως πρότυπο ιδιαίτερης επιχειρηματικής οργάνωσης για αυτή την ομάδα της ελληνικής διασποράς, και δεύτερον μέσα από τη διαχείριση της μνήμης του διωγμού από τη Χίο, το 1822, ως συστατικό στοιχείο της επιχειρηματικής επιτυχίας.

Οι Ράλλη συγκρότησαν μια πολυεπίπεδη επιχείρηση που στηρίχτηκε κατ'αρχήν στην οικογενειακή οργάνωση και στον σταθερό επιχειρηματικό προσανατολισμό στην εμπορική δραστηριότητα. Μια οικογενειακή ομάδα που κατέκτησε τις διεθνείς συναλλαγές από την Ανατολική Μεσόγειο, στην Αγγλία, στη Ρωσία, στην Ινδία και στις ΗΠΑ. Οι εταιρίες και οι δραστηριότητες της οικογενειακής ομάδας συγκροτήθηκαν πάνω στις δομές του εμπορικού καπιταλισμού και των διευρυμένων γεωγραφικά πυκνών συναλλαγών της Μεσογείου.¹⁹ Η εμπειρία των μεσογειακών συναλλαγών, ιδιαίτερα μέσα από τη σχέση της Χίου με την Κωνσταντινούπολη και τη Γένουα, συγκρότησαν ένα συγκριτικό πλεονέκτημα για ορισμένες πολύκλαδες χιακές οικογένειες, όπως οι Ράλλη. Ενδεικτικά αναφέρεται εδώ ότι ο τρόπος κεφαλαιακής συγκρότησης των Ράλλη παραπέμπει σε ένα αμοιβαίο κεφάλαιο (mutual fund), στο οποίο τα μέλη της οικογένειας και μερικοί στενοί συνεργάτες κατείχαν μερίδια. Μια κοινή δεξαμενή κεφαλαίου από την οποία οι μεριδιούχοι μοιράζονται τα κέρδη και τις ζημιές που μπορεί να προέκυπταν, ανάλογα με το ποσοστό συμμετοχής του καθένα στην κοινή δεξαμενή. Η απόδοση (κέρδος) των εμπορικών επιχειρήσεων των Ράλλη αναλογούσε στους μεριδιούχους-επενδυτές ανάλογα με το μερίδιό τους. Αυτή η πρακτική του πρωτογενούς αμοιβαίου κεφαλαίου μπορεί να αναχθεί στην εμπειρία από τη γενουάτικη εταιρεία των μεριδιούχων της Μαόνας, που θ' αναλυθεί παρακάτω. Μια ιστορική διαδρομή που προσδιόρισε την οργάνωση και τη συμπεριφορά χιακών εμπορικών επιχειρήσεων, όπως των Ράλλη, και θα μπορούσε να ερμηνευτεί μέσα από την αιτιολογική εξήγηση της σημασίας της ιστορίας στη συγκρότηση και εξέλιξη των θεσμών.²⁰

19. Βλ. το ειδικό τεύχος του *The Historical Review / La Revue Historique* 7 (2010), Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου (επιμ.), με θέμα *Networking and Spatial Allocation around the Mediterranean, Seventeenth-Nineteenth Centuries*.

20. N. Nunn, «The Importance of History for Economic Development», *Annual Review of Economics* 1 (2009), σ. 65-92.

Στελέχη της εταιρείας Ράλλη σε δείπνο στο Λονδίνο (;) στα τέλη του 1940 (ιδιωτική συλλογή J. S. Ralli).

Στελέχη και προσωπικό της εταιρείας Ράλλη στην Καλκούτα, πριν από το 1953 (ιδιωτική συλλογή J. S. Ralli).

Στο διάστημα 1827-1850, τη «χρυσή περίοδο» των Αφών Ράλλη στο Λονδίνο, το κεφάλαιο των πέντε αδελφών Τζιοβάνι, Παντιά, Αύγουστου, Ευστράτιου, Θωμά, καθώς και των τεσσάρων συζύγων τους, υπολογίζεται σε μερίδια που αυξομειώνονται σε όλη την περίοδο σε σχέση με το συνολικό κεφάλαιο. Η κατά μερίδια συμμετοχή στο εταιρικό κεφάλαιο φαίνεται ότι αποτελούσε βασική οργανωτική αρχή των Αφών Ράλλη στο Λονδίνο, ακόμη και όταν ήθελαν να προσφέρουν εταιρική συμμετοχή σε συνεργάτες τους. Για παράδειγμα, το 1869 έδωσαν δύο μερίδια στον γαμπρό του στενού συνεργάτη τους Ν. Γ. Πασπάτη, Α. Κορνήλιο, και στον ίδιο τον Ν. Γ. Πασπάτη πέντε μερίδια, τους επονομαζόμενους «πούντους» και όχι εταιρική κεφαλαιακή συμμετοχή.²¹

Στο παράδειγμα της πολύκλαδης οικογένειας Ράλλη, η χιακή οικογενειακή επιχείρηση, με κεντρικό άξονα το εμπόριο, παρουσιάζεται σε πλήρη ανάπτυξη. Με αυτή την ευκαιρία θα γίνει εκτενής αναφορά στη σχέση Χίος-Γένουα, ως μια σχέση που συγκρότησε ένα ξεχωριστό και πετυχημένο παράδειγμα χρηματοπιστωτικής οργάνωσης. Η σχέση των Χίων με το ιδιαίτερο από την άποψη της χρηματοπιστωτικής δομής σύστημα της Γένουας, χρονολογείται από τον 14ο αιώνα. Στη Χίο το πλέγμα των οικονομικών συναλλαγών, που διαμορφώθηκε από την περίοδο της γενουάτικης κατοχής (1346-1566), μπορεί να συγκριθεί ως προς τους θεσμούς και τις πρακτικές που ακολουθήθηκαν με αυτούς των ισχυρών οικονομικών κέντρων της εποχής, όπως της Κωνσταντινούπολης, της Γένουας, της Βενετίας, πόλεων-λιμανιών που ενίσχυσαν το καπιταλιστικό σύστημα στη Μεσόγειο.²²

Ο τύπος του γενουάτη εμποροτραπεζίτη διαμορφώθηκε με βάση τη λειτουργία της εμπορικής τράπεζας (merchant bank). Ο γενουάτης εμποροτραπεζίτης είχε κατακτήσει ένα πεδίο πολλαπλών οικονομικών επιλογών με μεγάλη ελευθερία κινήσεων. Η διαφορά από μια σύγχρονη τράπεζα έγκειται στον ταυτόχρονο προσανατολισμό της γενουάτικης εμπορικής εταιρείας στις πιστωτικές και εμπορικές συναλλαγές. Εδώ η τραπεζική δραστηριότητα είχε

21. Guildhall Library, τμήμα χειρογράφων, Αρχείο Ράλλη, «Μηνιαίες καταχωρήσεις-τζιορνάλε» και «Λυτά έγγραφα». Βλ. επιστολή Αφοί Ράλλη (Λονδίνο, 25 Finsbury circus) προς Ν. Γ. Πασπάτη (Λίβερπουλ), 12 Ιανουαρίου 1869.

22. Henri Sée, *Modern Capitalism Its Origin and Evolution*, [1928], (αγγλ. μετάφραση), Batoche Books Kitchener 2004, σ. 21 κ.εξ. Επίσης R. S. Lopez, «Market expansion; the case of Genoa», *The Journal of Economic History* 24/4 (1964), σ. 445-464.

βαρύνοντα, αλλά όχι αποκλειστικό ρόλο. Αυτό το χαρακτηριστικό αποτελεί βασικό κλειδί για την κατανόηση της γενουάτικης οικονομίας. Ήδη από τον 12ο αιώνα, οι εμποροτραπεζίτες της Γένουας λειτουργούσαν συγχρόνως ως έμποροι και τραπεζίτες, διαχειρίζονταν κεφάλαια τρίτων σε μορφή κατάθεσης ή συμμετοχικού κεφαλαίου, άλλαζαν νομίσματα επί τόπου, αγόραζαν και πουλούσαν σε τοπικό νόμισμα, έδιναν πιστώσεις εξοφλητέες σε άλλο τόπο και σε διαφορετικό νόμισμα, χορηγούσαν ενυπόθηκα δάνεια, αγόραζαν και πουλούσαν εμπορεύματα από και προς άλλες αγορές και, τέλος, συμμετείχαν σε υπερπόντιες εταιρικές επιχειρήσεις.²³

Η ίδια η δομή του ιδιότυπου γενουάτικου καθεστώτος της Χίου αποτελούσε μια εκδοχή προνομιούχου εταιρείας (chartered company), παρόμοια με αυτή που έχουμε γνωρίσει στις ολλανδικές και βρετανικές πολυμετοχικές εταιρείες της νοτιανατολικής Ασίας (VOC, East India Company). Ένα ιδιωτικό δάνειο που δημιουργήθηκε από δανειστές-μεριδιούχους προς την πολιτική αρχή της δημοκρατίας της Γένουας, προκάλεσε τη συγκρότηση μιας πολυμετοχικής εταιρείας, της Μαόνας. Επρόκειτο για μια εταιρεία διαχείρισης του φυσικού πλούτου του αγροτικού νησιού της Ανατολικής Μεσογείου. Η σύσταση του δανείου, σύμφωνα και με την αναλυτική περιγραφή ενός βρετανού περιηγητή του 19ου αιώνα, ανταποκρινόταν στην ανάγκη εξοπλισμού του γενουάτικου στόλου από 25 γαλέρες, με σκοπό να αντιμετωπίσει τις επιδρομές από το Μονακό προς τη Γενουάτικη δημοκρατία, καθώς και για να εγκαθιδρυθεί η γενουάτικη κυριαρχία στο πλούσιο αγροτικό νησί της Χίου. Το κεφάλαιο του δανείου, γνωστό ως «δάνειο της Μαόνας του Μονακό και της Χίου», σχηματίστηκε από δανειστές - μεριδιούχους που κατέβαλλαν μερίδια (100 φράγκα/μερίδιο). Ο κάθε δανειστής (mahone) εγγραφόταν με τα μερίδιά του σε ένα κατάστιχο και προσδοκούσε πολλαπλά μελλοντικά κέρδη. Ο επιθετικός σκοπός της σύναψης αυτού του δανείου επιτεύχθηκε, και το 1346 η πόλη της Χίου πέρασε στην κυριαρχία της Δημοκρατίας της Γένουας. Με τους όρους υποταγής της πόλης στη Δημοκρατία της Γένουας δινόταν στους Χίους και το δικαίωμα στη γενουάτικη υπηκοότητα. Παράλληλα, μια ομάδα Χίων εμπόρων αποκτούσε την εμπειρία των διεθνών συναλλαγών

23. Margaret W. Hall, «Early Bankers in the Genoese Notarial Records», *The Economic History Review* 6 (1935), σ. 73-79· G. Felloni, «Banca Privata e banchi pubblici a Genova nei secoli XII-XVIII», στο *Scritti di Storia Economica*, Genova, σ. 583 κ.εξ.

στη Μεσόγειο, καθώς και της πολυμετοχικής οργάνωσης στις συναλλαγές με μελλοντικές προσδοκίες κέρδους.²⁴

Οι Γενουάτες-Μαονέζοι και ένας πρόξενος της Γένουας εγκαταστάθηκαν στην πόλη της Χίου, όπου συνέλεξαν τους φόρους και απέδιδαν ένα ετήσιο ποσό στον αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης. Η πόλη της Χίου διαιρέθηκε χωροταξικά σε συνοικίες, διοικούμενες από ένα ανανεώσιμο συμβούλιο «λογαριαστών», που εισέπρατταν τους φόρους από τα κρασιά, τη μαστίχα, το μετάξι και τα άλλα αγροτικά προϊόντα. Συγχρόνως οι Γενουάτες απέκτησαν μια ναυτική βάση που τους επέτρεπε την προσφορότερη πρόσβαση στο εμπορικό τους δίκτυο που απλωνόταν στην Ανατολική Μεσόγειο, από την Κωνσταντινούπολη (Πέρα) έως τη Μαύρη Θάλασσα (Κάφρα) και τη Συρία. Οι Γενουάτες που εγκαταστάθηκαν στη Χίο οργάνωσαν τη δημόσια ζωή της πόλης και του λιμανιού, φέρνοντας αρχιτεκτονικά πρότυπα και εμπορικές πρακτικές που ρίζωσαν και μετά την οθωμανική κατάκτηση του νησιού. Τα οικονομικά πρότυπα που εισήχθησαν στην καθημερινή ζωή του νησιού ήταν αυτά που είχαν επιτρέψει στη Γένουα να γίνει μια από τις κοιτίδες του εμπορικού καπιταλισμού στη Μεσόγειο. Η οικονομική εμπειρία της γενουάτικης παρουσίας στη Χίο δεν μπορεί να μελετηθεί στατικά και γραμμικά. Η λογιστική οργάνωση του δανείου των Μαονέζων αποτελεί μια από τις σημαντικότερες κατακτήσεις, μια πρώιμη πολυμετοχική οργάνωση, ένα θεσμό με σημαντική επίδραση στην κουλτούρα και στη διαχείριση των εμπορικών και τραπεζικών συναλλαγών. Οι Ράλλη ήταν από τους Χίους που είχαν μαρτυρημένες συναλλαγές με τους Γενουάτες από το 1450 τουλάχιστον, στη συνοικία Πέρα στην Κωνσταντινούπολη, εμπορεύμενοι –με μονάδες μέτρησης και νομίσματα Χίου– αγροτικά προϊόντα και αγγλικά υφάσματα.²⁵

24. J. T. Bent, «The Lords of Chios», *The English Historical Review* 4/15 (1889), σ. 467-480. Στους δανειστές-μεριδιούχους του δανείου της αποστολής είχε αποδοθεί λογιστικά το ποσό των 203.000 γενουάτικων σκούδων. Το ποσό και οι εμπλεκόμενοι μεριδιούχοι μέσα από περίπλοκες λογιστικές πράξεις και παραχωρήσεις των μεριδίων έφτασε κατά την περίοδο της τουρκικής κατάκτησης (1566) να εμπλέκει περίπου 600 άτομα, βλ. W. Miller, «The Genoese in Chios 1356-1566», *The English Historical Review* 30/119 (1915), σ. 418-43.

25. Ο Μιχαήλ Ράλλης είχε κατοικία στη χώρα της Χίου ήδη πριν από το 1471, ενώ ο έμπορος Νικόλαος Ράλλης (1450) ήταν εγκατεστημένος στην Κωνσταντινούπολη.

Η οργάνωση των χιακών εμπορικών δικτύων στηρίχθηκε σε οργανωτικές δομές που παρουσιάζουν αξιοσημείωτη αντοχή στον χρόνο. Στην Κωνσταντινούπολη τον 16ο αιώνα λίγες ελληνικές οικογένειες ήσαν ισάξιες των πλούσιων Βενετών, Φλωρεντίνων και των Γενουατών εμπόρων στη συνοικία του Γαλατά. Από τις ελληνικές ξεχώριζαν οι Καντακουζηνοί, οι Ράλλη και οι Κορέση.²⁶ Η αναφορά αυτή στην παράλληλη παρουσία και δράση Χίων και Γενουατών στην Κωνσταντινούπολη, κατά την περίοδο της ισχυροποίησης των δομών του εμπορικού καπιταλισμού, δεν επιβάλλει μια συνέχεια γραμμικής αναπαραγωγής της επιχειρηματικής κουλτούρας από τους μέσους χρόνους στη νεώτερη εποχή. Όμως ο τύπος του χίου εμποροτραπεζίτη, που καταγράφηκε στο Σίτυ του Λονδίνου στον 19ο αιώνα, παρουσιάζει κοινά επιχειρηματικά χαρακτηριστικά με τον γενουάτη εμποροτραπεζίτη του Μεσαίωνα. Εξάλλου, για λόγους κοινωνικής καταξίωσης και επιβεβαίωσης, οι ίδιες οι χιώτικες οικογένειες επικαλέστηκαν πολύ αργότερα αυτή τη σχέση ιστορικής συνέχειας από τους Γενουάτες ευγενείς εμποροτραπεζίτες, όπως οι Ράλλη, αλλά και οι Ροδοκανάκη στην ακραία περίπτωση ιστορικής κιβδηλείας που αναφέρθηκε παραπάνω.

Το κύριο κοινό σημείο αναφοράς των εξιστορήσεων που αναφέρονται στην οικογένεια Ράλλη δεν είναι βέβαια η απώτατη «γενουάτικη συνάφεια», αλλά η χιακή καταγωγή της οικογένειας σε συνδυασμό με την, καταστροφή της Χίου στα χρόνια της Επανάστασης, το 1822, και η επακόλουθη διασπορά. Οι ιστορήσεις που αναφέρονται στη χιακή διασπορά είναι πλέον πολλές και μας επιτρέπουν ποικίλες ερμηνευτικές προσεγγίσεις στο θέμα. Τα οικογενειακά δίκτυα της χιακής εμπορικής διασποράς έχουν συνήθως μια κοινή ιστορική αφετηρία, αυτή της καταστροφής του νησιού.²⁷ Το 1913 ο Α. Π. Ράλλης μεταφράζει και διασχευάζει στα αγγλικά

Ph. Argenti, *The occupation of Chios by the Genoese and their administration of the island 1346-1566*, τ. 3, Cambridge University Press, 1958, σ. 586 και 805.

26. M. Balard, *La Romanie génoise: XIIIe-début du XVe siècle*, Πώμη, École Française de Rome, 1978,

27. Ενδεικτικά αναφέρονται δύο ακραία χρονικά παραδείγματα: Ph. Argenti, *Libro d'oro de la noblesse de Chio*, Λονδίνο 1955, τ. 1, σ. 101-104, και τ. 2, σ. 143, 147 και Τζελίνα Χαρλαύτη, «Εμπόριο και ναυτιλία τον 19ο αιώνα. Το επιχειρηματικό δίκτυο των Ελλήνων της διασποράς. Η “χιακή” φάση (1830-1860)», *Μνήμων* 15 (1993), σ. 69-127.

την *Ιστορία της Χίου* του Αλέξ. Βλαστού που εξιστορεί την ιστορία του νησιού έως το 1822. Σε αυτή την ιδιωτική έκδοση γίνεται εκτενής αναφορά στην καταστροφή, καθώς και στους έξι Ράλλη που κρεμάστηκαν από τους Οθωμανούς.²⁸

Η καταστροφή του νησιού ως γενεσιουργός αιτία της χιακής μετανάστευσης στην Ερμούπολη, στον Πειραιά και στην Αγγλία, καθώς και η επιχειρηματική επιτυχία της ίδιας ομάδας, γίνεται κατ' αναλογία με αυτήν των Εβραίων της διασποράς. Ο R. Cohen, που έχει διαπραγματευτεί την έννοια της διασποράς, έχει διατυπώσει τη θέση ότι όλες οι ομάδες που δημιούργησαν διασπορά μετά από διωγμό, πρόταξαν λαμπρά πνευματικά και οικονομικά επιτεύγματα στους νέους τρόπους εγκατάστασης, τα οποία δεν θα μπορούσαν να πραγματοποιηθούν παρά μόνο σε ένα διασπορικό περιβάλλον.²⁹

Η καταστροφή του νησιού αποδόθηκε ως γενεσιουργός αιτία της χιακής μετανάστευσης στην Ερμούπολη και συνακόλουθα στον Πειραιά και στην Αγγλία, καθώς και της επιχειρηματικής επιτυχίας της ίδιας ομάδας. Σε αυτές τις ιστοριογραφικές αναφορές το παράδειγμα των Ράλλη είναι εμβληματικό. Ο D. J. Cassavetti (1881-1958), σύγχρονος του sir Λουκά Ράλλη στο Λονδίνο, αναφερόμενος στη γενεά (clan) των Ράλλη που είχε εγκατασταθεί στην Αγγλία, σημειώνει τη «σημειτική καταγωγή» των χιακών οικογενειών, συσχετίζοντάς τους μάλιστα με τους Εβραίους της Βενετίας.³⁰ Ο λόγος αυτής της κοινής ανθρωπολογικής καταγωγής αιτιολογούσε την εμπορική υπεροχή των Χίων απέναντι στους άλλους συμπατριώτες τους. Είχε προηγηθεί κριτική στην ιστορική σύγκριση των Χίων με τους Εβραίους, που φαίνεται ότι είχε δημιουργήσει πεδίο συζήτησης στις

28. A. P. Rallis, *A History of the Island of Chios A.D. 70-1822*, translated from the second part of dr. Alexander M. Vlastos, Λονδίνο, J. Davy and Sons, 1913 σ. 160- 171. Και η νεώτερη έκδοση από το περιβάλλον των Ράλλη για το θέμα της χιακής καταστροφής, Helen Long, *Greek Fire. The massacres of Chios*, Μπρίστολ, Abson books, 1992, με εισαγωγή του sir Godfrey Ralli.

29. R. Cohen, *Global Diasporas, an Introduction*, Λονδίνο, UCL Press and Seattle: University of Washington Press, 1997 (ελλ. μετάφραση Τίνα Πλυτά, *Η Παγκόσμια Διασπορά*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2003). Συνοπτική παρουσίαση των απόψεων του συγγραφέα βλ. R. Cohen, «Diasporas and the Nation-State: From Victims to Challengers», *International Affairs* (Royal Institute of International Affairs), *Ethnicity and International Relations* 72/3 (1996), σ. 507-520.

30. Dem. J. Cassavetti, *Hellas and the Balkan Wars*, Λονδίνο 1914, σ. 45.

αρχές του 20ού αιώνα. Σ' αυτό το πλαίσιο ο Χίος Δ. Π. Πετροκόκκινος ανταπαντούσε: «[...] πώς είναι δυνατόν να φαντασθώμεν ότι οι Χίοι και μάλιστα οι ανήκοντες εις τας μεγάλας οικογενείας της νήσου, ων αι πλείσται μετανάστευσαν, μετά την καταστροφή του 1822, εις την Αγγλίαν, ήτο ποτέ δυνατόν να έλθουν εις επιμειξίαν μετά των Εβραίων, αυταί αι οποίαι μετά δυσκολίας συνήπτον γάμους έξω του κύκλου των...». Η υπερίσχυση των Χίων στο Λονδίνο, και πιο συγκεκριμένα η υπεροχή των Ralli Brothers, μπορούσε να αποδοθεί και να αιτιολογηθεί από το «σημιατικό αίμα», που ούτως ή άλλως είχε επιδείξει επιφανή παραδείγματα εμπορικής επιτυχίας μέσα από την εβραϊκή διασπορά.³¹

Η χιακή ομάδα, ιδιαίτερα μετά την καταστροφή της Χίου, συγκροτεί μια υπο-ομάδα της ελληνικής διασποράς με ιδιαίτερη συνοχή και εντυπωσιακά αποτελέσματα επιχειρηματικής συνέχειας και επιτυχίας. Πρόκειται για ένα σύνθετο ζήτημα που απαιτεί πολύπλευρη ερμηνευτική προσέγγιση, θέτοντας σε συζήτηση την υπόθεση ότι η διασπορά αποτελεί τον συνεκτικό κρίκο από το τοπικό στο παγκόσμιο και οργανώνεται ως οικονομικό εγχείρημα με τη μορφή των εμπορικών δικτύων.³² Από τα χαρακτηριστικά που διαμόρφωσαν τις εκπατρισμένες ομάδες που οδηγήθηκαν στη διασπορά, επιλέγουμε αυτά που αποτέλεσαν την κοινή βάση και των εμπορικών δικτύων των Χίων: τη συλλογική μνήμη της έννοιας της τοπικής πατρίδας, που στηρίζεται στον ιδιαίτερο τόπο καταγωγής, στην ιστορία, και στην οικονομική επιτυχία.

Όλες οι προσωπικές χιακές μαρτυρίες συμφωνούν με τα παραπάνω. Το χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι καταρχήν το έργο Λουκής Λάρας [Λουκάς Ράλλης], που στηρίζεται στη βιοματική μαρτυρία του χιώτη Λουκά Τζίφου. Επίσης η βιοματική ιστορία του Λουκά Δημ. Ράλλη που θα παρουσιαστεί παρακάτω. Η εξιδανίκευση της ιδιαίτερης πατρίδας με την ανάληψη ατομικής ή συλλογικής δράσης για την ασφάλεια και ευημερία του τόπου,

31. Δ. Π. Πετροκόκκινος, «Χίοι, Εβραίοι και Γενοβέζοι», *Η Μελέτη* (Μάρτιος 1912), σ. 147. Η σύγκριση και οι φυλετικές αναφορές στους Χίους και Εβραίους εμπόρους αποτελεί ένα ενδιαφέρον κεφάλαιο που δεν αναλύεται εδώ.

32. Για μια μελέτη εθνικής διασποράς, όπως αυτή των Κινέζων, που συνδέεται με τη δημιουργία δικτύων του παγκόσμιου εμπορίου (global trade networks), βλ. Α. McKeown, «Conceptualizing Chinese Diasporas, 1842 to 1949», *The Journal of Asian Studies* 58/2 (1999), σ. 306-337.

όπως για παράδειγμα η εκστρατεία για την απελευθέρωση της Χίου το 1827, αλλά και τα έργα τοπικής ευποιίας, όπως η χρηματική ενίσχυση για την ίδρυση τοπικού Γυμνασίου, νοσοκομείου και γηροκομείου προσδιορίζουν τη σχέση των χίων εμπόρων της διασποράς με το νησί τους.

Η σύνδεση με τη γενέτειρα Χίο υπάρχει σε όλες τις σχετικές ιστοριογραφικές αναφορές ως προσδιοριστικός παράγων της επιχειρηματικής επιτυχίας των Αφών Ράλλη. Ο ρητορικός έπαινος σε αυτούς ήταν αναγκαίος όχι μόνο εξαιτίας του εύρους της επιχείρησης με υποκαταστήματα στην Ευρώπη, την Αμερική, την Ασία, αλλά χάρη στους δεσμούς που η επιχείρηση διατήρησε με τον τόπο καταγωγής μέσω ευεργεσιών στη Χίο. Η προσδοκία οικονομικών ενισχύσεων και διαμεσολαβήσεων από μέλη της οικογένειας Ράλλη του Λονδίνου αποτελούσε συχνά αίτιο της εξυμνητικής εξιστόρησης και αναφοράς στο όνομά τους.

Το κύριο σημείο αναφοράς των εξιστορήσεων που συνδέονται με την οικογένεια Ράλλη μπορεί να εντοπιστεί στη χιακή καταγωγή της οικογένειας σε συνδυασμό με τη χιακή διασπορά. Μπορούμε να παρακολουθήσουμε την ιστορία του διωγμού, της μετανάστευσης και της προσωπικής επιτυχίας μέσα από το παράδειγμα του χίου Λουκά Δημητρίου Ράλλη (Χίος 1794 - Πειραιάς 1879), του γνωστού δημάρχου του Πειραιά, που ιστορήθηκε από τον Τιμ. Αμπελά στο τέλος του 19ου αιώνα.³³

Χίος φυγάς, καταφυγών μετά των άλλων εις την έρημον έτι θίνα της νήσου Σύρου, ο Λουκάς Ράλλης, ήρξατο δρων διαρκούσης έτι της θυέλλης της μεγάλης ημών επαναστάσεως· αλλ' η ωφελιμωτάτη αυτού δράσις εξηκολούθησεν ιδίως μετ' αυτήν εν τη καταπληκτική αναπτύξει της πανελληνίου πόλεως, ήτις εκτίσθη επί της παραλίας της Σύρου και ην ανέδειξε κέντρον μεγάλης κινήσεως και εθνικής ζωής. Μέντωρ και πρωταγωνιστής εν παντί αφορώντι εις την εκπολιτιστικήν ούτως ειπείν οργάνωσιν της μεγαλοπόλεως εκείνης αφήκεν αλγισμόνητον μνήμην εις τους συγκεντρωθέντας πάντοθεν πληθυσμούς της πόλεως εις ην αυτός έδωκε το σημερινόν όνομα, προΐδων το μέλλον και την αποστολήν της.

Η ιστορία του Λουκά Δημ. Ράλλη που παντρεύτηκε την συντοπίτισσά του Δέσποινα Ροδοκανάκη, έγινε κατ' αρχάς γνωστή από τον ίδιο

33. Τιμολέων Αμπελάς, «Λουκά Ράλλη: ενέργειαι και προτάσεις», *Ημερολόγιον Σκόκου* 10 (1895), σ. 59-64.

τον πρωταγωνιστή.³⁴ Τα κύρια σημεία στην ιστορία του είναι η ελληνική επανάσταση, η καταστροφή και η ανασυγκρότηση της ομάδας μέσα από ηθικούς όρους, παρά μέσα από οικονομικές παραμέτρους. Ακόμη και η ρητορική προσέγγιση από τον Τιμ. Αμπελά παρουσίαζε τον Λουκά Ράλλη ως αυθεντία της οικονομίας χωρίς επιστημονικές περγαμηνές.

Ο Ράλλης χωρίς να είναι καθηγητής ή υφηγητής πολιτικής οικονομίας, ή οικονομολογική αυθεντία των χρόνων εκείνων, μετέδιδε διά του εν λόγω υπομνήματος, πρώτος ίσως εν Ελλάδι, τας πλουτολογικάς και εμπορικάς αρχάς και θεωρίας, ας μετ' ου πολύ είδομεν εφαρμοζομένας εν ταύτη τη Ερμουπόλει, υπέρ ης κυρίως έγγραφε προσκληθείς υπό της Δημογεροντίας. Τας παρατηρήσεις εκείνας –ως τας ωνόμαζε– εθεώρει ως δοκίμιον μάλλον και ως αφορμή πλειότερας επεξεργασίας».

Ο Λουκάς Ράλλης ήταν γιός του Δημητρίου Ζαννή Ράλλη (Χίος 1758 - Λιβόρνο 1812), που είχε αποκτήσει πέντε παιδιά, τρία κορίτσια και δύο αγόρια. Η ιστορία της οικογένειας του μετέπειτα δημάρχου του Πειραιά δεν διακρίνεται για την αρρενογονία της, απαραίτητο χαρακτηριστικό για την ισχυροποίηση και τη συνέχεια των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων της εποχής του, όπως συνέβη στην περίπτωση της γενιάς των Ράλλη της Αγγλίας.

Οι περισσότερες ιστοριογραφικές αναφορές γίνονται στους πέντε αδελφούς Ράλλη, πρώτα ξαδέρφια του δήμαρχου Πειραιά, που είχαν και αυτοί γεννηθεί στο τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα πριν από την ελληνική επανάσταση στη Χίο, ακολούθησαν επιχειρηματικά δρομολόγια σε οικονομικά κέντρα της Μεσογείου και της Ρωσίας, και πέθαναν στην Ευρώπη. Ο κύριος όγκος του δημοσιευμένου υλικού αφορά στους επονομαζόμενους «μεγάλους Ράλλη», τα πέντε αγόρια του Στέφανου Ζαννή Ράλλη και της Ιουλίας Αυγ. Σεκιάρη.³⁵

Η παραδειγματική θέση του χιακού εμπορικού οίκου των Ράλλη στο Λονδίνο καταγράφηκε και από τον Δημ. Βικέλα, στα μέσα του 19ου αιώνα: «Εκτός της ατομικής αξίας του ιδρυτού και του διαδόχου του, και εκτός του όγκου του καταστήματος, επεξηγεί την επιβολήν του και η Χιακή καταγωγή της οικογενείας Ράλλη. Οι Χίοι απετέλουν την πλειοψηφίαν των

34. Τιμολέων Αμπελάς, «Λουκά Ράλλη ιδιόγραφοι αναμνήσεις και αποκαλύψεις επεισοδίων της Ελληνικής Επανάστασεως», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 4 (1892), σ. 475-512.

35. Catsiannis, *The Greek Community of London*.

ελλήνων εμπόρων του Λονδίνου. [...] Τόση μάλιστα ήτο η τοιαύτη υπεροχή των Χίων, όχι μόνον εις το Λονδίον αλλά και μεταξύ των άλλων εις τα ξένα εμπορικών κοινοτήτων, ώστε εκτός του κοινού απέναντι των ξένων χαρακτηρισμού των ως Ελλήνων, τα μέλη εκάστης κοινότητος διεκρίνοντο ως Χίοι και μη Χίοι». ³⁶ Η διαφοροποίηση των Ελλήνων εμπόρων του Λονδίνου σε Χίους και μη Χίους ξεκινά ως απλή διαπίστωση επιχειρηματικής υπεροχής και φθάνει στην εθνοφυλετική προσομοίωση με τους Εβραίους, όπως είδαμε παραπάνω. Η αναγνώριση του οίκου των Ράλλη και ο δημόσιος έπαινος προς αυτόν και τα μέλη του, καταγράφηκε στις εξιστορήσεις της ελληνικής παροικίας: οι Ράλλη και η χιακή καταγωγή, η παγκόσμια επιχειρηματική δράση τους, οι εμπορικές ικανότητες τους. ³⁷

Οι πέντε Αφοί Ράλλη, μετά από την εδραίωση των επιχειρήσεών τους στο Λονδίνο, είχαν ακολουθήσει το ρεύμα του αυτοκρατορικού βρετανικού εμπορίου στον 19ο αιώνα. Το ιστορικό της εταιρείας σε μια επετειακή έκδοση ξεκινά με τα πέντε αδέλφια που εμπορεύονταν αρχικά μετάξι, στάρι και αγγλικά βαμβακερά υφάσματα. Το 1865 η εταιρεία διαλύθηκε και ανασχηματίστηκε ως Αφοί Ράλλη από τον Στέφανο Αυγ. Ράλλη και τον Ιωάννη Ευστρ. Ράλλη στο Λονδίνο με κύρια μέλη τον Αλέξανδρο Βλαστό, τον Λουκά Ράλλη (τον Πειραιώτη), τον Αντώνη Βλαστό, τον sir Στρατή Ράλλη. Το 1931 άλλαξε πάλι το εταιρικό σχήμα των Αφών Ράλλη και το 1941 έγινε μετοχική εταιρεία ανοικτή στο κοινό (public company). Το 1959 ο νέος ιδιοκτήτης των Αφών Ράλλη, sir Isaac Wolfson την μετέτρεψε σε εταιρεία περιορισμένης ευθύνης (limited co) και ακολούθησε μια περίοδος συγχωνεύσεων. Το 1966 έκλεισαν τα γραφεία του Λονδίνου και όλες οι οικονομικές δραστηριότητες συγκεντρώθηκαν γύρω από το βαμβάκι και μεταφέρθηκαν στο Λίβερπουλ, ενώ το εταιρικό κομμάτι της Ινδίας είχε χαράξει χωριστή πορεία. Η καταγωγή της εταιρείας από τα πέντε αδέλφια Ράλλη της Αγγλίας, με καταγωγή από τη Χίο, εξάίρεται ακόμη και σήμερα στον επίσημο ιστότοπο της εταιρείας «Fisons and Tatas» στην Ινδία, που από τον Ιούνιο του 1962 έγιναν οι κύριοι μέτοχοι της επιχείρησης Ράλλη της Ινδίας. Σε αυτόν τον ιστότοπο αναφέρεται ότι «το 1815-1851 η ιστορία των

36. Δ. Βικέλας, *Η ζωή μου. Παιδικαί αναμνήσεις - Νεανικοί χρόνοι*, Αθήνα, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 1908, σ. 329.

37. Cassavetti, *Hellas and the Balkan Wars*, σ. 45, 250, 306.

αδελφών Ράλλη έχει υφανθεί με ελληνική επιχειρηματικότητα και διορατικότητα, ιδιότητες που τους οδήγησαν να κυριαρχήσουν στους εμπορικούς δρόμους της Ευρώπης κατά τον 19ο αιώνα».³⁸

Στα υποκαταστήματα της επιχείρησης των Αφών Ράλλη της Αγγλίας, όπως αυτά διαμορφώθηκαν κατά τον 19ο αιώνα, μαθήτευσαν και δούλεψαν πολλοί Χίοι, αλλά και μη Χίοι,³⁹ και αναμφίβολα οι Ράλλη είναι από αυτούς που διαμόρφωσαν σε μεγάλο βαθμό την επιχειρηματική παράδοση και συντήρησαν την μνήμη σε σχέση με την ιστορία της Χίου. Στα 1850 οι Αφοί Ράλλη απασχολούσαν 4.000 εμπορικούς υπαλλήλους και 15.000 εργάτες για τις μεταφορές και αποθηκεύσεις των εμπορευμάτων σε όλο το δίκτυο των καταστημάτων τους.⁴⁰ Η Λεωνή Καλβοκορέση είχε εργαστεί στον οίκο των Αφών Ράλλη και δημοσίευσε μια εξιστόρηση της επιχείρησης από μέσα. Η ίδια δεν αναφέρεται στην καταστροφή της Χίου και προσδιορίζει την ίδρυση της εταιρείας Αφοί Ράλλη μεταξύ 1822-1826, το 1825 το άνοιγμα στο Μάντσεστερ, το 1827 στην Οδησό, το 1837 στην Ταυρίδα, το 1851 την επιχειρηματική εγκατάσταση στην Ινδία, στην Καλκούτα και το 1861 στη Βομβάη και στο Καράτσι με την ίδρυση της Ralli Brothers Ltd και Ralli India Ltd, ενώ το 1871 άνοιξε κατάστημα και στη Ν. Υόρκη.⁴¹

Η έκδοση μιας ιστορίας της επιχείρησης (*company history* ή *contract business history*),⁴² χρηματοδοτούμενη από την ίδια την επιχείρηση, των Αφών Ράλλη, πραγματοποιήθηκε με αφορμή επετειακούς εορτασμούς και παρέχει κάποιο πληροφοριακό υλικό, ενώ συνήθως αποτελεί ένα αυτο-επαινετικό εγχείρημα. Η λαμπρή επιχειρηματική πορεία μελών της οικογένειας Ράλλη

38. <http://www.tata.com/company/>

39. Για παράδειγμα ο Στέφανος Σκουλούδης (Κωνσταντινούπολη 1838 - Αθήνα 1928) ξεκινά τη σταδιοδρομία του με σπουδές ιατρικής στην Αθήνα (1852-1855) μετά μαθητεύει στο εμπορικό γραφείο του πατέρα του, Ιωάννη, και κατόπιν γίνεται διευθυντής του υποκαταστήματος Κωνσταντινούπολης του Στέφανου Αυγ. Ράλλη, βλ. «Αυτοβιογραφία Στέφανου Σκουλούδη», *Αιγαίον* 2/1 (Μάρτιος 1936). Άλλοι υπάλληλοι ήσαν ο Κυριάκος Συγγρός, ο Αλέξανδρος Πάλλης, ο Αργύρης Εφταλιώτης (Κλεάνθης Μιχαηλίδης), ο Πέτρος Βλαστός.

40. *Oxford Dictionary of National Biography*, λήμμα «Ralli, Pantia Stephen».

41. Είχε εργαστεί κατά το διάστημα 1905-1911. Βλ. Λεωνή Καλβοκορέση, *Ο οίκος των αδελφών Ράλλη*.

42. Christopher J. Castaneda, «Writing Contract Business History», *The Public Historian* 21/1 (1999), σ. 11-29.

στην Αγγλία του 19ου αιώνα τροφοδότησε σε γενικές γραμμές την ιστοριογραφία με επετειακές εκδόσεις και αφιερώματα σε μέλη ή στην οικογένεια ως σύνολο. Σ' ένα αφιέρωμα στα 160 χρόνια λειτουργίας της εταιρείας των Ralli bros, που εκδόθηκε μετά την τελευταία εταιρική αναμόρφωση της εταιρείας το 1976, προτασσόταν η αρχή της εταιρικής κουλτούρας της επιχείρησης. Αυτή ήταν η αρχή της εκπλήρωσης των ηθικών υποχρεώσεων (moral obligations) προς τους εργαζομένους ως σημαντικότερη από το συμβόλαιο εργασίας (letter of contract) που ρύθμιζε τη σχέση των υπαλλήλων με την εταιρεία, αρχή που είχε διατυπωθεί στο *Staff Instruction Book* (1881). Κύρια πηγή τροφοδότησης πληροφοριών σε αυτή την επετειακή έκδοση ήταν ο Τζακ Βλαστός (1903-1988), γιος του Αντωνίου Αλεξ. Βλαστού (1863-1933) και της Ερατώς Γεωργ. Σκαραμαγκά (1873-1966), αλλά και απόγονου Ράλλη εκ θηλυγονίας. Ο Τζακ Βλαστός είχε εργαστεί στους Ράλλη σε διάφορες διευθυντικές θέσεις από το 1922 έως το 1962 που διαλύθηκε η εταιρεία.⁴³

Η τοπική ιστοριογραφία της Χίου με υπερηφάνεια είχε αναφερθεί στην οικονομική επιτυχία των Ράλλη στην Αγγλία, μέλη της ελληνικής κοινότητας του Λονδίνου (από τον Ι. Γεννάδιο έως τον Τ. Κατσιγιάννη) είχαν δηλώσει δημόσια τον θαυμασμό τους προς αυτούς, οι ίδιοι οι Ράλλη είχαν τροφοδοτήσει τη δημόσια εικόνα τους. Οι προσδοκίες ήταν διαφορετικές και συγκρουόμενες: από τη μια πλευρά η κοινωνική ένταξη στην έντονα διαστρωματωμένη βρετανική κοινωνία μέσα από τη γενεαλογική ιστορική παράδοση, και από την άλλη η οικειοποίηση μιας μεγάλης οικονομικής και κοινωνικής επιτυχίας. Ο κύριος στόχος ήταν η ενσωμάτωση των Ράλλη στο σύστημα των διεθνών οικονομικών συναλλαγών στη βρετανική αστική κοινωνία και παράλληλα στον τοπικό χιακό ιστό. Οι ίδιοι παρέμεναν έξω από την μεγάλη αφήγηση των εθνικών ευεργετών. Η οικονομική επιτυχία τους δεν αφορούσε καταρχήν το ελληνικό κράτος.

Μέλη της οικογένειας Ράλλη είχαν εγκατασταθεί στην Αγγλία πριν από την καταστροφή της Χίου. Οι ίδιοι, οι σύγχρονοί τους και άλλοι ιστοριοδίφες

43. *History and Activities of the Ralli Trading Group Commodity*. Η εταιρεία των Ράλλη λειτούργησε και ως «Brokers, Dealers and Agents in Cotton Futures at Orleans House», στο Λίβερπουλ, βλ. *London Gazette*, 22 Ιανουαρίου 1963.

επικεντρώθηκαν και τόνισαν τη σημασία της χιακής καταστροφής ως γενοσιουργού αιτίας μιας επιτυχημένης επιχειρηματικής πορείας. Η τοπική καταγωγή της Χίου, όπως με οξυδέρκεια είχε παρατηρήσει ο Δ. Βικέλας, προσδιόριζε μια ξεχωριστή ταυτότητα για τους Ράλλη εκεί που οι ίδιοι είχαν επιλέξει να διακριθούν στον διεθνή οικονομικό χώρο. Η ελληνική αστική τάξη δεν είχε σχέση μαζί τους, και μάλλον δεν τους αναγνώριζε. Δεν είναι τυχαία η φράση μιας αστής Αθηναίας στα μέσα του αιώνα, μετά τον θάνατο του Παντιά Στεφ. Ράλλη (1793-1865): «Δεν ηξεύρω αν ήκουσες δι' έν κληροδότημα το οποίον αφήκεν κάποιος Παντιάς Ράλλης εξ Αγγλίας εις την ηθικωτέραν καλητέραν μηθήτριά του Αρσακείου, είναι δε περίπου 1.100 δρ. κατ' έτος».⁴⁴

Στο παράδειγμα της ιστοριογραφικής συγκρότησης της επιχειρηματικής δυναστείας των Ράλλη συμπλέκονται πολλά κανάλια: η εδραίωση του καπιταλισμού στην Ανατολική Μεσόγειο, ο ρόλος των δικτύων των επιχειρηματικών ομάδων, αλλά και επιλογές προβολής ατόμων και οικογενειών σε ένα εθνικό σύστημα κοινωνικής και οικονομικής ιεραρχίας.

Οι Ράλλη με τους παράλληλους και ομώνυμους κλάδους δεν δημιούργησαν ένα ίδρυμα ή ένα αρχείο και δεν φαίνεται ότι οι ίδιοι ήθελαν να διατηρήσουν τη μνήμη μιας εξαιρετικής επιχειρηματικής ιστορίας, παρά μόνο ευκαιριακά. Η εγκατάσταση στο Λονδίνο, η ίδρυση της εταιρείας των πέντε αδελφών Ράλλη και η ευρεία γεωγραφική επιχειρηματική εξάπλωση μέσα στον 19ο αιώνα σημάδεψαν μια δυναμική επιχειρηματική πορεία. Η ιστορία των εβραϊκών και προτεσταντικών εμπορικών και τραπεζικών οίκων και η διαχείριση της αντίστοιχης ιστορίας τους ήταν εμφανής μέσα από το παράδειγμα των Ρότσιλντ, των Barings κ.ά. Οι Ράλλη συγκρότησαν τη διεθνή επιχειρηματική πορεία τους κυρίως μέσα από τα δίκτυα των Χίων, έτσι ο μείζων συνδετικός ιστός παρέμεινε το μικρό νησί και η μακραίωνη ιστορία του, με κύρια αναφορά την καταστροφή.

Η απαρχή του γενουάτικου καπιταλισμού διατηρήθηκε μέσα από την αίγλη της μεσαιωνικής παράδοσης και όχι ως ιδιαίτερη επιχειρηματική

44. Βλ. επιστολή 18 Ιουνίου [1866] της Μαριγώς Μακκά προς τον σύζυγό της Γεώργιο Μακκά, που ήταν αρχίατρος του Γεωργίου και βρισκόταν εκείνη την περίοδο στην Κωνσταντινούπολη. ΕΛΙΑ, Αρχείο οικογένειας Μακκά, υποφάκ. 2.3. Ευχαριστώ θερμά τη Δήμητρα Βασιλειάδου γι' αυτό το τεκμήριο.

αφετηρία. Η Βρετανία έδωσε στους Ράλλη το πρότυπο της παιδείας, του τρόπου κοινωνικής ζωής και της οικονομικής προοπτικής, αλλά τελικά η εμμονή τους σε μια απώτερη καταγωγή από τη Χίο μπορεί να ήταν η αιτία που συντήρησε την εσωστρέφεια μιας διαιρεμένης ταυτότητας μεταξύ μιας αυτοκρατορίας και μιας φαντασιακής μικρής πατρίδας.

Μαρία Δαμηλάκου

ΠΡΟΣΛΗΨΕΙΣ ΤΟΥ ΜΠΟΛΙΒΑΡ ΑΠΟ ΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ ΜΕΧΡΙ ΣΗΜΕΡΑ

Ο Σιμόν Μπολίβαρ, από τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα που ξεκίνησε τη στρατιωτική και πολιτική δράση του μέχρι σήμερα, έχει γίνει αντικείμενο λατρείας αλλά και ισχυρών επικρίσεων, ώστε να μπορεί να γίνει λόγος για δύο αντιθετικά «συστήματα» στάσεων απέναντί του, έντονα ιδεολογικοποιημένα, τον «μπολιβαρισμό» και τον «αντιμπολιβαρισμό». Εκτός από τα έντονα πάθη που ενέπνευσε στους συγχρόνους του, η πρόσληψη της μορφής του και η μνήμη που κατασκευάστηκε –και εξακολουθεί να κατασκευάζεται– γύρω από αυτήν, αποτέλεσαν αντικείμενο ιδεολογικών συγκρούσεων που εκφράστηκαν και στην εκτενή διεθνή ιστοριογραφία: η συντηρητική ιστοριογραφία τον ανέδειξε σε «πατέρα» του εθνικισμού και βασικό εκφραστή της «τάξης»· οι φιλελεύθεροι ιστορικοί αναγνωρίζουν την προσήλωσή του στον αγώνα κατά της τυραννίας και εμφανίζονται λιγότερο ή περισσότερο επιεικείς απέναντι στα δημοκρατικά ελλείμματα της διακυβέρνησής του. Οι παραδοσιακοί και οι σύγχρονοι «λατινοαμερικανιστές» διανοούμενοι τον προβάλλουν ως τον κύριο εμπνευστή της ιδέας της λατινοαμερικανικής ενότητας, ενώ η μαρξιστική ιστοριογραφία, μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα, τον απέρριπτε, θεωρώντας τον αρχηγό μιας αστικής επανάστασης που εξέφρασε τα στενά συμφέροντα της κοινωνικής τάξης του. Οι ιδεολογικά φορτισμένες προσλήψεις της μορφής του δίχασαν τις ευρύτερες λατινοαμερικανικές κοινωνίες, αφού ο Μπολίβαρ έχει γίνει, σε όλη τη Λατινική Αμερική, αντικείμενο επίκλησης τόσο από πολλές κυβερνήσεις όλου του ιδεολογικού φάσματος όσο και από πολυάριθμα επαναστατικά κινήματα και αντάρτικες ομάδες. Εξάλλου, δεκάδες λογοτέχνες και ποιητές τον έχουν υμνήσει σε όλο τον κόσμο, από τον Γκαρσία Μάρκες και

τον Νερούδα μέχρι τον δικό μας Εγγονόπουλο. Τα τελευταία χρόνια, λόγω της οικειοποίησής του από την κυβέρνηση του Τσάβες στη Βενεζουέλα, παρατηρείται μια έντονη αναβίωση της «λατρείας» του Μπολίβαρ, η οποία κορυφώθηκε το 2010, στους εορτασμούς για τα διακόσια χρόνια από την έναρξη της επαναστατικής διαδικασίας στη Λατινική Αμερική.

Μια συστηματική ανάλυση των προσλήψεων και χρήσεων του Μπολίβαρ από τις λατινοαμερικανικές κοινωνίες, τη διεθνή κοινή γνώμη και διανοήση αλλά και τη σχετική ιστοριογραφία, η οποία στα περίπου 3.000 έργα που τη συνθέτουν περιλαμβάνει από «αγιογραφίες» και «λιβέλους» μέχρι πολύ σημαντικά έργα που υπηρετούν την ιστορική αλήθεια, είναι αδύνατη στα πλαίσια αυτής της παρουσίασης. Θα περιοριστώ, λοιπόν, στην ανάλυση των κύριων ιδεολογικών «μαχών» που έχουν λάβει χώρα, από τον 19ο αιώνα μέχρι σήμερα, γύρω από τρεις κεντρικούς άξονες που αφορούν πτυχές της μορφής του Μπολίβαρ: ως ελευθερωτή, ως πολιτικού άνδρα και κυβερνήτη και ως οραματιστή της λατινοαμερικανικής ενότητας. Η πρώτη πτυχή, αυτή του ελευθερωτή, παρόλο που εκ πρώτης όψεως φαντάζει ως αυτονόητη –ο Μπολίβαρ απελευθέρωσε έξι από τις σημερινές λατινοαμερικανικές χώρες και διεξήγαγε, ως στρατιωτικός, πολιτικός και διανοούμενος, έναν πολύ σκληρό αγώνα ενάντια στην ισπανική αποικιοκρατία για τουλάχιστον 15 χρόνια– έχει πολλές αποχρώσεις που πηγάζουν από ερωτήματα όπως: Τι είδους απελευθέρωση επεδίωκε ο Μπολίβαρ και ποιες σημασίες της προσέδωσε; Ήταν πραγματικός επαναστάτης ή απλώς μεταρρυθμιστής; Ποια ήταν η σημασία του κοινωνικού και φυλετικού παράγοντα στην αντίληψή του περί «απελευθέρωσης»; Η δεύτερη πτυχή του Μπολίβαρ που θα επιχειρήσω να αναλύσω, αυτή του πολιτικού αρχηγού, ο οποίος διαχειρίστηκε, έστω και προσωρινά, την εξουσία σε μεγάλο τμήμα της Νοτίου Αμερικής, είναι η πιο αμφιλεγόμενη και θα πρέπει να εξεταστεί υπό το φως των εμφυλίων πολέμων που σφράγισαν τον 19ο αιώνα τη Λατινική Αμερική αλλά και των ιδεολογικών «μαχών» του 20ού αιώνα. Τέλος, η πρόκληση ως προς την τρίτη πτυχή του Μπολίβαρ ως εκείνη του οραματιστή της λατινοαμερικανικής ενότητας, είναι να μπορέσει να διακρίνει κανείς, κάτω από τα στρώματα της τραγικότητας με την οποία περιβλήθηκε ο ήρωας που είδε το όνειρό του να καταρρέει αλλά και κάτω από τις αναχρονιστικές αντιιμπεριαλιστικές «αναγνώσεις» της μορφής του, τον

πολιτικό πραγματισμό του Μπολίβαρ και τις πραγματικές διαστάσεις που είχε η «υπερεθνική» ιδεολογία στη σκέψη και το έργο του.

Ξεκινώντας από τον πρώτο άξονα, θα πρέπει να πούμε ότι η καθιέρωση του Μπολίβαρ ως ελευθερωτή υπήρξε, όσο ο ίδιος ζούσε, σταδιακή και σχετική, ενώ μετά τον θάνατό του ξεκίνησε από τις διάφορες κυβερνήσεις της Βενεζουέλας, η διαδικασία κατασκευής της επίσημης λατρείας του ως ήρωα. Το όραμά του άρχισε να παίρνει μορφή από το 1805, όταν ορκίστηκε στη Ρώμη να απελευθερώσει την ισπανική Αμερική¹· ωστόσο, δεν συμμετείχε στα πρώτα πατριωτικά κυβερνητικά σώματα που συγκροτήθηκαν στη Βενεζουέλα το 1808 και το 1810, ίσως γιατί τηρούσαν μια σχετικά συντηρητική στάση και δεν εκφράζονταν υπέρ της ανεξαρτησίας. Ενεργό μέλος, μαζί με τον πρόδρομο της νοτιοαμερικανικής ανεξαρτησίας Φρανσίσκο ντε Μιράντα, της «Πατριωτικής Εταιρείας» που ιδρύθηκε το 1810, ο Μπολίβαρ πρωταγωνίστησε στην κήρυξη της ανεξαρτησίας της Βενεζουέλας στις 5 Ιουλίου 1811. Από εκεί και πέρα, εν μέσω μιας σειράς παλινωδίων, συνεχών αντεπιθέσεων των Ισπανών, ανταρσιών των εσωτερικών του αντιπάλων, προσωπικών εξοριών και δολοφονικών αποπειρών ενάντια στη ζωή του, άρχισε να χτίζεται η μορφή του Μπολίβαρ - ελευθερωτή. Η κήρυξη του «πολέμου μέχρι θανάτου» ενάντια στους Ισπανούς, οι θριαμβευτικές εισοδοί του στις απελευθερωμένες πόλεις εν μέσω ζητωκραυγών του πλήθους, η ανακήρυξή του σε «Ελευθερωτή - πρόεδρο» της «Μεγάλης Κολομβίας» στα τέλη του 1819, η ανάληψη στη Λίμα της ανώτατης στρατιωτικής και πολιτικής εξουσίας μετά τις στρατιωτικές επιτυχίες του στο Περού το 1823, η ανακήρυξή του από τη συνέλευση του Άνω Περού (η σημερινή Βολιβία), το 1825, σε ανώτατο αρχηγό της εκτελεστικής εξουσίας, ήταν μερικοί μόνο από τους σταθμούς της πορείας του προς τη δόξα. Η φήμη του, βέβαια, ξεπέρασε κατά πολύ τα όρια της Νότιας Αμερικής: ο λόρδος Βύρωνας, για παράδειγμα, στο ποίημά του *Η εποχή του χαλκού*,

1. Στον όρκο που έδωσε ο Μπολίβαρ στη Ρώμη, στις 15 Αυγούστου 1805, παρουσία του δασκάλου του Simón Rodríguez, είπε: «Ορκίζομαι μπροστά σας: ορκίζομαι στο όνομα του Θεού των γονιών μου· ορκίζομαι στο όνομά τους· ορκίζομαι στο όνομα της τιμής μου και της πατρίδας μου, πως δεν θα ησυχάσει το χέρι και η ψυχή μου μέχρι να σπάσουν οι αλυσίδες της ισπανικής εξουσίας που μας καταπιέζουν», βλ. Simón Bolívar, «Juramento de Roma», Manuel Pérez Vila (επιμ.), *Doctrina del liberador*, Καράκας, Biblioteca Ayacucho, 1985, σ. 3-4.

θέλοντας να δείξει την αντίθεσή του στην απόφαση των μεγάλων δυνάμεων της εποχής του να καταδικάσουν, στο συνέδριο της Βερόνας, τα φιλελεύθερα κινήματα της Ισπανίας και της Ιταλίας, ανέφερε τον Μπολίβαρ, μαζί με τον Ουάσιγκτον, ως «φάρο» ελευθερίας.²

Σε όλη αυτή την πορεία οι αμφισβητήσεις που δέχτηκε για τη στρατηγική και τις μεθόδους του ήταν πολλές: εκτός από τους ισπανικούς συντηρητικούς κύκλους που, όπως ήταν φυσικό, καταδίκασαν τη δράση του, οι σύγχρονοί του φιλελεύθεροι πολιτικοί κατέκριναν τις βίαιες μεθόδους που χρησιμοποιούσε εναντίον των αντιπάλων του, ενώ δεν ήταν λίγες και οι κριτικές που δέχθηκε από τους τοπικούς αρχηγούς για τις στρατιωτικές επιλογές του. Στο Περού το 1823 αντιμετωπίστηκε από τους ντόπιους ως εισβολέας, ενώ οι συμπατριώτες του από τη Βενεζουέλα τον κατηγορούσαν ότι αδιαφορούσε για τα συμφέροντα της «πατρίδας» του όσο βρισκόταν σε εκστρατείες. Σύμφωνα με ορισμένους μεταγενέστερους μελετητές, ο Μπολίβαρ μετέφερε την επανάσταση τόσο μακριά από την αρχική της βάση που σταδιακά έχασε τον έλεγχό της. Ένα από τα πιο σκοτεινά σημεία στην αρχή της ένδοξης πορείας του, το οποίο δίχασε τους συγχρόνους του και τους μεταγενέστερους μελετητές, ήταν ο ρόλος που έπαιξε ο Μπολίβαρ στην παράδοση του Μιράντα στους Ισπανούς.³

Μετά τον θάνατό του άρχισε να χτίζεται η λατρεία του στη Βενεζουέλα, η οποία εξυπηρέτησε και εξακολουθεί να εξυπηρετεί διάφορους στόχους: την κατασκευή της εθνικής ταυτότητας κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, την ανάγκη εγκαθίδρυσης μιας ισχυρής διακυβέρνησης, την επιβολή

2. Αναφέρεται στο Nikita Harwich, «Un héroe para todas las causas: Bolívar en la historiografía», *Iberoamericana* III/10 (2003), σ. 7-22.

3. Ο πρώτος βιογράφος του Μπολίβαρ, ο πιστός υπασπιστής του O' Leary, μετριάξει το θέμα και βρίσκει ελαφρυντικά για αυτή την απόφασή του, ενώ άλλοι μεταγενέστεροι βιογράφοι αρνούνται εντελώς την ανάμιξη του Μπολίβαρ στο όλο ζήτημα. Σήμερα, οι πιο ψύχραιμοι μελετητές αναγνωρίζουν τη συμβολή του Μπολίβαρ στη σύλληψη και παράδοση του Μιράντα: θεωρούν ότι προέβη σε αυτήν επειδή θεωρούσε ενδοτική και επικίνδυνη για τους πατριώτες τη συμφωνία που υπογράφηκε τον Ιούλιο του 1812, στο πλαίσιο των επιτυχιών της ισπανικής αντεπίθεσης, μεταξύ του Μιράντα και του ισπανού στρατηγού Monteverde, ενώ παράλληλα κατανοούν τους λόγους της συνθηκολόγησης του Μιράντα. Πάντως, ο Μιράντα πέθανε ξεχασμένος και εγκαταλειμμένος σε μια φυλακή στο Κάντιθ, ενώ ο Μπολίβαρ εξασφάλισε ένα διαβατήριο που του επέτρεψε να φύγει στο Curaçao.

μιλιταριστικής τάξης σε διάφορες στιγμές του 20ού αιώνα, την προώθηση της εθνικής βιομηχανίας στη δεκαετία του 1950, τη μάχη ενάντια στον «ξενόφερτο» μαρξισμό, το σύγχρονο πολιτικό και κοινωνικό πρόγραμμα που προωθεί η σύγχρονη «Μπολιβαριανή επανάσταση» του Τσάβες. Το 1842 ο πρώτος πρόεδρος της Βενεζουέλας José Antonio Páez, λόγω των πολιτικών κλυδωνισμών που αντιμετώπιζε, αποφάσισε να καταφύγει στο συμβολικό κεφάλαιο του Μπολίβαρ και να επαναπατρίσει τη σορό του, η οποία θάφτηκε στον καθεδρικό ναό του Καράκας. Ήταν η αρχή της λατρείας του Μπολίβαρ. Από εκεί και πέρα άρχισε να συγκροτείται ο «μπολιβαρισμός»: πολιτικοί, ιστορικοί, παιδαγωγοί, καλλιτέχνες και δημοσιογράφοι άρχισαν να κατασκευάζουν τον «εθνάρχη» της Βενεζουέλας και τον «ύψιστο» νοτιοαμερικανό ήρωα. Η επίσημη λατρεία του Μπολίβαρ προωθήθηκε ιδιαίτερα στη δεκαετία του 1870 από τον τότε πρόεδρο της χώρας, στρατηγό Antonio Guzmán Blanco, που ήταν ένας από τους χαρακτηριστικούς εκπροσώπους του λατινοαμερικανικού θετικισμού και του οποίου το αυταρχικό πολιτικό καθεστώς επενδύθηκε με το έμβλημα «τάξη και πρόοδος»: η λατρεία του ήρωα εκφράστηκε με τη δημιουργία μνημείων, τη δημοσίευση σχετικών ιστορικών μελετών και τη μεταφορά της σορού του το 1876 στο νέο Εθνικό Πάνθεον, ενώ κορυφώθηκε το 1883 με τους λαμπρούς εορτασμούς για τα εκατό χρόνια από τη γέννηση του ελευθερωτή. Η κατασκευή της λατρείας του ήρωα συνεχίστηκε κατά τη δικτατορία του Juan Vicente Gómez (1908-1935), κυρίως μέσω των εορτασμών, το 1910, των εκατό χρόνων από την πρώτη κήρυξη της ανεξαρτησίας της Βενεζουέλας. Αργότερα, η «Μπολιβαριανή εταιρεία της Βενεζουέλας» θα μετατρεπόταν σε επίσημη διαχειρίστρια της μνήμης του Μπολίβαρ,⁴ ενώ ο ερασιτέχνης ιστορικός Vicente Lecuna θα αναλάμβανε τη διάδοση της επίσημης εκδοχής του ήρωα Μπολίβαρ μέσω της δημοσίευσης μιας σειράς ιστορικών έργων.⁵ Στο πλαίσιο αυτής της λατρείας οι κριτικές προσεγγίσεις δεν είχαν θέση στη Βενεζουέλα: για παράδειγμα, ο αρνητικός για τον Μπολίβαρ τόνος της

4. Germán Carrera Damas, *El culto a Bolívar*, Καράκας, Universidad Central de Venezuela, 1969, σ. 245-247.

5. Πρόκειται κυρίως για το τρίτομο έργο του Vicente Lecuna, *Catálogo de errores y calumnias en la historia de Bolívar*, Νέα Υόρκη, 1956-1958.

βιογραφίας του Salvador de Madariaga,⁶ που κυκλοφόρησε για πρώτη φορά το 1951, παρά τη σοβαρή τεκμηρίωσή της, κατέστησε τον συγγραφέα της *persona non grata* στην Μπολιβαριανή εταιρεία της χώρας.⁷

Στον αντίποδα της λατρείας του ήρωα βρέθηκε η μαρξιστική κριτική, τουλάχιστον έτσι όπως αυτή εκφράστηκε μέχρι και τη δεκαετία του 1950. Η αφετηρία της αρνητικής στάσης της απέναντι στον Μπολίβαρ βρίσκεται στην κριτική του ίδιου του Μαρξ και κυρίως στο λήμμα «Bolívar y Ponte» που έγραψε τον Ιανουάριο του 1858 για την εγκυκλοπαίδεια *The New American Cyclopaedia*, μετά από αίτημα του εκδότη της Charles Dana.⁸ Ο Μαρξ όχι μόνο δεν αναγνωρίζει καμία στρατιωτική και πολιτική επιλογή του Μπολίβαρ (θεωρεί ότι ακόμα και οι πιο σημαντικές στρατιωτικές επιτυχίες του οφείλονταν σε άλλους, για παράδειγμα στα ξένα εκστρατευτικά σώματα που συμμετείχαν στις επιχειρήσεις του) αλλά και απορρίπτει την επανάστασή του γενικώς: τονίζει τον περιορισμένο εθνικό και λαϊκό χαρακτήρα των λατινοαμερικανικών επαναστάσεων και τις θεωρεί έργο μιας «χούφτας» κρεολών που επεδίωκαν την ανεξαρτησία χωρίς να διαθέτουν την υποστήριξη των λαϊκών στρωμάτων. Γενικά, οι χαρακτηρισμοί που χρησιμοποιεί ο Μαρξ για τον Μπολίβαρ είναι πολύ σκληροί: τον χαρακτηρίζει «δειλό», «βάρβαρο» και «μικρόψυχο» και τον παρομοιάζει με τον Soulouque, τον δεσποτικό μαύρο βασιλιά της Αϊτής.⁹ Το κείμενο του Μαρξ

6. Salvador de Madariaga, *Bolívar*, Μαδρίτη, Espasa-Calpe, 1975.

7. Ωστόσο, από τη δεκαετία του 1970 άρχισαν να κυκλοφορούν στη Βενεζουέλα μια σειρά από έργα που επανερμήνευσαν την ιστορική σημασία του Μπολίβαρ και αντιμετώπισαν με κριτικό τρόπο την κατασκευή του μύθου και της λατρείας του. Βλ. μεταξύ άλλων: Germán Carrera Damas, *El culto a Bolívar*· Luis Castro Leiva, *De la patria boba a la teología Bolivariana*, Καράκας, Monte Ávila Editores, 1991· Diego Bautista Urbaneja, *Bolívar, el pueblo y el poder*, Καράκας, Fundación para la cultura urbana, 2002· Elías Pino Iturrieta, *El divino Bolívar*, Καράκας, Alfa, 2005 και *Nada sino un hombre*, Καράκας, Alfa, 2007.

8. Στην εγκυκλοπαίδεια περιλαμβάνονται 67 λήμματα γραμμένα από τον Μαρξ και τον Έγκελς, τα οποία φτάνουν μόνο μέχρι το γράμμα «C». Τα 51 από αυτά γράφτηκαν από τον δεύτερο και βασίστηκαν σε έρευνα που ο Μαρξ πραγματοποίησε στο Βρετανικό Μουσείο. Για την εκπόνηση αυτής της παρουσίας χρησιμοποίησα το κείμενο του Μαρξ «Bolívar y Ponte», που δημοσιεύτηκε στο έργο *Simon Bolívar - Karl Marx*, πρόλογος José Aricó, Μαδρίτη, Sequitur, 2001.

9. Επιστολή του Μαρξ στον Έγκελς με ημερομηνία 14 Φεβρουαρίου 1858. Αναφέρεται στην εισαγωγή του José Aricó στο έργο *Simon Bolívar - Karl Marx*.

παρέμεινε σχετικά άγνωστο μέχρι το 1934, οπότε και συμπεριλήφθηκε στην έκδοση, των έργων των Μαρξ και Έγκελς στα ρωσικά. Σε γενικές γραμμές οι θέσεις του Μαρξ για τις λατινοαμερικανικές επαναστάσεις και τους πρωταγωνιστές τους υιοθετήθηκαν, μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1950, από την κομμουνιστική ορθοδοξία και από τη σοβιετική ιστοριογραφία για τη Λατινική Αμερική. Το 1936 το κείμενο δημοσιεύτηκε στα ισπανικά από τον αργεντινό μαρξιστή Aníbal Norberto Ponce, στο περιοδικό του *Dialéctica*.¹⁰ Είχε έντονο αντίκτυπο μεταξύ των λατινοαμερικανών στοχαστών και οι στάσεις απέναντί του αποτελούν τμήμα της ευρύτερης διαμάχης που υπάρχει μέχρι και σήμερα στη Λατινική Αμερική μεταξύ του «κλασικού» μαρξισμού, του λεγόμενου «λατινοαμερικανικού» μαρξισμού και του αριστερού λαϊκισμού. Ενώ ο Aníbal Ponce υιοθέτησε, τουλάχιστον αρχικά, τις θέσεις του Μαρξ και «εξοβέλισε» τον Μπολίβαρ από την μαρξιστική παράδοση,¹¹ οι σύγχρονοί του «λατινοαμερικανιστές» διανοούμενοι, όπως ο μεξικανός José Vasconcelos και ο περουβιανός Víctor Haya de la Torre, θεώρησαν το όραμα του Μπολίβαρ ως βάση για την ουσιαστική χειραφέτηση της Λατινικής Αμερικής και την αντιμετώπιση του βορειοαμερικανικού ιμπεριαλισμού.¹²

Σταδιακά οι στάσεις της μαρξιστικής Αριστεράς απέναντι στον Μπολίβαρ άλλαξαν: για να περιοριστούμε στη Λατινική Αμερική, ο Τσε Γκεβέρα τήρησε αποστάσεις από τις θέσεις του Μαρξ για τον Μπολίβαρ, ο Νερούδα τον αποθέωσε ως παγκόσμιο στρατιώτη της ελευθερίας,¹³ στην Κούβα της

10. Karl Marx, «Simón Bolívar», *Dialéctica* 1 (Μάρτιος 1936), Μπουένος Άιρες, σ. 1-14.

11. Ας σημειωθεί ότι ο κουβανός μαρξιστής Julio Antonio Mella είχε, νωρίτερα, το 1923, επικαλεστεί τον Μπολίβαρ ως βασικό εμπνευστή των απελευθερωτικών αγώνων της Λατινικής Αμερικής, ενώ ο μεγάλος περουβιανός μαρξιστής José Carlos Mariátegui διέκρινε θετικά στοιχεία στον Μπολίβαρ, πάντα, όμως, μέσα στα ιδεολογικά όρια που του επέτρεπε η κοινωνική του τάξη και η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων στη Βενεζουέλα των αρχών του 19ου αιώνα. Βλ. Ibsen Martínez, «Marx und Bolívar», *El malpensante* 66 (Νοέμβριος - Δεκέμβριος 2005), Μπογκοτά.

12. Βλ. κυρίως τα έργα: José Vasconcelos, *Bolivarianismo y Monroísmo: Temas iberoamericanos*, Σαντιάγκο, Ercilla, 1934, και Víctor Haya de la Torre, *Por la emancipación de América Latina*, Μπουένος Άιρες, Gleizer, 1927. Ενδιαφέροντα στοιχεία γύρω από τις στάσεις αυτές υπάρχουν στο έργο του Néstor Kohan, *De Ingenieros al Che. Ensayos sobre el marxismo argentino y latinoamericano*, Μπουένος Άιρες, Biblos, 2000.

13. Pablo Neruda, ποίημα με τίτλο «Un canto para Bolívar», *Μεξικό*, 1941.

δεκαετίας του 1970 έγινε ο πρόδρομος του λατινοαμερικανικού αντιιμπεριαλισμού. Γενικά, σήμερα, οι περισσότεροι λατινοαμερικανοί μαρξιστές υποστηρίζουν ότι ο «μπολίβαρισμός» είναι συμβατός με τη μαρξιστική παράδοση. Οι πιο μετριοπαθείς κριτικές θεωρούν ότι ο Μαρξ έσφαλε στην εκτίμησή του για τον Μπολίβαρ, λόγω του ότι βασίστηκε σε λιγοστές και μεροληπτικές πηγές.¹⁴ Άλλοι θεωρούν ότι η στάση του Μαρξ απέναντι στον Μπολίβαρ εντάσσεται στη γενικότερη αμνηχανία που προκαλούσε στον γερμανό στοχαστή η περίπτωση της Λατινικής Αμερικής, και κυρίως αυτό που έβλεπε ως απουσία εθνικής βούλησης από την πλευρά των κρεολών ελίτ που είχαν ηγηθεί της επανάστασης και ως άβουλη στάση των λαϊκών στρωμάτων, το οποίο δεν ταίριαζε στα θεωρητικά μοντέλα του. Για παράδειγμα, ο José Aricó αποδίδει τη στάση του Μαρξ απέναντι στον Μπολίβαρ στην αντιπαράθεση του πρώτου με τον Χέγκελ ως προς τη σχέση κράτους και αστικής κοινωνίας και τονίζει την αμνηχανία που του προκαλούσε το γεγονός ότι στις λατινοαμερικανικές επαναστάσεις ήταν το κράτος αυτό που δημιούργησε την αστική κοινωνία και όχι το αντίθετο.¹⁵ Τέλος, οι θεωρούμενοι ως «λατινοαμερικανιστές» διανοούμενοι, πολλοί από τους οποίους εμπνέονται από τα λαϊκιστικά μοντέλα, τονίζουν τον «ευρωκεντρισμό» του κλασικού μαρξισμού και την αδυναμία του να κατανοήσει τις ιδιαιτερότητες της Λατινικής Αμερικής.

Σήμερα ο ρόλος του Μπολίβαρ ως ελευθερωτή αξιολογείται από τη σύγχρονη ιστοριογραφία μέσα από το πρίσμα των ανανεωμένων προσεγγίσεων

14. Το λήμμα βασίστηκε κυρίως στα απομνημονεύματα διαφόρων ευρωπαίων στρατιωτικών που αγωνίστηκαν για τη λατινοαμερικανική ανεξαρτησία και για διάφορους λόγους είχαν προσωπικές αντιπαλότητες με τον Μπολίβαρ. Μεταξύ άλλων βασίστηκε στο έργο του γάλλου στρατηγού H.L.V. Docoudray Holstein, σε αυτό των βρετανών αδερφών William και John Miller και στα απομνημονεύματα του βρετανού συνταγματάρχη Gustavo Hippiusley. Βλ. Pedro Scarón (επιμέλεια, μετάφραση, σχόλια), *Karl Marx y Friedrich Engels: Materiales para la historia de América Latina*, Μεξικό, Siglo XX, 1975, σ. 105-108.

15. José Aricó, *Marx y América Latina*, Μπουένος Άιρες, Catálogos, 1988. Νωρίτερα, ο επίσης μαρξιστής διανοούμενος Jorge Abelardo Ramos, στο κείμενό του «Bolívarismo y marxismo» που περιέχεται στο έργο του *Marxismo de Indias*, Βαρκελώνη, Planeta, 1973, σ. 207-216, είχε εκφράσει την άποψη ότι η στάση του Μαρξ για τον Μπολίβαρ είναι επηρεασμένη από τις θέσεις του Χέγκελ περί «λαών χωρίς ιστορία».

των λατινοαμερικανικών επαναστάσεων. Θα περιοριστώ στο θέμα του ρόλου που είχε ο κοινωνικός και φυλετικός παράγοντας στην αντίληψη του Μπολίβαρ περί «απελευθέρωσης». Αυτή η τελευταία συζήτηση αποκτά ενδιαφέρον και από το γεγονός ότι πολλές σύγχρονες έντονα ιδεολογικοποιημένες αναγνώσεις του Μπολίβαρ τον παρουσιάζουν ως εμπνεόμενο από φιλολαϊκά και μέχρι και «σοσιαλιστικά» ιδεώδη. Πάντως, οι πιο ψυχραιμοί και αποστασιοποιημένοι αναλυτές αναγνωρίζουν ότι τα περισσότερα κοινωνικά μέτρα του Μπολίβαρ (κατάργηση της δουλείας, διανομή της γης σε ιθαγενείς, κ.ά.) ήταν απλώς μεταρρυθμιστικά και δεν άλλαζαν τις υπάρχουσες δομές ούτε αποσκοπούσαν σε μια κοινωνική επανάσταση. Γενικά ο Μπολίβαρ ήταν κατά των ρατσιστικών προκαταλήψεων και υπέρμαχος της ελευθερίας και της νομικής ισότητας, ωστόσο δεν επιχείρησε να αλλάξει ριζικά τις κοινωνικές και οικονομικές δομές που συνηγορούσαν υπέρ της διατήρησης των διακρίσεων. Κατά τον Germán Carrera Damas, εξέφρασε τα συμφέροντα της τάξης των πλούσιων κρεολών και μπορεί να θεωρηθεί ως γνήσιος εκπρόσωπος της κρεολής ιδεολογίας: αν και πίστευε στις φιλελεύθερες αξίες, έθετε όρια στην κοινωνική ελευθερία και ισότητα μέσω των περιορισμών στο δικαίωμα της ψήφου, αναγνώριζε τις κοινωνικές ιεραρχίες και δεν επιθυμούσε να θέσει σε κίνδυνο την ασφάλεια, την ιδιοκτησία και τη σταθερότητα.

Μεγάλο ενδιαφέρον ως προς το θέμα έχει να δει κανείς το πώς αντιμετώπισε ο Μπολίβαρ τους μαύρους σκλάβους, τους σκουρόχρωμους μιγάδες, τους ιθαγενείς των Άνδεων, καθώς και τους μιγάδες (κράμα ιθαγενών, λευκών και μαύρων) «γκάουτσος» των πεδινών της Βενεζουέλας. Σημειωτέον ότι σε πολλές περιπτώσεις αυτές οι ομάδες συνεργάστηκαν με τους φιλομοναρχικούς. Το θέμα της δουλείας ήταν λεπτό όχι μόνο λόγω των συναρτημένων μαζί της συμφερόντων της κρεολής αριστοκρατίας του κακάο, αλλά και του φόβου που προκαλούσε στους κρεολούς μια γενικευμένη αντίδραση των σκλάβων κατά το πρότυπο της Αϊτής. Ο Μπολίβαρ συνέδεσε την απελευθέρωση των δούλων με τη στράτευσή τους στο πλευρό των επαναστατών. Πάντως, γενικά, τα αποτελέσματα των διαταγμάτων του ήταν πενιχρά γιατί ούτε οι ίδιοι οι δούλοι ανταποκρίθηκαν ιδιαίτερα στο κάλεσμά του ούτε και τα αφεντικά τους έδειξαν μεγάλη προθυμία για να τους ελευθερώσουν· έτσι, στις απελευθερωμένες από τον Μπολίβαρ χώρες,

η δουλεία συνεχίστηκε μέχρι τη δεκαετία του 1850. Ακόμα πιο περίπλοκο ήταν το θέμα των μιγάδων γιατί αποτελούσαν τη μεγαλύτερη πληθυσμιακή ομάδα στη Βενεζουέλα και συχνά εξέφραζαν έναν έντονο αντικρεολό λόγο. Ενώ πολλοί τοπικοί αρχηγοί προωθούσαν τα φυλετικά μίση, ο Μπολίβαρ αντιπρότεινε το ιδεολόγημα της «αρμονικής συνύπαρξης των φυλών» αλλά μέσα στα πλαίσια της διατήρησης της αρχηγίας των κρεολών· αυτό που επεδίωκε ήταν να δημιουργήσει μια «φυλετική συμμαχία» κρεολών, μιγάδων και απελευθερωμένων σκλάβων, στην οποία οι μιγάδες θα ήταν ο κατώτερος σύμμαχος των κρεολών. Από το 1815-1816 όλο και περισσότεροι μιγάδες συμμετείχαν στον απελευθερωτικό στρατό του, γεγονός που τους έδινε περιθώρια κοινωνικής ανόδου παρόλο που τον έλεγχο του στρατού τον είχαν πάντα οι κρεολοί. Πάντως ο Μπολίβαρ δεν είχε ξεπεράσει τον φόβο των κρεολών απέναντι στη λεγόμενη «μιγαδοκρατία».¹⁶

Ως προς τους ιθαγενείς, ο Μπολίβαρ, όπως φαίνεται από τα συντάγματα που επεξεργάστηκε και επέβαλε στις χώρες των Άνδεων που απελευθέρωσε, τήρησε την αντιφατική στάση που είχε απέναντί τους ο φιλελευθερισμός του 19ου αιώνα: στο πλαίσιο της ισονομίας, της κατάργησης των διακρίσεων μεταξύ των πολιτών, της εξατομίκευσης των σχέσεων του πολίτη με την εξουσία αλλά και της καθιέρωσης της ατομικής ιδιοκτησίας, πρότεινε τη διανομή των συλλογικών γαιών στις οικογένειες των ιθαγενών που μετατρέπονταν έτσι σε ανεξάρτητους ιδιοκτήτες, καθώς και την κατάργηση του ειδικού φόρου που πλήρωναν οι ιθαγενείς κοινότητες· δεν λάμβανε, ωστόσο, υπόψη του τις επιθυμίες των ίδιων των ιθαγενών, οι οποίοι θεωρούσαν την πληρωμή αυτού του φόρου ως απόδειξη του δικαιώματός τους να διατηρούν τις πατρογονικές συλλογικές γαίες τους και να προστατεύονται από τους κερδοσκόπους που απέβλεπαν σε αυτές. Αυτή είναι μια από τις βασικές κατηγορίες που προσάπτουν στον Μπολίβαρ οι εκπρόσωποι του σύγχρονου ιθαγενισμού και πολλοί μελετητές που εντάσσονται στην παράδοση των πολιτισμικών σπουδών.

Ο δεύτερος άξονας αυτής της ανάλυσης αφορά τις προσλήψεις του Μπολίβαρ σε σχέση με τη στάση του ως προς την πολιτική εξουσία. Ήταν τελικά ο Μπολίβαρ, όπως λέει ο John Lynch, «ένας ελευθερωτής που υποτιμούσε τον

16. John Lynch, *Simón Bolívar*, Βαρυελώνη, Crítica, 2010, σ. 144-146.

φιλελευθερισμό», ένας «ρεπουμπλικανός που θαύμαζε τη μοναρχία», ένας «συντηρητικός φιλελεύθερος»;¹⁷ Οι σύγχρονοί του πολιτικοί αντίπαλοι, λόγω του συγκεντρωτικού πολιτικού μοντέλου που κατάφερε να επιβάλει στις χώρες που απελευθέρωνε σταδιακά, τον κατηγορούσαν ως «καταχραστή της εξουσίας», «σουλτάνο», «δεσποτικό» και «τύραννο». Το βέβαιο είναι ότι οι στρατιωτικές νίκες του Μπολίβαρ άνοιξαν τον δρόμο για την ενίσχυση της προσωπικής πολιτικής εξουσίας του. Το 1814, μετά την απελευθέρωση του μεγαλύτερου τμήματος της Βενεζουέλας, μετατράπηκε, με έγκριση της αντιπροσωπευτικής συνέλευσης, ουσιαστικά σε δικτάτορα προκειμένου να αποφευχθούν τα λάθη της πρώτης δημοκρατίας της Βενεζουέλας. Το κογκρέσο της Κούκουτα, το 1821, που ψήφισε το σύνταγμα της «Μεγάλης Κολομβίας», παραχώρησε, με συμπληρωματικό νόμο, στον Μπολίβαρ έκτακτες εξουσίες για να συνεχίσει την απελευθέρωση των περιοχών που παρέμεναν κάτω από τον έλεγχο των Ισπανών.

Εκτός των συνόρων της «Μεγάλης Κολομβίας», το 1824 το κογκρέσο του Περού τον όρισε δικτάτορα για τη σωτηρία της χώρας και κατάργησε το σύνταγμα. Οι θέσεις του υπέρ μιας ισχυρής συγκεντρωτικής εξουσίας εκφράστηκαν στο σύνταγμα της Βολιβίας του 1826, που επεξεργάστηκε ο ίδιος και κατά πολλούς αποτελεί την αποκορύφωση της πολιτικής του σκέψης. Παρόλο που το σύνταγμα είχε φιλελεύθερα στοιχεία, το πιο σημαντικό είναι ότι καθιέρωνε την ισόβια προεδρία και έδινε στον πρόεδρο το δικαίωμα να ορίζει τον διάδοχό του. Πεισμένος για την ορθότητα του συντάγματός του, ο Μπολίβαρ επιθυμούσε διακαώς να το «εξαγάγει» και σε άλλες νοτιοαμερικανικές χώρες. Τα τελευταία χρόνια της ζωής του η αναρχία τον φόβιζε τόσο πολύ που μιλούσε για την ανάγκη ενός «ικανού δεσποτισμού» στην Αμερική. Το 1828-1830, μέσω ενός οργανικού διατάγματος, έγινε απόλυτος άρχοντας της Κολομβίας, κυβερνούσε με διατάγματα και τοποθετούσε όποιους επιθυμούσε σε θέσεις κλειδιά. Θα πρέπει, πάντως, να τονιστεί η αφοσίωσή του στην ιδέα του ρεπουμπλικανισμού, καθώς απέρριψε διάφορες προτάσεις που του έγιναν για να μετατραπεί σε μονάρχη ή να δώσει την έγκρισή του για την εγκαθίδρυση μοναρχικού πολιτεύματος.

17. Στο ίδιο, «Εισαγωγή», σ. vii και σ. 238.

Ενώ οι ιδέες του περί τάξης και ισχυρής συγκεντρωτικής εξουσίας κέρδισαν την υποστήριξη των στρατιωτικών της εποχής του, δέχθηκε πολλές κριτικές από τους φιλελεύθερους πολιτικούς και κυρίως από τον Francisco de Paula Santander που ήταν ο αντιπρόεδρος της «Μεγάλης Κολομβίας». Οι κριτικές οξύνθηκαν λόγω των αντιδράσεων που προκάλεσε το σύνταγμα της Βολιβίας του 1826, καθώς πολλοί φοβούνταν ότι το πολίτευμα που καθιέρωνε θα κατέληγε σε ένα είδος κληρονομικής μοναρχίας. Οι κατηγορίες των σύγχρονών του φιλελεύθερων, περί δεσποτικής και τυραννικής διακυβέρνησης, υιοθετήθηκαν από μεταγενέστερους επικριτές του, διαφόρων ιδεολογικών αποχρώσεων. Ο Μαρξ και πολλοί μαρξιστές διανοούμενοι κατέκριναν τον δεσποτισμό του και τις προσπάθειες κατασκευής «από πάνω» της αστικής κοινωνίας, ενώ έβλεπαν τον τρόπο διακυβέρνησής του ως μια μορφή «αντιδραστικού βοναπαρτισμού». Από την άλλη πλευρά, ο Μπολίβαρ προβλήθηκε από πολλά καθεστώτα που προωθούσαν την «τάξη» μέσω της ισχυρής εκτελεστικής εξουσίας. Οι ιδέες του περί ισχυρής κυβέρνησης και ισόβιας προεδρίας έχουν χρησιμοποιηθεί στη Λατινική Αμερική από διάφορους εκπροσώπους του милитарισμού και του πολιτικού αυταρχισμού, ενώ στην Ευρώπη προβλήθηκε ως παράδειγμα από τους αντιφιλελεύθερους και εθνικιστικούς κύκλους διανοουμένων γύρω από τη γαλλική *Action Francaise* και από το ιταλικό φασιστικό κράτος.¹⁸ Για να περάσουμε στην ιστοριογραφία, οι θετικά διακαίμενοι μελετητές θεωρούν ότι η ενίσχυση της κεντρικής εξουσίας δεν ήταν αυτοσκοπός του Μπολίβαρ αλλά αναγκαίο μέσο για την προώθηση όχι μόνο της ανεξαρτησίας αλλά και των αναγκαίων κοινωνικών αλλαγών για την μετάβαση στην μεταποικιακή τάξη. Πιο αποστασιοποιημένος, ο Lynch θεωρεί ότι ο Μπολίβαρ ήταν δικτάτορας και ότι είχε μια πολύ προσωπική αντίληψη της εξουσίας, αλλά δεν ήταν «καουδίγιο», με την έννοια ότι το πολίτευμά του ήταν θεσμικό και όχι προσωποπαγές και επεδίωκε κυρίως την εφαρμογή πολιτικών και όχι την εξυπηρέτηση πελατειακών σχέσεων. Θεωρεί, μάλιστα, τον Μπολίβαρ εκφραστή ενός νεωτερικού πνεύματος που ξεπερνούσε τα χρονικά πλαίσια της επαναστατικής περιόδου.¹⁹

Πάντως, για να αξιολογηθούν σωστά οι θέσεις του Μπολίβαρ περί πολιτικής εξουσίας, θα πρέπει να εξεταστούν μέσα στο πλαίσιο των

18. Harwich, «Un héroe para todas las causas: Bolívar en la historiografía», σ. 13.

19. Lynch, *Simón Bolívar*, σ. 383.

συγκρούσεων μεταξύ των οπαδών της συγκεντρωτικής διακυβέρνησης και των φεντεραλιστών, οι οποίες ξέσπασαν σε όλη τη Νότιο Αμερική από τη στιγμή της κήρυξης της ανεξαρτησίας. Κατά τη διάρκεια της επαναστατικής διαδικασίας διαμορφώθηκαν ισχυροί τοπικισμοί, βασισμένοι στην ιδέα περί κυριαρχικού δικαιώματος των επαρχιών που διεκδικούσαν διαφορετικούς βαθμούς αυτονομίας από τις πρωτεύουσες των πρώην αντιβασιλειών. Ο Μπολίβαρ από την αρχή του αγώνα του ετέθη υπέρ της ισχυρής κεντρικής εξουσίας και εναντιώθηκε στις «αιθέριες» δημοκρατίες που βασίζονταν στις αφηρημένες αρχές του Διαφωτισμού. Επανειλημμένες φορές εκφράστηκε υπέρ της ενότητας και του συγκεντρωτισμού προκειμένου να νικηθούν οι φιλομοναρχικοί και να επιτευχθεί η κοινωνική «ομοιογένεια» που επεδίωκε, ενώ δεν έκρυβε την υποτίμησή του για τους «φιλόσοφους νομοθέτες» που υποστήριζαν το ομοσπονδιακό σύστημα. Θεωρούσε τον φεντεραλισμό αντίθετο στα συμφέροντα των νέων κρατών της περιοχής γιατί οι ομοσπονδιακές κυβερνήσεις ήταν περίπλοκες και αδύναμες και οδηγούσαν στην αναρχία.²⁰ Από την άλλη πλευρά, οι φεντεραλιστές ανήκαν σε διάφορες κοινωνικές και πολιτικές ομάδες: πολλοί από αυτούς εξέφραζαν τα συμφέροντα των επαρχιών που δεν ήθελαν να υπαχθούν στον συγκεντρωτισμό της πρωτεύουσας· στις κυρίαρχες ομάδες «ιδεολόγων» φιλελευθέρων, θεωρούσαν το ομοσπονδιακό σύστημα πιο δημοκρατικό καθώς μετρίαζε την κεντρική εκτελεστική εξουσία· άλλοι φιλελεύθεροι δεν

20. Ήδη μέσα από το «Μανιφέστο της Καρθαγένης» του 1812 ο Μπολίβαρ εναντιώθηκε στα «θεωρητικά» ομοσπονδιακά σχήματα και στην αναρχία που προκάλούσαν: «Οι κώδικες που μελετούσαν οι νομοθέτες μας δεν ήταν αυτοί που δίδασκε η πρακτική άσκηση της εξουσίας αλλά αυτοί που έγγραφαν ορισμένοι καλοπροαίρετοι οραματιστές που φαντάζονταν αιθέριες δημοκρατίες... Έτσι, είχαμε φιλόσοφους για ηγέτες, φιλανθρωπία αντί για νομοθεσία, διαλεκτική για στρατηγική και σοφιστές αντί για στρατιώτες. Μια τέτοια αντιστροφή αρχών κλόνισε την κοινωνική τάξη και φυσικά το κράτος οδηγήθηκε με γιγαντιαία βήματα προς την οριστική διάλυση». Και στον λόγο που εκφώνησε στους εκπροσώπους που συμμετείχαν στο κογκρέσο της Ανγκοστούρα το 1819 λέει: «Τρομοκρατημένος από τη διάσπαση που κυριαρχεί και θα κυριαρχεί στη χώρα μας λόγω του χαλαρού πνεύματος της ομοσπονδιακής κυβέρνησης, ήρθα σερόνιμος να σας παρακαλέσω να υιοθετήσετε τον συγκεντρωτισμό και την ένωση όλων των πολιτειών της Βενεζουέλας σε μια ενιαία και αδιαίρετη δημοκρατία»: Simón Bolívar, «Manifiesto de Cartagena» και «Discurso de Angostura», Manuel Pérez Vila (επιμ.), *Doctrina del liberador*, σ. 7-15 και 86-108, αντίστοιχα.

ήθελαν να επιβαρυνθούν οι πρωτεύουσες με το οικονομικό κόστος των επαρχιών· τέλος, υπήρχαν ομάδες συντηρητικών που υποστήριζαν το ομοσπονδιακό σύστημα για να εναντιωθούν στις φιλελεύθερες ηγεσίες που σε κάποιες περιπτώσεις ασκούσαν την εξουσία στις πρωτεύουσες.

Άρρηκτα συνδεδεμένη με την ιδέα της ομοσπονδιακής διακυβέρνησης ήταν η ανάδυση των «καουδίγιος», των οποίων ο ρόλος πρέπει να κατανοηθεί σωστά προκειμένου να εκτιμηθούν οι θέσεις αλλά και η αποτυχία του μοντέλου διακυβέρνησης του Μπολίβαρ: επρόκειτο ουσιαστικά για τοπικούς αρχηγούς ή γαιοκτήμονες, οι οποίοι, λόγω της στρατιωτικοποίησης της κοινωνίας κατά την επανάσταση και στηριζόμενοι στους προϋπάρχοντες τοπικούς πελατειακούς δεσμούς, ανέλαβαν τον στρατιωτικό και πολιτικό έλεγχο στις επαρχίες τους. Ήταν πολύτιμοι σύμμαχοι στον αγώνα για την ανεξαρτησία αλλά και πρόκληση για την κεντρική εξουσία με την οποία ανέπτυσαν περίπλοκες σχέσεις συνεργασίας, αντιπαράθεσης και αυτόνομης δράσης, ενώ παράλληλα συγκρούονταν και μεταξύ τους. Κατά τα πρώτα χρόνια της δράσης του Μπολίβαρ το ανατολικό τμήμα της Βενεζουέλας ελεγχόταν από τον Santiago Mariño και αργότερα από τον γνωστό Manuel Piar, έναν φιλόδοξο μιγά που ασκούσε μεγάλη επιρροή στους μαύρους και τους μιγάδες· παράλληλα, ο José Antonio Páez, ένας κρεολός ταπεινής καταγωγής, έλεγχε τα πεδινά του δυτικού τμήματος της Βενεζουέλας και σταδιακά έγινε ο πραγματικός αρχηγός της Βενεζουέλας και λαϊκό είδωλο. Χάρη στις προσπάθειες του Μπολίβαρ, οι τοπικοί αρχηγοί «υποτάχθηκαν» σε μεγάλο βαθμό και εντάχθηκαν με διάφορα αξιώματα στον απελευθερωτικό στρατό του, παρόλα αυτά η ενσωμάτωση πέτυχε μόνο μερικώς· σε πολλές περιπτώσεις ο Μπολίβαρ αναγκάστηκε να κάνει υποχωρήσεις απέναντί τους και το 1821 θεσμοποίησε τους «καουδίγιος» ορίζοντάς τους πολιτικο-στρατιωτικές ζώνες επιρροής.

Οι πολιτικές ηγεσίες που τελικά επικράτησαν στα νεοσύστατα κράτη της Λατινικής Αμερικής ερμήνευσαν τις διεκδικήσεις των «καουδίγιος» και των επαρχιών για αυτονομία ως «αναρχική» τάση και εμπόδιο για την οργάνωση των εθνικών κρατών. Αυτές οι θέσεις κυριάρχησαν στις «επίσημες» εθνικές ιστοριογραφίες του 19ου αιώνα· στην εθνική ιστοριογραφία της Βενεζουέλας ο συγκεντρωτισμός του Μπολίβαρ θεωρείται αναγκαίο «ανάχωμα» απέναντι στις «αναρχικές» τάσεις και στα στενά τοπικιστικά

συμφέροντα. Ωστόσο, οι πιο πρόσφατες μελέτες έχουν δείξει ότι αυτοί οι τοπικοί αρχηγοί δεν απέρριπταν σταθερά οποιαδήποτε προσπάθεια θεσμικής οργάνωσης και σε ορισμένες περιπτώσεις επιχείρησαν να διαμορφώσουν στις επαρχίες τους ένα θεσμοποιημένο πολιτικό σύστημα, εμπνεόμενο κάποτε και από δημοκρατικές αρχές. Σε πολλές περιπτώσεις εξέφραζαν ίσως με πιο αυθεντικό τρόπο τους τοπικούς κοινωνικούς συσχετισμούς και κάποτε δεν δίσταζαν να αντιπροτείνουν προστατευτικές οικονομικές πολιτικές που θεωρούσαν πιο συμφέρουσες για τις περιφέρειές τους. Όλα αυτά τα στοιχεία θα πρέπει να ληφθούν υπόψη προκειμένου να ερμηνευτεί το πολιτικό πρόγραμμα του Μπολίβαρ αλλά και οι αντιδράσεις που προκάλεσε στις πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις της εποχής του.

Ο τρίτος άξονας αυτής της ανάλυσης αφορά το λεγόμενο ιδεολόγημα της «Μεγάλης Πατρίδας», δηλαδή το όνειρο του Μπολίβαρ για τη δημιουργία του ενιαίου κράτους της «Μεγάλης Κολομβίας», καθώς και της γενικότερης ενότητας της Λατινικής Αμερικής. Αυτό το ιδεολόγημα που υποστηρίχτηκε με μεγάλο πείσμα στην πράξη από τον ίδιο τον εμπνευστή του, έχει θεωρηθεί ως η κατεξοχήν «ουτοπική» πτυχή της σκέψης του και έχει προσδώσει στον Μπολίβαρ την εικόνα του ρομαντικού και τραγικού ήρωα που έπεσε θύμα των στενών συμφερόντων των «μυωπικών» τοπικών ελίτ αλλά και των ξένων συμφερόντων στην περιοχή. Αρκετοί ιστορικοί έχουν ασκήσει κριτική στην επιμονή του σε μια χαμένη υπόθεση που θόλωνε την ευθυκρισία του. Ωστόσο, το όραμά του γύρω από μια μορφή ένωσης για όλη τη Λατινική Αμερική επηρέασε πολλούς στοχαστές που υπερασπίστηκαν τη λατινοαμερικανή ενότητα, όπως ο γνωστός κουβανός ήρωας José Martí και οι προαναφερθέντες José Vasconcelos και Haya de la Torre. Ο Μαρξ αναγνώριζε την επιθυμία του Μπολίβαρ για την ενότητα της Λατινικής Αμερικής, αλλά μόνο για να ηγηθεί ο ίδιος ως δικτάτορας. Από την άλλη πλευρά, στο πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου και της διαδικασίας αποαποικιοποίησης του λεγόμενου Τρίτου κόσμου, το όραμα του Μπολίβαρ αποτέλεσε αναφορά για πολλά απελευθερωτικά και αντάρτικα κινήματα σε όλο τον κόσμο και θεωρήθηκε μια από τις πρώτες εκφράσεις του αντιιμπεριαλισμού.²¹ Στις μέρες μας τόσο ο σύγχρονος λατινοαμερικανικός

21. Η θεώρηση του Μπολίβαρ ως προδρόμου του αντιιμπεριαλισμού στηρίζεται κατά μεγάλο μέρος στην επιστολή που ο ίδιος απηύθυνε προς τον επιτετραμμένο

μαρξισμός όσο και ο λαϊκισμός, κυρίως έτσι όπως εκφράζεται από τον Τσάβες στη Βενεζουέλα, προβάλλουν με έμφαση την ανάγκη επανάκτησης του ανολοκλήρωτου οράματος της «Μεγάλης Πατρίδας» και θεωρούν τη λατινοαμερικανική ενότητα ως απαραίτητη προϋπόθεση για την πραγματική χειραφέτηση της περιοχής από τα ξένα συμφέροντα.

Ωστόσο, αν καταφέρουμε να ξεπεράσουμε την εικόνα του τραγικού ήρωα που περιβάλλει τον Μπολίβαρ και τις αναχρονιστικές αναγνώσεις του πολιτικού του προγράμματος, θα διαπιστώσουμε ότι το σχέδιό του δεν υπηρέτούσε μόνο το κυνήγι ενός ιδανικού αλλά στηριζόταν και σε ρεαλιστικούς υπολογισμούς και στρατιωτικές στρατηγικές: από την αρχή του αγώνα του ενάντια στους Ισπανούς, ο Μπολίβαρ θεωρούσε ότι έπρεπε να συγκροτηθεί ένα ενιαίο μέτωπο εναντίον των Ισπανών και μια συντονισμένη διακυβέρνηση που θα αντιμετώπιζε τις φιλομοναρχικές εστίες στη Νότιο Αμερική. Εξάλλου, το όραμά του για τη νοτιοαμερικανική ενότητα είχε διαβαθμίσεις που επίσης υπάκουαν σε ρεαλιστική ανάλυση των γεωπολιτικών δεδομένων της εποχής του. Σε ένα πρώτο επίπεδο επεδίωκε τη δημιουργία της «Μεγάλης Κολομβίας», βασικά ως εναλλακτική λύση απέναντι στην αναρχία και στην εξουσία των «καουδίγιος»· το κογκρέσο της Ανγκοστούρα ίδρυσε τον Δεκέμβριο του 1819 τη Δημοκρατία της Κολομβίας που περιλάμβανε τα πρώην διαμερίσματα της γενικής κυβέρνησης της Βενεζουέλας, της αντιβασιλείας της Νέας Γρανάδας και της προεδρίας του Κίτο, και εξέλεξε ως πρόεδρό της τον Μπολίβαρ. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, οραματιζόταν, κυρίως το 1826, τη δημιουργία μιας Συνομοσπονδίας των χωρών των Άνδεων, αποτελούμενη από τη «Μεγάλη Κολομβία», το Περού και τη Βολιβία· η συνομοσπονδία θα είχε κοινό σύνταγμα, αυτό της Βολιβίας, και έναν ομοσπονδιακό πρόεδρο, τον ίδιο τον Μπολίβαρ, παράλληλα με τους τοπικούς αντιπροέδρους και τα τοπικά κοινοβούλια. Τέλος, σε ένα τρίτο επίπεδο, υποστήριζε μια συνομοσπονδιακή ένωση για όλη την πρώην ισπανική Αμερική κατά το πρότυπο των αρχαιοελληνικών αμφικτιονιών.²² Θα υπήρχε ένα

της Μεγάλης Βρετανίας στην Μπογκοτά, Patricio Campell, στις 5 Αυγούστου 1829, όπου λέει: «Και δεν θα αντιστέκονταν όλα τα νέα αμερικανικά κράτη, καθώς και οι Ηνωμένες Πολιτείες οι οποίες φαίνονται να προορίζονται από τη Θεία Πρόνοια να γεμίσουν με δυστυχίες την Αμερική στο όνομα της Ελευθερίας;». Η επιστολή περιέχεται στο Manuel Pérez Vila (επιμ.), *Doctrina del liberador*, σ. 250-252.

22. Στα κείμενα του Μπολίβαρ υπάρχουν πολλές αναφορές στην αρχαία Ελλάδα.

διαρκές κογκρέσο που θα συνεδρίαζε περιοδικά και θα εκπροσωπούσε τη Νότια Αμερική σε θέματα ειρήνης και πολέμου. Αυτό τον σκοπό εξυπηρέτούσε και η σύγκληση του αμερικανικού συνεδρίου στον Παναμά το 1826. Παρόλο που η μπολιβαριανή ιδέα της αμερικανικής ενότητας περιλάμβανε μόνο τα ισπανοαμερικανικά έθνη –αποκλείονταν από αυτήν τόσο η αυτοκρατορία της Βραζιλίας την οποία θεωρούσε ύποπτη για διασυνδέσεις με την Ιερή Συμμαχία, όσο και η Αϊτή και οι Η.Π.Α. για γλωσσικούς και πολιτισμικούς λόγους–, οι Η.Π.Α. προσκλήθηκαν στο συνέδριο. Από την άλλη πλευρά, ο Μπολίβαρ ονειρευόταν ένα είδος διαρκούς συμμαχίας με τη Μεγάλη Βρετανία, η οποία θα μπορούσε να θέσει υπό την προστασία της την αμερικανική συνομοσπονδία και να εγγυηθεί την ασφάλειά της.

Πάντως, για να βάλουμε στις σωστές τους διαστάσεις τα «υπερεθνικά» σχέδια του Μπολίβαρ, θα πρέπει να πούμε ότι ο ίδιος είχε συνείδηση των διαφορετικών συμφερόντων που υπήρχαν μεταξύ των νοτιοαμερικανικών εθνικών κρατών. Δεν αρνιόταν την ύπαρξη των ξεχωριστών εθνών και, σε αντίθεση με τον Μιράντα που επιδίωκε μια ενιαία συνταγματική μοναρχία για όλη την πρώην ισπανική Αμερική, απλά επεδίωκε τη μεγαλύτερη συλλογική ασφάλεια της περιοχής, βασισμένη στη στενή συνεργασία και σε μια μορφή χαλαρής συνομοσπονδίας. Στην πραγματικότητα μόνο τη «Μεγάλη Κολομβία», την οποία θεωρούσε ως το προσωπικό του δημιουργήμα και το μεγαλύτερο κατόρθωμά του, την έβλεπε ως ένα νέο μεγάλο εθνικό κράτος, ως μια πραγματικά υπερεθνική ενότητα που όχι μόνο θα αντιμετώπιζε αποτελεσματικά τον κίνδυνο της αναρχίας και θα κέρδιζε την αναγνώριση των Η.Π.Α. και της Αγγλίας, αλλά και θα οδηγούσε σταδιακά στη δημιουργία μιας νέας εθνικότητας.²³

Τα πιο μαξιμαλιστικά «υπερεθνικά» σχέδια του Μπολίβαρ κατέρρευσαν σύντομα. Το αμερικανικό συνέδριο του Παναμά του 1826 δεν ανταποκρίθηκε στις προσδοκίες του, η συμμετοχή ήταν χαμηλή, το Ρίο ντε λα Πλάτα δεν ήταν πρόθυμο να συνδράμει στην ιδέα της ενότητας. Η Συνομοσπονδία Άνδεων

Στη γνωστή του «Επιστολή από τη Τζαμάικα», του 1815, αναφερόμενος στην ιδέα της αμερικανικής ενότητας, λέει: «Τι ωραίο θα ήταν ο Ισθμός του Παναμά να ήταν για μας ό,τι η Κόρινθος για τους Έλληνες!»: Simón Bolívar, «Carta de Jamaica», Manuel Pérez Vila (επιμ.), *Doctrina del liberador*, σ. 47-64.

23. Simon Collier, «Nationality, Nationalism and Supranationalism in the Writings of Simon Bolívar», *Hispanic American Historical Review* 63/1 (1983), σ. 57.

είχε εξαρχής αρνητική υποδοχή στο Περού, ενώ οι αντιπρόσωποι της «Μεγάλης Κολομβίας» στη Μπογκοτά θεωρούσαν το εγχείρημα μη ρεαλιστικό και ανέφικτο. Σταδιακά άρχισαν να εκδηλώνονται όλο και πιο έντονα οι αποσχιστικές τάσεις και στο εσωτερικό της «Μεγάλης Κολομβίας», ώσπου το 1830 πραγματοποιήθηκε η διάσπασή της σε τρία ανεξάρτητα κράτη. Ο Μπολίβαρ παραιτήθηκε από την προεδρία και οδηγήθηκε στην εξορία. Όπως συχνά λέγεται προκειμένου να τονιστεί η τραγικότητά του, η «Μεγάλη Κολομβία» δεν ήταν παρά μια δημοκρατία με έναν μόνο πολίτη: τον Μπολίβαρ που στην πραγματικότητα ήταν ο μόνος που πίστευε σε αυτή την ενιαία δημοκρατία. Και σε αυτή την περίπτωση, ωστόσο, η διάσπαση της «Μεγάλης Κολομβίας» θα πρέπει να τοποθετηθεί στο ιστορικό της πλαίσιο: στην πραγματικότητα, οι συγκρούσεις μεταξύ Βενεζουέλας και Νέας Γρανάδας είχαν εκδηλωθεί από πολύ νωρίς και σε κανένα επίπεδο, ούτε πολιτικό αλλά ούτε οικονομικό, δεν είχε επιτευχθεί πραγματική ενσωμάτωση των επιμέρους τμημάτων της «Μεγάλης Κολομβίας»: οι Βενεζουελάνοι μισούσαν την Μπογκοτά και ό,τι αυτή εκπροσωπούσε, ενώ έκαναν λόγο για «νέα αποικιοκρατία». Τελικά, οι «καουδίγιος», όπως ο Páez στη Βενεζουέλα, και οι περιφερειακοί πολιτικοί αρχηγοί, όπως ο Santander στη Νέα Γρανάδα (μετέπειτα Κολομβία) και ο Flores στο Εκουαδόρ, κατάφεραν να εκφράσουν τους εκκολλαπτόμενους τοπικούς εθνικισμούς με πιο απτό τρόπο απ' ό,τι τα ενωτικά σχέδια του Μπολίβαρ, με βάση τα τοπικά οικονομικά συμφέροντα και τις πολιτικές προσδοκίες της περιφέρειάς τους.

Η κατάρρευση του ενωτικού οράματος του Μπολίβαρ, η εξορία του και ο θάνατός του σε ηλικία 47 ετών, ολοκλήρωσαν την εικόνα του τραγικού ήρωα με την οποία περιβάλλεται. Το τέλος του είναι συνδεδεμένο με την εικόνα του ως Δον Κιχώτη της Λατινικής Αμερικής, ως ρομαντικού ήρωα που έσβησε βουτηγμένος στη μοναξιά και τη νοσταλγία, πρόωρα γερασμένος, φτωχός και άρρωστος, ηττημένος, όπως τον περιγράφει ο Γκαρσία Μάρκες στο έργο του *Ο στρατηγός στο λαβύρινθό του*. Γενικά έχει επικρατήσει η αντίληψη ότι το γενικότερο πολιτικό του όραμα δεν κατανοήθηκε από τους συγχρόνους του και ότι το έργο του το κατέστρεψαν οι πολιτικοί του αντίπαλοι τύπου Σανταντέρ, οι τοπικοί «καουδίγιος» αλλά και ο λαός με την ανωριμότητά του. Ωστόσο, όπως προαναφέρθηκε, προκειμένου να εκτιμηθεί στις σωστές διαστάσεις του το πολιτικό του πρόγραμμα και το

πολυδιάστατο έργο του, θα πρέπει να προσπαθήσουμε να αποκωδικοποιήσουμε τον μύθο του ήρωα - θύματος Μπολίβαρ, να κατανοήσουμε τις «άλλες», αντίρροπες δυνάμεις που υπονόμευσαν το έργο του, και πέρα από αναχρονιστικές και ιδεολογικά φορτισμένες αναγνώσεις να ανακτήσουμε την ιστορικότητά του ως ελευθερωτή, πολιτικού άνδρα και οραματιστή.

Ανεπίδοτο «ευχαριστώ» στην Εύη.
Για όλα τα μεγάλα και όλα τα μικρά...

Κατερίνα Δέδε

Ο «ΜΑΥΡΟΣ ΚΑΒΑΛΑΡΗΣ» ΟΙ ΒΙΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΠΛΑΣΤΗΡΑ

Τι κάνετε, ρώτησαν τον κ. Κόινερ, όταν αγαπάτε έναν άνθρωπο;
Κάνω ένα σκίτσο του, είπε ο κ. Κόινερ, και φροντίζω να του μοιάζει.

Ποιο; Το σκίτσο;

Όχι, είπε ο κ. Κόινερ, ο άνθρωπος.

Μπ. Μπρεχτ, *Ιστορίες του κυρίου Κόινερ*

Λίγα πρόσωπα της σύγχρονης Ελλάδας συγκέντρωσαν γύρω τους τόσες γραφίδες όσες ο Νικόλαος Πλαστήρας. Δεκατέσσερα κείμενα που διεκδικούν τον χαρακτήρα της βιογραφίας έχουν εντοπιστεί,¹ ενώ το χρονικό εύρος της δημοσίευσής τους έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον: από το 1923 έως και το 1952, ο Πλαστήρας γνώρισε τριάντα σχεδόν χρόνια βιογραφούμενος εν ζωή. Αλλά και στη συνέχεια, μετά από μία σιωπή άλλων τριάντα χρόνων, θα επανέλθει στο προσκήνιο το 1984 μέχρι και το 2007, οπότε σημειώνε-

* Το κείμενο αυτό δεν θα είχε ολοκληρωθεί χωρίς τη συντροφιά, την υπομονή και τις συμβουλές των αγαπημένων φίλων και συναδέλφων Λίνας Βεντούρα, Δημήτρη Δημητρόπουλου και Λεωνίδα Καλλιβρετάκη, αλλά και της φίλης Εύης Πιπερίδου, τους οποίους ευχαριστώ από καρδιάς. Ένα ξεχωριστό «ευχαριστώ» οφείλω στον Βασίλη Παναγιωτόπουλο, «δρομέα» μεγάλων αποστάσεων και επίμονο δάσκαλο.

1. Προφανώς οι αριθμοί αυτοί αντιπροσωπεύουν όσα κείμενα κατέστη δυνατό να εντοπιστούν για τις ανάγκες αυτής της παρουσίασης, χωρίς να μπορούμε όμως να αποκλείσουμε την ύπαρξη και άλλων. Να σημειωθεί ότι στα παραπάνω δεν έχουν συμπεριληφθεί τα πρακτικά δύο συνεδρίων που έχουν πραγματοποιηθεί με θέμα τον ίδιο: *Ιστορικό-Πολιτικό Συνέδριο για τον Νικόλαο Πλαστήρα* (Καρδίτσα 13-14, Μορφοβούνι 15 Μαΐου 1993), *Καρδίτσα 1994 και Ο Νικόλαος Πλαστήρας και η Χίος*, (Χίος 18-19 Σεπτεμβρίου 1999), Χίος 2000. Παρ' ότι τα παραπάνω δείχνουν ότι το ενδιαφέρον για τον Πλαστήρα παραμένει αμείωτο, κρίθηκε σκόπιμο να μην ενταχθούν στο παρόν κείμενο, καθώς ξεφεύγουν από τη λογική των αυτοτελών βιογραφιών που παρουσιάζονται εδώ.

ται η πλέον πρόσφατη έκδοση. Ο μεγάλος αριθμός των βιογραφιών και η πυκνωσή τους μέσα στον χρόνο,² παρουσιάζουν έτσι ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

Αν και οι βιογραφίες έχουν ως αφετηρία της αφήγησης είτε τη γέννηση του προσώπου είτε τα παιδικά του χρόνια και ολοκληρώνονται, καλύπτοντας τη δράση του μέχρι κάποιο σημείο σύγχρονο ή προγενέστερο με τη στιγμή της συγγραφής, δημιουργώντας την ψευδαίσθηση στον αναγνώστη ότι παρακολουθεί τη ζωή του βιογραφούμενου από την αρχή μέχρι το τέλος, αυτό αποτελεί μια συγγραφική σύμβαση. Στην πραγματικότητα οι συγγραφείς εκκινούν από το εκάστοτε παρόν και από εκεί κάνουν ένα άλμα στο παρελθόν για να υπηρετήσουν τη χρονική ακολουθία της αφήγησης. Κάθε συγγραφέας παρακολουθεί τις δράσεις του παρελθόντος με τα μάτια του παρόντος και με αυτά τις αφηγείται και τις ερμηνεύει. Αυτό το διαφορετικό «παρόν» εντός του οποίου γράφονται οι βιογραφίες είναι εντέλει και το στοιχείο που τις διαφοροποιεί μεταξύ τους. Στο κείμενο που ακολουθεί, θα προσπαθήσουμε να εντάξουμε τα κείμενα στο πλαίσιο της εποχής τους και να ανιχνεύσουμε τους πιθανούς λόγους της συγγραφής τους.

Πριν όμως προχωρήσουμε, ας δούμε τα βασικά χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του Πλαστήρα, όπως παρουσιάζονται σε όλες τις βιογραφίες:

Ο άνθρωπος: παρ' ότι γεννημένος από φτωχή οικογένεια, αδιαφορούσε για τα χρήματα και ζούσε ασκητικά με μόνη του έγνοια αργότερα τα ορφανά που είχε υιοθετήσει. Απεχθανόταν τις τιμές, ήταν ήρεμος αλλά αντιδρούσε έντονα στο άδικο και ήταν θεοσεβούμενος.

Ο στρατιωτικός: κατατάχτηκε στον στρατό από καθαρό πατριωτισμό και διακρίθηκε από νωρίς στη μάχη, αποκτώντας το προσωνύμιο «Μαύρος Καβαλάρης». Κέρδισε με τη δράση του τον σεβασμό των στρατιωτών και των ανώτερών του –ακόμα και των αντιπάλων. Προήχθη πάντα επ' ανδραγαθία και έσωσε την τιμή του στρατού με τη συντεταγμένη αποχώρησή του από το μικρασιατικό μέτωπο. Τιμήθηκε για τη δράση του από την εθνοσυνέλευση ως «άξιος της πατρίδος».

Ο πολιτικός: υπήρξε σε όλη τη ζωή του ακοιμάτιστος και εισήλθε στην πολιτική ζωή του τόπου μόνο όταν θεώρησε ότι ήταν προς όφελος της πατρίδας με καθαρά εθνικούς σκοπούς. Υπήρξε επίσης ακραιφνής

2. Τα κείμενα ακολουθούν την εξής χρονολογική σειρά: 1923, 1924, 1933 (τρία), 1947, 1950, 1951, 1952, 1953, 1984, 1999, 2000, 2007.

δημοκράτης, αποτέλεσε τη φωνή του λαού (ιδίως των αγροτών και των προσφύγων) και αποστρεφόταν το ρουσφέτι.

1923-1924: ο αήττητος ήρωας της Μικρασίας

Η εμφάνιση του Νικ. Πλαστήρα ως «Μαύρου Καβαλλάρη»,³ ξεκινά, βιβλιογραφικά, το 1923, όπως του αρμόζει: μ' ένα ομώνυμο «παραμύθι»,⁴ γραμμένο από τον δημοσιογράφο Θεόδωρο Δογάνη.⁵ Η συγκεκριμένη αφήγηση, «δεν τολμά ν' αγγίξει», όπως γράφει ο συγγραφέας, την ιστορία «εκείνου που έσωσε την τιμή της Ελληνικής Πατρίδας, ορθώνοντας κάστρο τα στήθη του αντίχρυ στην Προδοσία» και έτσι επικεντρώνεται μόνο στη δράση του πριν την καταστροφή και ιδίως στη διάσωση των προσφύγων.⁶ Όπως ρητά σημειώνεται, δεν πρόκειται για μία βιογραφία, αλλά για «[...] κάτι σαν παραμύθι που θα διηγάται όταν περάσουν χρόνια και χρόνια στα εγγονάκια της η γιαγιά, η σημερινή Μικρασιάτισσα κοπελίτσα, που θα την ξαναπάη στο σπίτι της ο Μαύρος Καβαλλάρης».⁷ Παρά την απόδοση στον Πλαστήρα

3. Βλ. Ιω. Πεπονής, *Νικόλαος Πλαστήρας στα γεγονότα 1909-1945*, Θεσ/νίκη χ.χ., σ. 8. «Το “μαύρος” ήταν η ιδιαίτερη εντύπωση, που έδινε το πρόσωπό του, με το βαθύ μελαχρινό χρώμα του, με τα κατάμαυρα μουστάκια του, με τα μαύρα και πυκνά φρύδια του, με τα κατάμαυρα και μεγάλα μάτια του [...] Το “καβαλλάρης” ήταν η εντύπωση, που άφηνε η παρουσία του μέσα στη μάχη, στην οποία παρουσιαζόταν πάντα καβάλα και στην οποία τον έβλεπαν πάντα ορμητικόν κι αλύγιστον και ποτέ πεζόν. Ήταν τα χαρακτηριστικά με τα οποία αργότερα θα γινόταν θρύλος». Παρά το ότι ο Πλαστήρας απέκτησε το προσωνύμιο αυτό στο πεδίο της μάχης, οι βιογράφοι του δεν φαίνεται να συμφωνούν για το πότε. Έτσι, άλλοτε τοποθετείται στην περίοδο των Βαλκανικών (είτε στη μάχη του Λαχανά είτε στη μάχη των Γιαννιτσών) και άλλοτε στην εκστρατεία της Ουκρανίας.

4. Θ. Δ., *Ο Μαύρος Καβαλλάρης*, Αθήνα 1923, 15 σελ.

5. Παρότι στην έκδοση του 1923, ο συγγραφέας θα υπογράψει με τα αρχικά του, Θ. Δ., η ταυτότητά του θα αποκαλυφθεί τον επόμενο χρόνο σε άλλη έκδοση (βλ. παρακάτω) που θα συμπεριλάβει και το εν λόγω παραμύθι.

6. Το γεγονός ότι παρουσιάζεται ως «πατέρας και προστάτης» των προσφύγων και «εκδικητής» μετατρέπει και τον ίδιο σε έναν ιδιότυπο «πρόσφυγα».

7. Θ. Δ., *Ο Μαύρος Καβαλλάρης*, σ. 4. Τα ίδια σχεδόν λόγια χρησιμοποιεί και η Αναστασία Φαφαλέν, πρόσφυγας από τη Μ. Ασία, σε επιστολή της στις 3 Μαρτ. 1924 προς τον Ν. Πλαστήρα: «[...] ελπίζω “πάλιν με χρόνια με καιρούς, πάλιν δικά μας θάναι” τα μέρη μας εκείνα που τόσον σκληρώς αφήσαμε και εις τα οποία Ύμεις, ο “Μαύρος Καβαλλάρης” ως αποκαλούσαν, διά της σπάθης Σας θα μας οδηγήσητε πάλιν εκεί, στα χώματα εκείνα [...]». Βλ. *Ιστορικά Αρχεία*

σχεδόν υπερφυσικών χαρακτηριστικών,⁸ –όπως υπαγορεύει εξάλλου και το είδος της αφήγησης– δεν μπορεί να μη σημειώσει κανείς, ότι εδώ, για πρώτη φορά, καταγράφονται τα δύο αρχετυπικά στοιχεία που θα τα συναντήσουμε αργότερα σε όλες τις βιογραφίες: του αήττητου⁹ «Μαύρου Καβαλάρη», ακατάβλητου πολεμιστή και «σωτήρα της τιμής» της πατρίδας.

Το πρώτο εγχείρημα που έχει τα χαρακτηριστικά βιογραφίας, με τίτλο *Ο Πλαστήρας*,¹⁰ εκδίδεται ένα χρόνο αργότερα, το 1924, από την Άννα Παπαδοπούλου.¹¹ Αν και το κύριο βάρος της συγγραφής επωμίζεται ο Γιάννης Σακελλαρίου, ο τόμος περιλαμβάνει ακόμα πλήθος κειμένων: πρόλογο του Ελ. Βενιζέλου,¹² περιγραφή της γνωριμίας της Άννας Παπαδοπούλου με τον

Μουσείου Μπενάκη (ΙΑΜΜ)/Αρχείο Πλαστήρα 372, φακ. «Αλληλογραφία 1923-1933».

8. Ενδιαφέρουσα από την άποψη αυτή είναι η οραματική σκηνή στο τέλος του παραμυθιού: «[...] Δεν πέθανε, καλά μου παιδιά, στο κρεβάτι ο Μαύρος Καβαλάρης. Ούτε σκοτώθηκε στη μάχη. Δεν τον ακούτε που περνάει τ' ανέμου καβαλάρης σιμά στα παραθύριά μας, αγριοσουρώντας και κυνηγώντας τον εχθρό στην Κόκκινη Μηλιά;»

9. Εδώ εμφανίζεται και η άποψη περί του «αήττητου» στρατού, ενός «μύθου που επινόησε ο Πλαστήρας», βλ. G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*, μτφ. Θεόδ. Παρασκευόπουλος, τ. Β', Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2006, σ. 1023, σημ. 55.

10. *Ο Πλαστήρας*, [Αθήνα], «Έκδοσις της Μάννας», 1924, 110 σελ.

11. Η Άννα Παπαδοπούλου (1871-1938) ήταν κόρη του Μιχαήλ Μελά και αδελφή του Παύλου Μελά. Από την περίοδο των Βαλκανικών πολέμων και έως τη μικρασιατική εκστρατεία ακολούθησε τον ελληνικό στρατό ως αξιωματικός νοσοκόμα, γεγονός που της προσέδωσε τον χαρακτηρισμό ως «Μάννας του Στρατιώτου». Γνωρίστηκε με τον Πλαστήρα στο μικρασιατικό μέτωπο και συνδέθηκαν φιλικά έως το τέλος της ζωής της. Αποπέμφθηκε από το στράτευμα τον Σεπτέμβριο του 1921 με την κατηγορία της βενιζελικής προπαγάνδας. Περισσότερα για τη ζωή και τη δράση της βλ. Αντ. Θ. Σταυρίδης, *Άννα Μελά Παπαδοπούλου*, Αθήνα, Μίλητος, [2010] και Αντ. Θ. Σταυρίδης (επιμ.), *Ως ελευθέρα πολίτις... Ημερολόγιο εκστρατείας 1912-1926 Άννας Μελά Παπαδοπούλου*, τ. Α', Αθήνα, Μίλητος, [2011].

12. Ο πρόλογος του Βενιζέλου (για την εξασφάλιση του οποίου η Άννα Παπαδοπούλου είχε κοπιάσει) δεν είναι άνευ σημασίας, καθώς εξάγει «την πολιτικότηταν, [του Πλαστήρα] την οποίαν επέδειξεν υπό περιστάσεις αίτινες έθηκαν πολλάκις εις τραγικήν δοκιμασίαν την στρατιωτικήν του ψυχήν». Σχετικά με την απήχρηση του προλόγου αυτού βλ. επιστολή της Άννας Παπαδοπούλου προς τον Βενιζέλο, 9 Μαΐου 1924 (*Ως ελευθέρα πολίτις*, σ. 689), καθώς και του Πλαστήρα προς την ίδια, 7 Ιουλ. 1924 (*στο ίδιο*, σ. 691). Τον πρόλογο θα αναπαράγει και το *Ελεύθερον Βήμα* (24 Ιουν. 1924).

Πλαστήρα, σημείωμα για τον σκοπό της έκδοσης,¹³ καθώς και άλλα κείμενα σχετικά με τον βιογραφούμενο, γραμμένα από τους Παντ. Καφή,¹⁴ Κ. Μισαηλίδη¹⁵ και Στυλ. Πρωτονοτάριο.¹⁶ Ο τόμος κλείνει με το παραμύθι του Θεόδ. Δογάνη, την ομιλία του Πλαστήρα στην Εθνοσυνέλευση το 1924¹⁷ και μία επιστολή του προς την «Μάνα» από το μικρασιατικό μέτωπο.

Η βιογραφία καλύπτει την περίοδο από τη γέννηση του Πλαστήρα, έως τη μικρασιατική καταστροφή, με έμφαση στην ηρωική του δράση στα πολεμικά μέτωπα αλλά και στις ψυχικές του αρετές, χαρακτηριστικά που τονίζουν περισσότερο την αντίθεση με εκείνους που «εκράτουν τα νήματα εις τας Αθήνας, αισχροί σοφισταί και δημαγωγοί, λείχοντες τον δήθεν στρατηλάτην, τον ατιμάσαντα το όνομα του Παλαιολόγου[...]». Παρ' ότι το βιβλίο εκδίδεται δύο χρόνια μετά την «επανάσταση», δεν θα συμπεριλάβει το έργο της, πέρα από απλές αναφορές στην έξωση του Κωνσταντίνου, στην τιμωρία «των ενόχων της εθνικής συμφοράς», στην ανασυγκρότηση της στρατιάς του Έβρου και στην καταστολή της

13. Τα έσοδα από τις πωλήσεις του βιβλίου πήγαιναν υπέρ της ανέγερσης του στρατιωτικού σανατορίου στην Κορφοξυλιά Αρκαδίας που είχε ξεκινήσει με πρωτοβουλία της Άννας Παπαδοπούλου. Στις 28 Ιουνίου 1924 η ίδια οργάνωσε για τον σκοπό αυτό φιλανθρωπική εκδήλωση, τη «Γιορτή της Μάννας», στον Βασιλικό Κήπο, όπου πωλήθηκε για πρώτη φορά το βιβλίο. Βλ. Αντ. Θ. Σταυρίδης, *Άννα Μελά Παπαδοπούλου*, σ. 344-347.

14. Για τον δημοσιογράφο Παντελή Καφή (1880-1963) που εργάστηκε μέχρι το 1914 σε εφημερίδες της Σμύρνης και εν συνεχεία της Αθήνας βλ. Γιάννης Π. Καφής, «Καφής Παντελής» στο Λουκία Δρούλια - Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784-1974*, τ. Β', Αθήνα, ΙΝΕ/ΕΙΕ, 2008, σ. 541-542.

15. Ο Κώστας Μισαηλίδης υπήρξε πολεμικός ανταποκριτής στο μικρασιατικό μέτωπο, όπου και ανέπτυξε φιλική σχέση με τον Πλαστήρα. Μετά την επιστροφή του εξέδωσε δύο βιβλία με τις αναμνήσεις του: *Πολεμικά φύλλα από τη Μικρασιατική εκστρατεία*, Αθήνα 1923 (το οποίο αφιέρωνε «στους μεγαλοπνόους εργάτες της Επαναστάσεως 1922 που επανέφεραν την Ελλάδα στον ωραίο δρόμο της») και *Η καταστροφή και οι τελευταίες μέρες της Σμύρνης*, Αθήνα 1923.

16. Ο δημοσιογράφος Στυλ. Β. Πρωτονοτάριος είχε εκδώσει το 1922 το βιβλίο *Η προδοθείσα Ελλάς. Τα αίτια της καταστροφής της Μικράς Ασίας και της Αν. Θράκης*, το οποίο είχε αφιερώσει «εις τον σεμνόν συνταγματάρχην Νικόλαον Πλαστήραν, σηματοφόρον της ελληνικής ζωτικότητος». Στο βιβλίο δημοσιεύθηκε και συγχαρητήρια επιστολή του Πλαστήρα για την έκδοση.

17. Πρόκειται για την ομιλία στις 2 Ιαν. 1924, με την οποία παρέδωσε την εξουσία μετά τις εκλογές της 16ης Δεκεμβρίου 1923.

«αντεπανάστασης». Εκείνο που προβάλλεται εδώ είναι κυρίως ο χαρακτήρας της: η «επανάσταση» αποτέλεσε την «εκδίκηση», την οποία η ελληνική ιστορία ζήτησε από τον Πλαστήρα, για την απώλεια της τιμής της. Ο Πλαστήρας έκανε την «επανάσταση» ως «εντολοδόχος της ιστορίας» και όχι με πολιτικά κίνητρα, γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η «επανάσταση» ήταν «εθνική» και όχι πολιτική –πολλώ δε μάλλον κομματική.

Οι δύο παραπάνω εκδόσεις εμφανίζονται την περίοδο που ο Πλαστήρας βρίσκεται στο απόγειο της δόξας του. Είναι ο κραταιός ηγέτης της «επανάστασης» όταν εκδίδεται η πρώτη,¹⁸ ένα χρόνο σχεδόν μετά τη Μικρασιατική καταστροφή, την περίοδο δηλαδή που η ελπίδα των προσφύγων για επιστροφή στις χαμένες πατρίδες παραμένει ζωντανή.¹⁹ Ο Πλαστήρας, ο οποίος συντηρεί την ελπίδα αυτή,²⁰ μοιάζει να είναι εκείνος που, ως ένας ιδιότυπος «πρόσφυγας» αλλά και «Διγενής Ακρίτας» και «Άη Γιώργης Καβαλάρης» μαζί, θα πραγματοποιήσει αυτό το όνειρο. Ανακηρυγμένος «άξιος της πατρίδος» από την Εθνοσυνέλευση, όταν εκδίδεται η δεύτερη, και αποσυρμένος από τον δημόσιο βίο της χώρας, ο διά βίου «Αρχηγός» αναπαύεται στις δάφνες του, παραμένοντας όμως εν αναμονή σε περίπτωση που η πατρίδα τον χρειαστεί. Στην κατεύθυνση αυτή φαίνεται πως εντάσσεται και η δημοσίευση της ομιλίας του στην Εθνοσυνέλευση. Το κείμενο αυτό δίνει το πολιτικό στίγμα του Πλαστήρα και αποτελεί τον πολιτικό απολογισμό της «επανάστασης», αλλά ταυτόχρονα και την πολιτική υποθήκη του ίδιου, καθώς αφήνει ανοιχτό το ενδεχόμενο μιας νέας επέμβασης του στρατού στην πολιτική «διά να επιβάλει τον σεβασμόν, και διά να αποκαταστήσει το κύρος της λαϊκής κυριαρχίας». Μία νέα κίνηση

18. Παρ' ότι δεν διαθέτουμε κάποιο περαιτέρω στοιχείο που να επιτρέπει οποιαδήποτε συσχέτιση, δεν μπορούμε να μη σημειώσουμε ότι η έκδοση του παραμυθιού, όπως σημειώνεται, γίνεται τον Οκτώβριο του 1923, τον μήνα δηλαδή που εκδηλώθηκε η «αντεπανάσταση».

19. Το οριστικό τέλος σε κάθε τέτοια ελπίδα θα τεθεί το 1930 με την υπογραφή του ελληνoturκικού συμφώνου φιλίας. Βλ. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, τ. Β', σ. 1154, όπου παρατίθεται και σχετική με το θέμα βιβλιογραφία.

20. Βλ. σχετικά την ομιλία του στην Εθνοσυνέλευση στις 2 Ιαν. 1924 όπου μεταξύ άλλων αναφέρει: «Ταχεία να είνε και ευλογητή η ημέρα, κατά την οποίαν [...] θα κατευοδώσωμεν τους μαρτυρικούς αδελφούς μας, παλιννοστούντας».

του στρατού, ένα κίνημα δηλαδή, δεν θα μπορούσε παρά να έχει ως ηγέτη του τον ίδιο, τον άνθρωπο που παρέμενε η «χρυσή εφεδρεία» της χώρας.

1933: ο «επαναστάτης» του 1922

Τον Αύγουστο του 1933, λίγους μήνες δηλαδή μετά το αποτυχημένο κίνημα Πλαστήρα,²¹ εμφανίζονται –με διαφορά μίας μόνο ημέρας– στις εφημερίδες *Ημερήσιο Κήρυκα*,²² *Πατρίδα*,²³ και *Μακεδονία*²⁴ αντίστοιχες βιογραφίες του που δημοσιεύονται σε συνέχειες. Η χρονική σύμπτωση αυτών των δημοσιεύσεων προκαλεί εντύπωση και δημιουργεί ερωτηματικά. Πώς συνέβη και τρεις εφημερίδες –τουλάχιστον–²⁵ βρέθηκαν την ίδια χρονική στιγμή να έχουν προχωρήσει στη συγγραφή βιογραφίας του Πλαστήρα; Είναι φανερό ότι κάτι τέτοιο δεν μοιάζει πιθανό να οφείλεται σε απλή σύμπτωση.

21. Το κίνημα, με αρχηγό τον Πλαστήρα, εξερράγη στις 6 Μαρτίου, λίγο πριν ανακοινωθούν τα αποτελέσματα των εκλογών που έδιναν την πλειοψηφία στην Ηνωμένη Αντιπολίτευση. Περισσότερα για τα γεγονότα βλ. Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων*, τ. Β', Αθήνα, Ίκαρος, 1955, σ. 181-206.

22. Η βιογραφία με τίτλο «Ο Μαύρος Καβαλλάρης» δημοσιεύθηκε από 12 Αυγούστου έως 29 Οκτωβρίου. Η αθηναϊκή εφ. *Ημερήσιος Κήρυξ* εκδόθηκε από τον Ιω. Πασσά τον Μάρτιο του 1933, είκοσι μέρες μετά το κίνημα Πλαστήρα, και στήριξε πολιτικά τον Ελ. Βενιζέλο. Περισσότερα βλ. Κ. Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού Τύπου*, τ. Β', Αθήνα 1959, σ. 269-270.

23. Η βιογραφία με τίτλο «Νικόλαος Πλαστήρας, η σεμνή ζωή ενός παλληκαριού» δημοσιεύθηκε από 13 Αυγούστου έως 25 Οκτωβρίου. Η εφ. *Πατρίς* ιδρύθηκε από τον Σπ. Σίμο το 1889 στο Βουκουρέστι. Μετά το 1905 επανεικδόθηκε στην Αθήνα και από το 1909 άρχθηκε στο πλευρό του Ελ. Βενιζέλου, τον οποίο στήριξε μέχρι τέλους, γεγονός που την ανέδειξε σε μία από τις σημαντικότερες εφημερίδες του φιλελεύθερου χώρου. Περισσότερα βλ. στο σχετικό λήμμα της Γιούλας Κουτσοπανάγου στην *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου*, τ. Γ', σ. 472-474, καθώς και Κ. Μάγερ, *Ιστορία του Ελληνικού Τύπου*, τ. Β', σ. 76-82.

24. Η βιογραφία με τίτλο «Ιστορία του θρυλικού στρατηγού Πλαστήρα, του “Μαύρου Καβαλλάρη”» δημοσιεύεται από 13 Αυγούστου έως 3 Σεπτεμβρίου. Η εφ. *Μακεδονία* εκδόθηκε το 1911 από τον Κων/νο Βελλίδη. Το 1916 υποστήριξε το κίνημα του Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη και παρέμεινε φίλα προσκείμενη σε αυτόν σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Περισσότερα βλ. στο σχετικό λήμμα του Μανώλη Κανδυλάκη στην *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου*, τ. Γ', σ. 88-91.

25. Πρόθεση να δημοσιεύσει βιογραφία του Πλαστήρα είχε εκφράσει και το *Ελεύθερον Βήμα*, μέσω του Νικ. Βεντήρη (την πληροφορία δίνει ο ίδιος ο Πλαστήρας σε επιστολή του που δημοσιεύεται στον *Ημερήσιο Κήρυκα*, 12 Αυγούστου 1933) όμως, για άγνωστους λόγους, η εφημερίδα δεν προχώρησε σε ανάλογο εγχείρημα.

Αντίθετα, εκείνο που φαίνεται πιο πιθανό είναι να βρέθηκαν να έχουν στα χέρια τους μια βιογραφία, το ίδιο δηλαδή κείμενο, έτοιμο ή σχεδόν έτοιμο προς δημοσίευση. Την υπόθεση αυτή έρχεται να ενισχύσει, μεταξύ άλλων, και η μη αποκάλυψη της ταυτότητας «των βιογράφων».²⁶ Οι αναφορές των εφημερίδων σε αυτούς είναι εντελώς αόριστες²⁷ και το μόνο που υπογραμμίζεται είναι η άμεση σχέση τους με τον βιογραφούμενο και ως εκ τούτου η εγκυρότητα των όσων γράφουν, καθώς και η υπόρρητη έγκριση των κειμένων από τον ίδιο τον Πλαστήρα. Ταυτόχρονα, για πρώτη φορά γίνεται λόγος για την ύπαρξη τεκμηρίων στα οποία βασίστηκε η συγγραφή και συγκεκριμένα για «πλήθος εγγράφων» και ειδικότερα «του αρχείου της Επανάστασεως»,²⁸ ενώ αφήνεται να εννοηθεί ότι συμπεριλαμβάνουν και αφηγήσεις του ίδιου του Πλαστήρα.

Τρία τουλάχιστον είναι τα πρόσωπα που διεκδικούν το δικό τους ρόλο στη συγγραφή των δημοσιευμένων βιογραφιών. Το πρώτο, είναι ο Χαρ. Παπαθανασόπουλος, ο οποίος, όπως σημειώνει ο ίδιος ο Πλαστήρας, «εδημοσίευσε αρκετά [για την εκστρατεία στην Ουκρανία] εις την *Πατρίδα*».²⁹ Το δεύτερο πρόσωπο είναι ο δημοσιογράφος Παντελής Καψής στον *Ημερήσιο Κήρυκα*,³⁰

26. Επισημαίνουμε πάντως, ότι η παρουσίαση ανυπόγραφων κειμένων αποτελούσε πάγια τακτική των εφημερίδων εκείνης της περιόδου και δεν πρέπει να μας ξενίζει.

27. Ο *Ημερήσιος Κήρυξ* κάνει λόγο για «εκλεκτό συνεργάτη» της εφημερίδας που συνέταξε το κείμενο σε συνεργασία με «επιστήθιον φίλον και συναγωνιστήν» του Πλαστήρα, η *Πατρίς* για «επιστήθιο φίλο και συμπολεμιστή» του Πλαστήρα και η *Μακεδονία* για «συνάδελφον και συναγωνιστήν» του.

28. Το «αρχείο» φέρεται να έχει διαθέσει στις εφημερίδες ο Χαρ. Παπαθανασόπουλος, τώως υπασπιστής του Πλαστήρα, ο οποίος το είχε στην κατοχή του. Για το θέμα του «αρχείου» βλ. παρακάτω.

29. Βλ. επιστολή του προς την Πηνελόπη Σ. Δέλτα, τον Ιανουάριο του 1934, Αρχείο Π. Σ. Δέλτα, Νικόλαος Πλαστήρας, 2η έκδ., Αθήνα 2007, σ. 89.

30. Βλ. επιστολή του βουλευτή του Κόμματος Φιλελευθέρων Σταμ. Χατζήμπεη προς τον Νικ. Πλαστήρα: «Η εφημερίς *Ημερ. Κήρυξ* [...] ήρchiσε δημοσιεύουσα την ιστορία σας, από τον Παντελή τον Καψή», ΙΑΜΜ/Αρχείο Πλαστήρα 372, φακ. «Αλληλογραφία 1950-1952» (σημ. η επιστολή αυτή, καθώς δεν φέρει ημερομηνία, βρίσκεται εκ παραδρομής εντός του παραπάνω φακέλου, σε υποφάκελο με την ένδειξη «χ.χ.»). Την πληροφορία ότι ο πατέρας του, Παντελής Καψής, είχε γράψει βιογραφία του Πλαστήρα, δίνει και ο Γιάννης Καψής, στο σχετικό λήμμα της *Εγκυκλοπαίδειας του Ελληνικού Τύπου* (τ. Β', σ. 542) όπου όμως αναφέρει λανθασμένα τον τίτλο της εφημερίδας («*Ημερησία της Κύπρου*») που έγινε η εν

ο οποίος, πέρα από την επιμέλεια του συνολικού κειμένου,³¹ φαίνεται να έχει γράψει το τμήμα που αφορά τη μικρασιατική εκστρατεία (βασίζόμενος ενδεχομένως και σε άλλα κείμενα),³² το οποίο εμπλουτίζει με τις δικές του ενθυμήσεις.³³ Το τρίτο πρόσωπο, είναι ο επίσης δημοσιογράφος Κώστας Αθάνατος,³⁴ στον οποίο μπορούμε να αποδώσουμε με ασφάλεια το κείμενο που αφορά τα της «επανάστασης» και τα οποία αναπαράγονται αυτούσια από παλαιότερο δημοσιευμένο κείμενό του.³⁵ Προφανώς μας διαφεύγει το πρόσωπο ή τα πρόσωπα που έχουν γράψει τα προ της Ουκρανίας, θεωρούμε όμως ότι αυτό έχει βασιστεί σε κατά καιρούς αφηγήσεις του ίδιου του Πλαστήρα, ενώ ενδεχομένως και άλλα τμήματα του κειμένου οφείλονται σε συγγραφείς που δεν κατέστη δυνατό να ταυτιστούν.

Πότε και από ποιον έφτασε στις εφημερίδες η συρραφή των παραπάνω συμβολών σε ένα ενιαίο κείμενο, δε γνωρίζουμε. Από τις αντιδράσεις όμως των εκδοτών, όπως εμφανίζονται στις εφημερίδες, φαίνεται ότι οι ίδιοι αγνοούσαν την ύπαρξη των άλλων αντιγράφων και την επικείμενη δημοσίευσή τους. Θεωρώντας κάθε ένας από αυτούς ότι διέθετε το «αυθεντικό» κείμενο,³⁶ θα προβούν σε αλληλοκαταγγελίες περί «κλοπής» των κειμένων

λόγω δημοσίευση, αναπαράγοντας το λάθος που υπήρχε σε παλαιότερο βιογραφικό σημείωμα, γραμμένο από τον Χρυσόστ. Α. Θεοδωρίδη, στην εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*. Βλ. Ιω. Καψής, *Ένας Γκρέκο από τον Τσεσμέ*, Αθήνα, Λιβάνης, 2005, σ. 138.

31. Η επιμέλεια είχε ως αποτέλεσμα τη σαφή γλωσσική διαφοροποίηση του κειμένου του *Ημερησίου Κήρυκα* από εκείνα των δύο άλλων.

32. Βλ., για παράδειγμα, κάποια γλαφυρά στιγμιότυπα από το βιβλίο του Κώστα Μισαηλίδη, *Πολεμικά φύλλα από τη Μικρασιατική εκστρατεία*, Αθήνα 1923.

33. Η συμβολή του Καψή στη συγγραφή υποδηλώνεται σαφώς από τμήματα της βιογραφίας γραμμένα σε πρώτο πρόσωπο (σε αντίθεση με το υπόλοιπο κείμενο). Βλ., για παράδειγμα, όσα αφηγείται για τη μάχη του Αχτσάλ Νταχ, *Ημερήσιος Κήρυξ*, 7 Σεπτεμβρίου 1933.

34. Ψευδώνυμο του δημοσιογράφου και διπλωμάτη Κώστα Καραμούζη (1896-1966). Περισσότερα βλ. στο σχετικό λήμμα του Κώστα Αμελίδη, στην *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Έθνους*, τ. Α', σ. 121-122.

35. Τα έγγραφα που παρουσιάζονται σε όλες τις βιογραφίες από το «αρχείο της Επανάστασης», καθώς και όλη η αφήγηση για την «επανάσταση», αποτελούν αναπαραγωγή των όσων είχε δημοσιεύσει ήδη το 1922 –όντας αρχισυντάκτης– στο *Ελεύθερον Βήμα* και είχε αναδημοσιεύσει στο βιβλίο του με τίτλο *Το εθνικόν κίνημα Χίου και Μυτιλήνης*, Αθήναι 1923.

36. Ο *Ημερήσιος Κήρυξ* μάλιστα θα σημειώσει την ύπαρξη «Copyright» προσθέτοντας ότι «απαγορεύεται οπωσδήποτε η αναδημοσίευσis».

εφ. Πατρίς, 13 Αυγούστου 1933.

εφ. Μακεδονία, 13 Αυγούστου 1933.

που έχουν δημοσιεύσει και την αναπαραγωγή τους από τις υπόλοιπες εφημερίδες «ασυνάρτητα και χωρίς συνοχή» την επόμενη ημέρα, υπονοώντας ότι αυτό γινόταν με στόχο το οικονομικό όφελος.³⁷

Ας αφήσουμε όμως στην άκρη τον γρίφο των κειμένων κι ας δούμε το χρονικό εύρος της ζωής του βιογραφούμενου που καλύπτουν. Αν εξαιρέσουμε τη *Μακεδονία*, η οποία δημοσιεύει μόνο τα σχετικά με την «επανάσταση» του 1922,³⁸ η μεν *Πατρίς* έχει ως αφετηρία τα παιδικά του χρόνια και ολοκληρώνει την αφήγηση με την κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου,³⁹ ο δε *Ημερήσιος Κήρυξ* αφηγείται τα χρόνια από τη γέννησή του

37. Προφανώς οι εφημερίδες είχαν οικονομικό όφελος από τη δημοσίευση των βιογραφιών. Ο Σταμ. Χατζήμπεης κάνει ρητή αναφορά σε αυτό λέγοντας ότι η *Πατρίδα* άρχισε τη δημοσίευση της βιογραφίας «για να τονώσει την κυκλοφορίαν της [...] και πράγματι εσώθη». Το γεγονός της κυκλοφοριακής της ανόδου θα προβάλλει και η ίδια η εφημερίδα σημειώνοντας ότι η βιογραφία προκάλεσε «ζωηρότατον ενδιαφέρον του δημοκρατικού κόσμου, ως αποδεικνύεται από την μεγάλην ζήτησιν του φύλλου από όλα τα μέρη της Ελλάδος» (*Πατρίς*, 15 Αυγούστου 1933). Ο Χατζήμπεης και πάλι, περιγράφει τον *Ημερήσιο Κήρυκα* ως εφημερίδα «που θα έκλεινε από έλλειψι κυκλοφορίας» αλλά με τη δημοσίευση της βιογραφίας «εσώθη διότι με την πρώτη μέρα ηυξήθη η κυκλοφορία της κατά χιλιάδας φύλλων», ενώ και η ίδια η εφημερίδα σημειώνει ότι τα φύλλα της «έγιναν κυριολεκτικώς ανάρπαστα» (*Ημερήσιος Κήρυξ*, 13 Αυγούστου 1933). Αλλά και το *Ελεύθερον Βήμα* θα αφήσει υπονοούμενα ότι «την δημοτικότητα του στρατηγού Πλαστήρα ηθέλησαν να εκμεταλλευθούν δύο εφημερίδες» (18 Αυγούστου 1933). Παρά το στοιχείο της υπερβολής που ενδεχομένως ενέχουν οι παραπάνω εκτιμήσεις, δεν φαίνεται να απέχουν πολύ από την πραγματικότητα.

38. Σύμφωνα με την αναγγελία της εφημερίδας, στη βιογραφία θα περιλαμβάνονταν: «Η πολεμική του δράσις εις τα Μικρασιατικά πεδία, οι λαϊκοί θρύλοι για τον “Μαύρο Καβαλλάρη”, η επική σταδιοδρομία του μεγάλου Αρχηγού», ενώ με ιδιαίτερα στοιχεία προβαλλόταν «το θαύμα της Επανάστασεως του 1922». Τελικώς, χωρίς άλλη εξήγηση, το μόνο κεφάλαιο που δημοσιεύθηκε ήταν αυτό της «επανάστασης». Παρ’ όλα αυτά η εφημερίδα φαίνεται πως διέθετε το πλήρες κείμενο, και συγκεκριμένα ένα κείμενο που παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με εκείνο της *Πατρίδος*, το οποίο θα εκδώσει, ανυπόγραφο και πάλι, ως βιβλίο με τίτλο *Νικόλαος Πλαστήρας*. Ο θρυλικός *Μαύρος Καβαλλάρης*, Θεσσαλονίκη, «έκδοσις Μακεδονίας», 1934, 118 σελ., στη σειρά «Μεγάλοι πολιτικοί φυσιογνομίαι της συγχρόνου εποχής».

39. Και αυτή η εφημερίδα φαίνεται πάντως πως είχε στη διάθεσή της το πλήρες κείμενο (μέχρι δηλ. την «επανάσταση») καθώς προαναγγέλλει ότι θα το δημοσιεύσει στη συνέχεια. Τελικώς ούτε σε αυτήν την περίπτωση ακολούθησε ανάλογο κείμενο.

έως την παράδοση της εξουσίας στην Εθνοσυνέλευση, το 1924. Οι διαφορές των δύο τελευταίων από την αντίστοιχη βιογραφία που εκδόθηκε το 1924 (της Άννας Παπαδοπούλου), και η οποία καλύπτει λίγο πολύ την ίδια περίοδο, είναι ουσιαστικές –κατ’ αρχήν ως προς την έκταση της αφήγησης. Τα δύο αυτά κείμενα περιέχουν στοιχεία και λεπτομέρειες που δεν περιλαμβάνονται στην παλιότερη αφήγηση και δεν έχουν τον αποσπασματικό της χαρακτήρα. Κατά δεύτερον όμως, και σημαντικότερο, είναι γραμμένες υπό διαφορετικό πρίσμα. Δεν εννοούμε με αυτό ότι δεν δίνεται έμφαση στις στρατιωτικές ικανότητες και τον ηρωισμό του Πλαστήρα. Αντιθέτως, εδώ παρουσιάζονται με μεγαλύτερη λεπτομέρεια όλες οι μάχες στις οποίες έλαβε μέρος και οι πράξεις ηρωισμού του, ενώ ταυτόχρονα δίνεται εμμέσως απάντηση στα όσα είχαν δει το φως της δημοσιότητας σχετικά με τις ευθύνες ή μη του Πλαστήρα στην άτακτη υποχώρηση του στρατού το 1922.⁴⁰ Εκείνο όμως που διαφοροποιεί την παρουσίαση είναι η ανάδειξη με μεγαλύτερη έμφαση των πολιτικών χαρακτηριστικών του Πλαστήρα, ήδη πολύ πριν το 1922.⁴¹ Τα πολιτικά του όμως χαρακτηριστικά, σύμφωνα με τις βιογραφίες, δεν είναι ποτέ κομματικά,⁴² καθώς το πολιτικό του πιστεύω εμφανίζεται να είναι η «σωτηρία της χώρας», με ό,τι αυτό σημαίνει κάθε φορά. Αυτή του η πολιτική θεώρηση θα κορυφωθεί με την «επανάσταση»

40. Μεγαλύτερη έμφαση σε αυτό δίνεται κυρίως από την *Πατρίδα*, ακόμα και σε επίπεδο τίτλων της σειράς. Βλ. χαρακτηριστικά «Η διαταγή που δεν εξετελέσθη από τον Πλαστήρα - Όπου οι συκοφάνται του Πλαστήρα αποκαλύπτονται με έγγραφα» (6 Οκτωβρίου) και «Η περίφημος διαταγή του στρατηγού Δημαρά - Όπου αποκαλύπτονται οι συκοφάνται του Πλαστήρα» (7 Οκτωβρίου).

41. Η *Πατρίδα* μάλιστα, θα χρονολογήσει την έναρξη της πολιτικής του δράσης το 1908, μέσω του «Εθνικού Συλλόγου Σωτηρίας», χαρακτηρίζοντάς τον «πρόδρομο της Επανάστασεως του Γουδί» (14 Αυγούστου). Πιθανόν ο παραπάνω «σύλλογος» να είναι ο «Σύνδεσμος Υπαξιωματικών» που είχε ως επικεφαλής τον ταγματάρχη και βουλευτή Καρδίτσας Γ. Καραϊσκάκη. Για το χαρακτήρα και τους στόχους του εν λόγω συνδέσμου, βλ. Θάνος Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην πολιτική, 1916-1936*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1983, σ. 21-22.

42. Δύο σημεία είναι εκείνα που κυρίως αναπαράγονται προκειμένου να υπογραμμίσουν το «ακομμάτιστο» του χαρακτήρα του: α) το γεγονός ότι ανέλαβε το 5/42 σύνταγμα ευζώνων, παρότι «οι στρατιώται αυτού ωρκίζοντο εις το όνομα του εξορίστου Κωνσταντίνου» διατηρώντας ταυτόχρονα στη θέση του υπασπιστή τον Χαρ. Παπαθανασόπουλο, φανατικό αντιβενιζελικό, και β) ότι στις εκλογές του 1920 οι ευζωνοί του ψήφισαν ανεπηρέαστοι πολιτικά από τον ίδιο.

του 1922, όταν ήρθε μόνο και μόνο για να εκδιώξει τους «νεκροθάπτας της Πατρίδος», χωρίς ο ίδιος να έχει την παραμικρή προσωπική ή πολιτική φιλοδοξία. Αν προεκτείνει κανείς την παραδοχή αυτή στη χρονική στιγμή που δημοσιεύονται οι βιογραφίες, εύλογα θα κατέληγε στο συμπέρασμα ότι και το κίνημα του 1933 ήταν μια ακόμη «επανάσταση»⁴³ για τη «σωτηρία» της χώρας.

Το κίνημα ωστόσο εκείνο έχει «τραυματίσει» τον μύθο του «Μαύρου Καβαλάρη». Ο άλλοτε «σώσας την ελληνική τιμήν» έχει κατηγορηθεί την επομένη για «εσχάτη προδοσία»⁴⁴ και έχει διαφύγει στη Γαλλία. Στην ίδια αίθουσα που το 1924 είχε ανακηρυχθεί «άξιος της πατρίδος», όταν τον Μάιο του 1933 ο Βενιζέλος θα τον υπερασπιστεί,⁴⁵ λέγοντας ότι «προσέφερε μεγάλας υπηρεσίες εις τον τόπον» θα ακουστούν φωνές από τα βουλευτικά έδρανα που αποκαλούν τον Πλαστήρα «αντάρτη» και «δολοφόνο».⁴⁶ Όμως τα γεγονότα που θα ακολουθήσουν το κίνημα θα αξιοποιηθούν προκειμένου να «επουλωθούν» οι όποιες πληγές. Το αρνητικό για τον Πλαστήρα, τον Βενιζέλο και συνολικά τον Εθνικό Συνασπισμό κλίμα, φαίνεται πως αρχίζει να μεταστρέφεται από την 6η Ιουνίου.⁴⁷ Ένα μήνα σχεδόν αργότερα, οι επαναληπτικές εκλογές της Θεσσαλονίκης θα επιβεβαιώσουν την μεταστροφή, καθώς ο Εθνικός Συνασπισμός κερδίζει (στο όνομα του Βενιζέλου αλλά

43. Αξίζει να σημειωθεί ότι και ο ίδιος ο Πλαστήρας θα χαρακτηρίσει το κίνημα ως μία ακόμα «επανάσταση» σε μεταγενέστερο κείμενό του. Βλ. «Διατί έκανα την επανάστασιν της 6ης Μαρτίου», στο Αρχείο Π. Σ. Δέλτα, *Νικόλαος Πλαστήρας*, σ. 55-72.

44. Στις 7 Μαρτίου 1933 ο εισαγγελέας Πλημμελειοδικών Αθηνών άσκησε κατά του Πλαστήρα και παντός συνυπεύθυνου ποινική δίωξη για «εσχάτη προδοσία» και εξέδωσε σχετικά εντάλματα σύλληψης. Βλ. Νικ. Οικονόμου, «Η περίοδος από το Σεπτέμβριο του 1926 ως το Φεβρουάριο του 1935», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', Αθήνα 1978, σ. 323.

45. Αυτή ήταν και η τελευταία αγόρευση του Βενιζέλου στη βουλή. Περισσότερα για το επεισόδιο αυτό, βλ. Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων*, τ. Β', Αθήνα 1955, σ. 215-219, καθώς και *Ελεύθερον Βήμα*, 16 Μαΐου 1933.

46. Βλ. Δαφνής, *Η Ελλάδα*, τ. Β', σ. 218.

47. Θυμίζουμε ότι στις 6 Ιουνίου σημειώνεται η απόπειρα δολοφονίας εναντίον του Βενιζέλου, η οποία θα του δώσει πολιτικά τη δυνατότητα να μετατραπεί από «ηθικός αυτουργός» του κινήματος της 6ης Μαρτίου, σε κατήγορο της κυβέρνησης Τσαλδάρη για «ηθική αυτουργία», αλλά και ποινικές ευθύνες τόσο μελών της κυβέρνησής του όσο και του διευθυντή Δημόσιας Ασφάλειας.

και του Πλαστήρα)⁴⁸ το σύνολο των εδρών του νομού. Τέλος, η απόφαση του Κονδύλη να καταθέσει τον Αύγουστο νομοσχέδιο το οποίο έδινε στο υπουργικό συμβούλιο τη δυνατότητα αποστράτευσης αξιωματικών⁴⁹ που είχαν αναμειχθεί ή ευνοήσει το κίνημα της 6ης Μαρτίου έδωσε τη δυνατότητα στην αντιπολίτευση να καταγγείλει την κυβέρνηση για αντισυνταγματικές ενέργειες.

Τόσο η απόπειρα δολοφονίας του Βενιζέλου, όσο και το νομοσχέδιο του Κονδύλη αξιοποιήθηκαν πολιτικά από τη βενιζελική πτέρυγα ως γεγονότα που «δικαίωναν» το κίνημα,⁵⁰ καθώς ο Πλαστήρας παρουσιαζόταν να είναι εκείνος ο οποίος εγκαίρως είχε διαβλέψει τις συνέπειες μετά τη νίκη της Ηνωμένης Αντιπολιτεύσεως (φυσική εξόντωση πολιτικών αντιπάλων,⁵¹ εκκαθάριση στρατεύματος από βενιζελικούς αξιωματικούς) και αυτές ακριβώς είχε προσπαθήσει να αποτρέψει με το κίνημα. Είναι φανερό πως οι δημοσιεύσεις των εφημερίδων έρχονται να υπενθυμίσουν, σε μία τέτοια συγκυρία, το στρατιωτικό παρελθόν του Πλαστήρα, να επαναφέρουν δηλαδή τον «Μαύρο Καβαλάρη» μέσω της λεπτομερούς αφήγησης, να εξάρουν την «εθνική επανάσταση» του 1922 και, ως εκ τούτου, να «δικαιώσουν», με έναν ακόμη τρόπο, το κίνημα του Μαρτίου,⁵² αφήνοντας, παράλληλα,

48. Βλ. επιστολές των Αλ. Ζάννα (6 Ιουλίου 1933) και Γεωργ. Μπουρδάρα (18 Ιουλίου 1933) προς Πλαστήρα, στις οποίες σημειώνουν ότι το προεκλογικό σύνθημα που κυριάρχησε ήταν «Ζήτω ο Βενιζέλος - Ζήτω ο Πλαστήρας», ΙΑΑΜ/Αρχείο Πλαστήρα 229, φακ. 13.

49. Με αυτόν τον τρόπο αφαιρούνταν η αρμοδιότητα από τα πειθαρχικά συμβούλια, όπως ίσχυε, και περνούσε στο υπουργικό συμβούλιο, το οποίο θα είχε τη δυνατότητα να προβεί σε ευρύτατες, ενδεχομένως, εκκαθαρίσεις βενιζελικών αξιωματικών.

50. Βλ. επιστολή Αλ. Ζάννα προς Πλαστήρα (1 Αυγούστου 1933) στην οποία σημειώνει: «Πράγματι η δολοφονική απόπειρα, η αποτυχία της κυβερνήσεως, edikaίωσε εν μέρει απέναντι της κοινής γνώμης το κίνημα της 6ης Μαρτίου», ΙΑΑΜ/Αρχείο Πλαστήρα 229, φακ. 13. Για την πολιτική αξιοποίηση της δολοφονικής απόπειρας από τον Βενιζέλο βλ. Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάδα*, τ. Β', σ. 224-226.

51. Η άποψη αυτή θα ενισχυθεί περαιτέρω τον Αύγουστο, όταν, σύμφωνα με τις εφημερίδες, τρεις ομάδες από την Ελλάδα καταφθάνουν στη Γαλλία προκειμένου να δολοφονήσουν τον Πλαστήρα και τον Βενιζέλο. Βλ. *Ημερήσιος Κήρυξ*, 21 Αυγούστου 1933.

52. Την προσπάθεια παρουσίας του κινήματος ως συνέχειας της «επανάστασης» θα αντιληφθούν οι αντιβενιζελικές εφημερίδες, που θα αντιδράσουν έντονα, με προεξάρχουσα την *Καθημερινή* («Εσχάτη ύβρις», 15 Αυγούστου) για να

ανοιχτό το ενδεχόμενο μίας νέας επέμβασης σε περίπτωση που η πατρίδα βρισκόταν σε «κίνδυνο».⁵³ Στην οπτική αυτή ο Πλαστήρας του 1933 είναι ο «Μαύρος Καβαλάρης» του 1922, που συνεχίζει να εμπνέεται από το ιδεώδες της «σωτηρίας της πατρίδας», ενώ οι κατήγοροί του είναι εκείνοι που, εκτός των άλλων, ευθύνονται για την απώλεια της Μικράς Ασίας.

1947-1953: ο πολιτικός

Η επόμενη βιογραφία του Πλαστήρα εκδίδεται το 1947, δύο χρόνια δηλαδή μετά την επανεμφάνιση του ίδιου στο πολιτικό προσκήνιο,⁵⁴ με τίτλο *Νικόλαος Πλαστήρας στα γεγονότα 1909-1945*⁵⁵ και υπότιτλο «Ο Μαύρος

ακολουθήσει η εφ. *Εστία* («Το σύνθημα “Πλαστήρας”», 17 Αυγούστου), ενώ και το *Ελεύθερον Βήμα* θα τηρήσει τις αποστάσεις του από τη δημοσίευση των βιογραφιών (18 Αυγούστου). Οι εφημερίδες που δημοσιεύουν τις βιογραφίες από την άλλη, θα καταγγείλουν «κατάπτυστα όργια» των αντιβενιζελικών, διώξεις εφημεριδοπωλών από «τραμπούκους» αλλά και από όργανα της τάξεως στην Αθήνα, τον Πειραιά και ιδίως στις προσφυγικές συνοικίες (*Ημερήσιος Κήρυξ*, 13 Αυγούστου). Η δημοσίευση των βιογραφιών είναι ένα πολιτικό γεγονός που προκαλεί εκατέρωθεν πολιτικές αντιδράσεις.

53. Ο ρόλος αυτός του Πλαστήρα, ως κινηματία εν αναμονή, είχε διαποτίσει όλο το πολιτικό φάσμα της χώρας για μία τουλάχιστον δεκαετία. Χαρακτηριστικές προς την κατεύθυνση αυτή είναι οι δηλώσεις του Ελ. Βενιζέλου στο Ρέθυμνο τις παραμονές του κινήματος του 1935: «Εάν οι κυβερνώντες την Ελλάδα εξακολουθούν να πιστεύουν, όπως κηρύττουν, ότι είναι καθεστώς, το οποίον δεν επιτρέπεται ν' ανατραπή διά συνταγματικών μέσων, η βιαία ανατροπή των θ' αποβή μοιραία ανάγκη, και τότε ο στρατηγός Πλαστήρας θ' αναγνωρισθῇ από όλους ως μοιραίος εκδικητής». Βλ. *Ελεύθερον Βήμα*, 21 Ιαν. 1935· πρβλ. Ιω. Κολιόπουλος, «Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις από την 1η Μαρτίου 1935 έως την 28η Οκτωβρίου 1940», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', σ. 358.

54. Ο Πλαστήρας παρέμενε στη Γαλλία από το 1933 έως τις 13 Δεκεμβρίου 1944, οπότε επανήλθε στην Ελλάδα με πρωτοβουλία των Βρετανών και ανέλαβε την πρωθυπουργία.

55. Αν και δεν γνωρίζουμε πότε ξεκίνησε η συγγραφή, όπως ρητά δηλώνεται, ολοκληρώθηκε τον Αύγουστο του 1947. Η δίτομη έκδοση κυκλοφόρησε τον Νοέμβριο του 1947 (βλ. διαφημιστική καταχώριση στην εφ. *Το Βήμα*, 29 Νοεμβρίου 1947) και έκτοτε ακολουθήσαν τρεις επανεκδόσεις: το 1948, χ.χ. (σε έναν τόμο) και το 1983 από τον Σύλλογο Μεσσηνολιτών (στην έκδοση αυτή ο τίτλος θα αλλάξει σε *Νικόλαος Πλαστήρας. Ο Μαύρος Καβαλάρης*). Όλες οι παραπομπές του παρόντος κειμένου από το Ιω. Αν. Πεπονής, *Νικόλαος Πλαστήρας στα γεγονότα 1909-1945*, Θεσσαλονίκη, χ.χ., 580 σελ.

Καβαλάρης», γραμμένη από τον Ιωάννη Πεπονή.⁵⁶ Σε αντίθεση με τα κείμενα του 1933, ο συγγραφέας δεν αναφέρει τεκμήρια ή κείμενα στα οποία βασίστηκε –μοιάζει πάντως απίθανο να αγνοούσε όσα είχαν προηγηθεί–, επικαλούμενος σε κάποια σημεία μόνο την προσωπική του μαρτυρία.⁵⁷ Αυτό οφείλεται, όπως φαίνεται, στο γεγονός ότι η βασική του πηγή πληροφοριών υπήρξε ο ίδιος ο Πλαστήρας. Όπως παρατηρήθηκε ήδη από την πρώτη έκδοση, το βιβλίο, αν και παρουσιάστηκε ως μια βιογραφία γραμμένη από κάποιον τρίτο, έχει συχνά τη μορφή και τον τόνο προσωπικών απομνημονευμάτων. Ο συγγραφέας εμφανίζεται περισσότερο να έχει γράψει υπό την υπαγόρευση του ήρωά του, παρά να έχει συνθέσει ένα πορτραίτο βασισμένο σε τεκμήρια και έμμεσες μαρτυρίες.⁵⁸ Αυτό το κείμενο έχει λοιπόν περισσότερο το χαρακτήρα αυτοβιογραφίας, όπως θα προσπαθήσουμε να δείξουμε στη συνέχεια, γεγονός που το διαφοροποιεί από ό,τι είχε δημοσιευθεί έως τότε –αλλά και μέχρι σήμερα.

Ας δούμε όμως το χρονικό εύρος της ζωής του βιογραφούμενου που καλύπτει το εν λόγω βιβλίο. Παρά τα χρονικά όρια που σημειώνονται στον τίτλο (1909-1945), το κείμενο καλύπτει την περίοδο από τη γέννησή του, το 1883, και περιλαμβάνει όλη τη δράση του έως το 1945 και εν μέρει και το 1946. Η αναντιστοιχία αυτή μεταξύ περιεχομένου και τίτλου θεωρούμε δεν είναι τυχαία, αλλά υποδηλώνει μια σαφή μετατόπιση του κέντρου βάρους στην προσέγγιση του βιογραφούμενου. Η πρόταξη δύο σαφώς πολιτικών γεγονότων, του κινήματος στο Γουδί και της πρωθυπουργίας του Πλαστήρα το 1945, έρχεται να υπογραμμίσει, ήδη από τον τίτλο, τα πολιτικά πλέον χαρακτηριστικά του προσώπου και μια πολιτική πορεία διάρκειας

56. Ο δικηγόρος Ιωάννης Πεπονής γνωρίστηκε με τον Πλαστήρα στη Μικρά Ασία, όπου υπηρέτησε αρχικά στο Α' Σώμα Στρατού και εν συνεχεία στο επιτελείο του στρατηγού Νικ. Τρικούπη. Την περίοδο της πρωθυπουργίας του 1945 υπήρξε σύμβουλος παρά τω προέδρω της κυβέρνησεως.

57. Βλ. ενδεικτικά: «Τα γεγονότα αυτά δεν γράφονται από ερανίσματα πληροφοριών από άλλους. Τα κατέχει από ίδια προσωπική του αντίληψη ο συγγραφέας», Πεπονής, σ. 127 καθώς και πολλά άλλα σημεία.

58. Βλ. *Bulletin Analytique de Bibliographie Hellénique* 1947, Αθήνα 1948, λ. 915, σ. 275. Προς επίρρωση της άποψης αυτής να προσθέσουμε επιστολή του συγγραφέα προς τον Πλαστήρα (Μάιος 1947) με την οποία του ζητά συνάντηση «προς παροχήν μερικών εισέτι πληροφοριών σχετικών με την βιογραφίαν»· βλ. ΙΑΜΜ / Αρχείο Πλαστήρα 372, φακ. 4.

40 περίπου χρόνων. Στη βιογραφία αυτή ο πολιτικός Πλαστήρας έχει το σαφές προβάδισμα έναντι του στρατιωτικού.

Η αλλαγή της προσέγγισης του βιογραφούμενου αντικατοπτρίζεται και στην άνιση κατανομή του περιεχομένου του βιβλίου. Η στρατιωτική του δράση από την κατάταξή του στο στρατό, το 1903, έως την κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου, η οποία έχει βεβαίως παρουσιαστεί στις προηγούμενες βιογραφίες εξαντλητικά, δεν θα καταλάβει εδώ παρά το 1/3 του βιβλίου. Αντίθετα, το διάστημα της «επανάστασης» (λιγότερο από ενάμιση χρόνος) καταλαμβάνει άλλο 1/3 του βιβλίου, ενώ το υπόλοιπο 1/3 καλύπτει όλα τα χρόνια που ακολουθούν από το 1924 έως το 1946. Ο λόγος που η «επανάσταση» καταλαμβάνει δυσανάλογα μεγάλο μέρος του βιβλίου, θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι οφείλεται στο γεγονός πως αποτελεί το τμήμα της δράσης του που είχε λιγότερο φωτιστεί μέχρι τότε. Το ίδιο όμως –και περισσότερο ενδεχομένως– ισχύει και για την μετέπειτα πορεία των 21 χρόνων. Τι είναι αυτό που διαφοροποιεί τις δύο αυτές τελευταίες περιόδους και οδηγεί στην υπερπροβολή της πρώτης;

Πριν επιχειρήσουμε να απαντήσουμε στο ερώτημα αυτό, ας δούμε τι περιλαμβάνει καθένα από αυτά τα δύο τμήματα. Στην εκτενή αφήγηση γύρω από την «επανάσταση» προβάλλεται το «εθνικό» της έργου, το έργο δηλαδή του ίδιου του Πλαστήρα –αφού «ο ίδιος έκανε την επανάσταση»– τόσο στο εσωτερικό της χώρας,⁵⁹ όσο και σε διεθνές επίπεδο.⁶⁰ Το τμήμα που αφορά τα μετά την «επανάσταση» χωρίζεται νοητά σε δύο μέρη. Το πρώτο μέρος παρουσιάζει όλες τις «σωτήριες» επεμβάσεις του Πλαστήρα από το 1924 έως το 1936 (οι προσπάθειές του για την ανατροπή Πάγκαλου

59. Παρουσιάζεται το «ακοιμάτιστο» του χαρακτήρα της και τα «εθνικά» της χαρακτηριστικά, η πλήρης και «αυθόρμητη» αποδοχή της από το λαό, οι προσπάθειες που έλαβε για την ανακούφιση των προσφύγων, το γεγονός της προκήρυξης των εκλογών, καθώς και τα «ταπεινά» κίνητρα όσων επιχείρησαν την «αντεπανάσταση» τον Οκτώβριο του 1923.

60. Εδώ, προβάλλονται οι δυσκολίες που κλήθηκε να υπερπηδήσει, σε διεθνές επίπεδο, προκειμένου να εξασφαλίσει τους καλύτερους δυνατούς όρους για την Ελλάδα στην υπογραφή των συνθηκών των Μουδανιών και της Λωζάνης, καθώς και την αντιμετώπιση της κατάληψης της Κέρκυρας από τους Ιταλούς. Ειδικότερα για το θέμα της συνθήκης της Λωζάνης σχολιάζεται ότι ο Πλαστήρας το χειρίστηκε «σαν να ήταν παλιός και βαθύς πολιτικός γηρασμένος μέσα στις ζυμώσεις της διεθνούς πολιτικής»· βλ. Πεπονής, σ. 278.

το 1926, η κατευναστική του παρέμβαση στο στράτευμα το 1927, το κίνημα του 1933, το κίνημα του 1935), γεγονότα, δηλαδή, που δεν έχουν σχολιαστεί μέχρι εκείνη τη στιγμή. Το δεύτερο μέρος, που είναι και το τελευταίο του βιβλίου, καλύπτει την περίοδο από την κήρυξη του πολέμου έως το 1946. Ένα αρκετά εκτενές τμήμα του είναι «αφιερωμένο» στην αποδόμηση του Μεταξά που οδήγησε –εκών άκων– τη χώρα «απαράσκευη» στον πόλεμο, ενώ εν συνεχεία αναλύεται λεπτομερώς η πρόσκληση του Πλαστήρα ως «σωτήρα» –για μια ακόμη φορά– τον Δεκέμβριο του 1944, η πρωθυπουργία του το 1945,⁶¹ η υπογραφή της συμφωνίας της Βάρκιζας, οι πιέσεις των Άγγλων και τελικά η πτώση της κυβέρνησής του. Όλη η παραπάνω δράση του παρουσιάζεται με έναν τρόπο αποχρωματισμένο κομματικά, ενδεδυμένη μόνο με το μανδύα της «δημοκρατίας» και της «σωτηρίας» της χώρας, ενισχύοντας ακόμη περισσότερο το «ακοιμάτιστο» προφίλ του.

Ξαναγυρίζοντας στο ερώτημα που θέσαμε νωρίτερα, δηλαδή τι είναι εκείνο που διαφοροποιεί την «επανάσταση» από την επόμενη περίοδο, η απάντηση έρχεται αβίαστα. Ο μετά την «επανάσταση» Πλαστήρας αποχωρεί από το πεδίο της πολιτικής μάχης νικητής⁶² και «δαφνοστεφανωμένος».⁶³ Αντίθετα, η δεύτερη περίοδος τον έχει αφήσει με πολλές πληγές και ήττες.⁶⁴ Ακόμα και η «σωτήρια» πρωθυπουργία του 1945 θα λήξει άδοξα με την παραίτηση-έξωσή του, κατηγορούμενος –υπόροητα– για «εσχάτη προδοσία» την περίοδο του πολέμου.⁶⁵ Έτσι το σχήμα του «αήττητου μαχητή»

61. Σημειώνεται όμως emphaticά ότι ο ίδιος ο Πλαστήρας ήθελε να αναλάβει την ηγεσία του στρατού και όχι την πρωθυπουργία. Επίσης, ότι παρότι του προσφέρθηκε η αντιβασιλεία, ο ίδιος την αρνήθηκε.

62. Έχει προκηρύξει ο ίδιος εκλογές και έχει παραδώσει την εξουσία στην Εθνοσυνέλευση.

63. Έχει ανακηρυχθεί, μαζί με τον Γονατά, στις 31 Μαΐου 1924 «άξιος της πατρίδος». Έχει ενδιαφέρον ότι η απόδοση αυτής της τιμής στον Γονατά αποσιωπήθηκε αργότερα και σήμερα μοιάζει σαν να έλαβε αυτόν τον τίτλο μόνο ο Πλαστήρας.

64. Οι πολιτικές του κινήσεις ήταν στην πραγματικότητα αποτυχημένα κινήματα που είχαν μεγάλο αντίκτυπο τόσο στον ίδιο όσο και στην πολιτική ζωή της χώρας.

65. Στις 5 Απριλίου 1945 η εφημερίδα *Ελληνικόν Αίμα* είχε αποκαλύψει αποσπάσματα επιστολής του Πλαστήρα τον Ιούλιο του 1941 προς τον έλληνα πρεσβευτή στο Βισύ Πέτρο Μεταξά, στην οποία έκανε λόγο για τις προσπάθειες που είχε καταβάλει προς «διευθέτησιν της Ιταλοελληνικής συρράξεως τη μεσολαβήσει της Γερμανίας». Μέχρι την έκδοση της υπό εξέταση βιογραφίας όμως, ουδέποτε είχε

μοιάζει να «ξεφτίζει» στις άκρες του, γεγονός που δεν εξυπηρετεί τους στόχους του βιβλίου. Με τον ίδιο τρόπο θα μπορούσε να εξηγήσει κανείς και τα μεγάλα κενά της περιόδου 1924-1944, τα οποία υπερπηδώνται με άλματα σιωπής, αφού φαίνεται να μην προσθέτουν τίποτε σε αυτή την ηρωική αφήγηση.⁶⁶ Η «επανάσταση» αποτελεί, στην εικόνα του Πλαστήρα, μέχρι την ώρα που γράφεται το βιβλίο, την υπέρτατη πολιτική πράξη του και γι' αυτό έχει την προβολή που της αναλογεί.

Όπως ειπώθηκε ήδη, η βιογραφία του Πεπονή έχει περισσότερο το χαρακτήρα αυτοβιογραφίας. Την άποψη αυτή έρχεται να ενισχύσει η ύπαρξη κάποιων χαρακτηριστικών του, όπως η αυτοδικαίωση και το ξεκαθάρισμα λογαριασμών του Πλαστήρα.⁶⁷ Αποσιωπήσεις, χαρακτηρισμοί των προσώπων και ανίχνευση «υπονομευτικών» δράσεών τους είναι τα βασικά χαρακτηριστικά που διαφοροποιούν κατά πολύ το κείμενο από ό,τι έχει δημοσιευθεί έως τότε.⁶⁸ Είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς ένα άλλο πρόσωπο –πέραν του Πλαστήρα– που θα μπορούσε να προβεί σε ένα τέτοιο εγχείρημα.⁶⁹ Μια μεγαλύτερη ανάλυση αυτού του θέματος θα ξέφευγε κατά πολύ από τα όρια του παρόντος κειμένου και έτσι περιοριζόμαστε εδώ σε μία απλή αναφορά σε κάποια πρόσωπα που «αποκαθλώνονται» προκειμένου ο Πλαστήρας του 1947 να «κλείσει τους λογαριασμούς του» μαζί τους: οι Στυλιανός Γονατάς,⁷⁰

αποκαλυφθεί το περιεχόμενο της συζήτησης με τη γερμανική πλευρά, το οποίο είδε εδώ για πρώτη φορά το φως της δημοσιότητας.

66. Είναι αλήθεια ότι η περίοδος αυτή, καθώς και εκείνη που ακολουθεί την πρωθυπουργία του, το 1945, και μέχρι την ίδρυση του κόμματός του, το 1949, παραμένουν έως σήμερα οι λιγότερο φωτισμένες.

67. Περισσότερα για τις λειτουργίες που επιτελεί μια αυτοβιογραφία βλ. Παν. Μουλλάς, *Α. Παπαδιαμάντης αυτοβιογραφούμενος*, Αθήνα, Ερμής, 1981, σ. λγ· πρβλ. Αγγελίκα Ψαρρά, «Έλλη Παππά. Μαρτυρίες μιας διαδρομής: ιδιοτυπίες μιας μάλλον κοινότοπης κατάθεσης», *Αρχειοτάξιο* 13 (2011), σ. 186.

68. Οφείλουμε βέβαια να επισημάνουμε εδώ ότι και στις βιογραφίες του 1933 υπάρχουν απαξιωτικές αναφορές σε πρόσωπα, αλλά αφορούν μόνο όσους καταδικάστηκαν ως υπαίτιοι της μικρασιατικής καταστροφής, τον βασιλιά Κωνσταντίνο και τον Μεταξά.

69. Αυτός είναι, θεωρούμε, ο λόγος που οδήγησε τον συντάκτη του *Bulletin Analytique de Bibliographie Hellénique* να το χαρακτηρίσει «απομνημόνευμα».

70. Βλ. χαρακτηριστικά: «Ο Γονατάς δεν ήταν Αρχηγός, [ενν. της «επανάστασης»] δεν ήταν ηγέτης, ούτε και κανείς του είχε αναθέσει την ηγεσία έως τότε. Είχε προσχωρήσει μόνο στην Επανάσταση. [...] Προσχώρησε μάλιστα ύστερα από πολλούς δισταγμούς. Την Επανάσταση την είχε κάμει ο Πλαστήρας», Πεπονής, σ. 193.

Θεόδωρος Πάγκαλος,⁷¹ Ναπολέον Ζέρβας,⁷² και Γεώργιος Παπανδρέου,⁷³ μεταξύ άλλων, άλλοτε με μικρότερη κι άλλοτε με μεγαλύτερη ένταση εξοβελίζονται αναδρομικά από το παρελθόν του Πλαστήρα γιατί αποτελούν «βαρίδια» για το πολιτικό του παρόν και, ενδεχομένως, το μέλλον του. Τέλος, στη γραμμή της αυτοδικαίωσης, η Μεγάλη Βρετανία θα προβληθεί ως μία δύναμη που είχε πάντα την πρόθεση να μετατρέψει την Ελλάδα σε «προτεκτοράτο»⁷⁴ και έτσι θα προκύψει –χωρίς να ειπωθεί ρητά– το συμπέρασμα ότι η «εθνική» αντίδραση του Πλαστήρα σε μία τέτοια πολιτική και η πλήρης υποταγή του Δαμασκηνού προκάλεσε την πτώση της κυβέρνησής του το 1945.

Δύο ακόμα στοιχεία προκαλούν την προσοχή μας σε αυτή τη βιογραφία. Το πρώτο είναι οι διάσπαρτες θέσεις για τα πολιτικά κόμματα,⁷⁵ τα οποία, με διάφορες αφορμές κατά τη διάρκεια της εξιστόρησης, χαρακτηρίζονται ως «νόμιμες συμμορίες»⁷⁶ χωρίς καμία ιδεολογία και όραμα και με μόνο σκοπό την κατάληψη της εξουσίας, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα την

71. Βλ. «Το τηλεγράφημά του στο Βενιζέλο [με το οποίο χαρακτήριζε «άτιμη» τη συνθήκη της Λωζάνης] αυτόν το σκοπό είχε: Να κάμει θόρυβο [...] να σφυγμομετρήσει αν ήταν καιρός να κάμει το τελικό πραξικόπημα, να φτάσει σιμώτερα στους σκοπούς του», Πεπονής, σ. 296. Έχει επίσης ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι (σε αντίθεση με τις βιογραφίες του 1933) αποσιωπάται πλήρως ο ρόλος του Πάγκαλου στην ανασυγκρότηση της στρατιάς του Έβρου, το 1922.

72. Βλ. χαρακτηριστικά «Χρησιμοποίησε τ' όνομα και το ηθικό κύρος του Πλαστήρα και διακήρυξε, πως ο Πλαστήρας του είχε δώσει την εντολή κι οδηγίες για να συμπήξει οργάνωσι με την επωνυμία ΕΔΕΣ, της οποίας την ηγεσία είχ' ο Πλαστήρας τάχα και στην οποία προσωρινά τον αναπληρούσε αυτός. Ο Πλαστήρας δεν είχε ιδέα απ' όλα τούτα», Πεπονής, σ. 522.

73. Βλ. χαρακτηριστικά «Ο Παπανδρέου [ενν. ως πρωθυπουργός της κυβέρνησης της απελευθέρωσης] ενθαρρυνόταν κι ενισχυόταν απ' τον Άγγλο Στρατηγό Σκόμπυ κι απ' τον Πρεσβευτή Λήπερ, απ' τον οποίο και κατευθυνόταν κυόλα, ζητώντας προκαταβολικά οδηγίες σε κάθε ζήτημα που γεννιόταν και για κάθε μέτρο που ώφειλε να πάρει», Πεπονής, σ. 541.

74. Οι αναφορές αυτές γίνονται τόσο με αφορμή την Δίκη των Εξ, όσο και του ρόλου των Βρετανών στην Ελλάδα την περίοδο 1944-1945.

75. Όσο και να μην μπορεί κάποιος να αποδώσει απόλυτα τις θέσεις αυτές στον ίδιο τον Πλαστήρα, είναι δύσκολο να πιστέψει ότι αν διαφωνούσε θα είχαν συμπεριληφθεί στο κείμενο.

76. Η άποψη αυτή δεν αφορά μόνο το παρελθόν αλλά επεκτείνεται μέχρι το παρόν της συγγραφής με φράσεις του τύπου «όπως βλέπουμε και σήμερα» κ.ά.

παρακμή και τη βύθιση της χώρας σε τέλμα. Όλα τα κόμματα εμφανίζονται να τοποθετούν τους μικροπολιτικούς σκοπούς τους υπεράνω του συμφέροντος της χώρας και να παλινωδούν σε θέσεις εντελώς ετερόκλητες με μόνο γνώμονα το κομματικό όφελος. Δεν μπορεί κανείς να αποφύγει τον πειρασμό και να μη σημειώσει ότι η καταδίκη αυτή του «παλαιοκομματισμού» –ενός όρου που, παρ' ότι δεν απαντά στο κείμενο, έχει ευρύτατη χρήση μετά τον πόλεμο– θα χρησιμοποιηθεί αργότερα από τον Πλαστήρα ως αιτία για τη δημιουργία νέου κόμματος και θα δικαιολογήσει τη ρήξη του με το Κόμμα Φιλελευθέρων.

Το δεύτερο στοιχείο άξιο προσοχής είναι ότι ο Πλαστήρας στο κείμενο αυτό δεν «κλείνει» μόνο λογαριασμούς αλλά ταυτόχρονα «ανοίγει πόρτες». Και οι «πόρτες» που ανοίγει βρίσκονται αριστερά του: και συγκεκριμένα τόσο στο ΚΚΕ όσο και, κυρίως, στο ΕΑΜ. Ενδιαφέρον παρουσιάζει έτσι η εκ των υστέρων κριτική προς την πολιτική του Ελευθερίου Βενιζέλου απέναντι στο ΚΚΕ,⁷⁷ καθώς και η ανάλυση σχετικά με το ΕΑΜ,⁷⁸ αλλά και τον ΕΛΑΣ.⁷⁹ Οι αναφορές αυτές δεν είναι, θεωρούμε, τυχαίες

77. «[...] Μπορούμε, δίχως κανένα δισταγμό, να πούμε πως δημοκοπία έκανε κι αυτός [ενν. ο Βενιζέλος], με σκοπό να δείξει πως κανένας άλλος δεν ήταν περισσότερο απ' αυτόν εχθρός της κομμουνιστικής ιδεολογίας. [...] Αν υπήρχαν πολιτικοί ηγέτες, θάξεραν πως κάθε μια ιδεολογία είναι απλούστατα αίτημα ή αιτήματα [...] που ξεπηδούν από κάποια ανάγκη κι από κάποια απαίτηση [...]. Θάξεραν πως ο κίνδυνος δεν είναι η ιδεολογία, αλλ' είναι η νοσηρότης, απ' την οποία γεννιέται η ιδεολογία. Πως οι ποινικοί νόμοι δεν είναι αποτελεσματικά μέτρα κατά των κινδύνων αυτών [...] αλλ' είναι συντελεστικοί αυτών των κινδύνων, τους οποίους και μεγαλώνουν»· στο ίδιο, σ. 472-473.

78. «Ειν' απαραίτητο να σημειωθεί πως αποτελεί πλάνη να πιστευτεί πως όλοι, όσοι είχαν ταχτεί στο ΕΑΜ ήταν όλοι κομμουνιστάι. Αυτό λεγόταν μόνο για δημοκοπία. Το ρεύμα προς το ΕΑΜ δεν δημιουργήθηκε απ' την κομμουνιστική ιδεολογία. Η μεγαλύτερη απόδειξι είναι πως και το ίδιο αυτό το ΕΑΜ για να τραβήξει στες τάξεις του μάζες, εμφανίστηκε ως Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο»· στο ίδιο, σ. 521.

79. «[...] Μεγάλη μάζα απ' το ΕΑΜ, όπως και απ' τον ΕΛΑΣ ακόμα, δεν ήταν κομμουνιστάι κι ένας σημαντικός αριθμός κι απ' αυτούς ακόμα που ήταν γραμμένοι στο κόμμα, ήταν μονάχα από επιπολαιότητα, δίχως πραγματικά κομμουνιστική συνείδησι. Εύκολα θα μπορούσαν να ενθουσιαστούν από μια ουσιαστική Δημοκρατία, με πραγματικά ανθρωπιστικό περιεχόμενο», σ. 525. Στην ίδια γραμμή εντάσσεται και η δημοσίευση της προκήρυξης του Πλαστήρα στις 5 Ιανουαρίου 1945, η οποία ρίφθηκε με αεροπλάνα στις περιοχές που ήλεγχε ο ΕΛΑΣ, με την οποία

καθώς προβάλλονται έμμεσα στη χρονική περίοδο της συγγραφής του βιβλίου, εκφράζοντας θέσεις που διαφοροποιούν τη στάση του Πλαστήρα από τον υπόλοιπο κεντρώο χώρο. Τα «ανοίγματα» που θα επιχειρήσει ο Πλαστήρας αργότερα προς την Αριστερά και τον Εαμικό χώρο ανιχνεύονται για πρώτη φορά στο κείμενο αυτό.

Η έκδοση της βιογραφίας έρχεται σε μία περίοδο μειωμένης εμπλοκής του Πλαστήρα στην πολιτική. Παρεμβαίνει βέβαια στη δημόσια σκηνή με δηλώσεις του, ασκεί επιρροή σε έναν κύκλο ανθρώπων και επανέρχεται στη δημόσια συζήτηση ως δυνάμει πρωθυπουργός μιας ευρύτερης κυβέρνησης –γεγονός που τον καθιστά συγχρόνως δυνάμει «αντίπαλο»– αλλά όλα αυτά κατορθώνουν απλώς να διατηρήσουν το όνομά του στο προσκήνιο. Παρ' ότι η «αποστρατιωτικοποίηση» του έχει συντελεστεί πλήρως, η αντίστοιχη «πολιτικοποίησή» του δεν έχει ολοκληρωθεί. Μπορούμε λοιπόν να υποστηρίξουμε ότι η αυτο-βιογραφία αυτή, έχει τον χαρακτήρα πολιτικής απολογίας και πολιτικού απολογισμού ταυτόχρονα, εν όψει της καθόδου του στην πολιτική με την ίδρυση κόμματος, την οποία έχει ήδη δρομολογήσει.

Η επόμενη βιογραφία θα δημοσιευτεί το 1950 στην εφημερίδα *Ελευθερία*, γραμμένη από τον Παναγιώτη Κατηφόρη⁸⁰ με τίτλο «Πλαστήρας, Άξιος της πατρίδος. Η σκιαγραφία ενός αγωνιστού»⁸¹ και καλύπτει την

απευθύνεται στους «παραπλανηθέντες που έστρεψαν τα όπλα κατά της Μητρός Πατρίδος» και προκειμένου να τους «μεταπείσει» επικαλείται την κυβέρνησή του, η οποία «έχει σύνθεσιν ηγγυημένως αριστεράν και δημοκρατικήν»· στο ίδιο, σ. 557-558.

80. Το όνομα του συγγραφέα θα αποκαλυφθεί στο τέλος της σειράς, ενώ μέχρι τότε θα υπογράφει ως «παλαιός πολεμιστής». Ο δημοσιογράφος Παν. Κατηφόρης (1898-1977) ξεκίνησε τη διαδρομή του στο χώρο του Τύπου το 1925 και συνεργάστηκε με τις μεγαλύτερες εφημερίδες της Αθήνας. Περισσότερα βλ. Ν. Παπαδημητρίου, *Οι συγγραφείς της αθηναϊκής δημοσιογραφίας*, τ. Α', Αθήνα, Χ. Γιοβάνης, 1989, σ. 103. Σε κατάλογο της εργογραφίας του που δημοσιεύεται στο Παν. Κατηφόρης, *Η εποποιία του χάρτου*, Αθήνα 1965, ο τίτλος της βιογραφίας αναφέρεται ως «Ο Πλαστήρας στο Σαγγάριο», που ανταποκρίνεται περισσότερο στο περιεχόμενό του κειμένου της *Ελευθερίας*. Ευχαριστώ πολύ τον Τριαντάφυλλο Σκλαβενίτη για την παραπομπή.

81. Η δημοσίευση θα ξεκινήσει στις 25 Μαρτίου και θα ολοκληρωθεί στις 6 Αυγούστου 1950. Η εφ. *Ελευθερία* εκδόθηκε από τον Πάνο Κόκκα ως παράνομη την τελευταία περίοδο της γερμανικής κατοχής (Αύγ. 1944) και επανεκδόθηκε τον

περίοδο από τη γέννησή του έως τη Μικρασιατική καταστροφή. Το κείμενο αυτό μπορούμε με ασφάλεια να πούμε ότι δεν είναι πρωτότυπο, καθώς παρουσιάζει πολλές ομοιότητες –ακόμα και αυτούσια χωρία– με τα κείμενα που είχαν δημοσιευθεί το 1933. Για ποιο λόγο όμως μια μεγάλη εφημερίδα, όπως η *Ελευθερία*, ανασύρει από το παρελθόν ένα κείμενο για τον Πλαστήρα και δεν προβαίνει στη συγγραφή ενός νέου; Η εξήγηση πιστεύουμε ότι βρίσκεται στη συγκυρία της δημοσίευσης.

Βρισκόμαστε είκοσι ημέρες μετά τις εκλογές,⁸² στις οποίες το ποσοστό που έχει συγκεντρώσει ο συνασπισμός υπό τον Πλαστήρα, η ΕΠΕΚ, έχει δημιουργήσει την προοπτική σχηματισμού κεντρώας κυβέρνησης υπό τον ίδιο. Ο Σοφοκλής Βενιζέλος όμως έχει υπαναχωρήσει από τη συμφωνία που είχε υπογράψει την επομένη των εκλογών με τους αρχηγούς των κομμάτων του Κέντρου⁸³ και έχει σχηματίσει κυβέρνηση με το Λαϊκό Κόμμα, γεγονός που προκαλεί έντονες αντιδράσεις ακόμα και στο ίδιο το Κόμμα Φιλελευθέρων. Η διαφαινόμενη πρωθυπουργία του Πλαστήρα, την οποία ο κεντρώς χώρος προσδοκούσε, φαίνεται να καταρρέει. Σε αυτή τη συγκυρία η *Ελευθερία* επιχειρεί, όπως σημειώνει σε κείμενο που συνοδεύει τη βιογραφία, «να σκιαγραφήσει την πολιτικοστρατιωτικήν φυσιογνωμίαν του Νικολάου Πλαστήρα, προς τον οποίον ο ελληνικός λαός επέδειξε τόσην εμπιστοσύνην κατά

Ιαν. 1945. Υπήρξε προσανατολισμένη πολιτικά στον χώρο του Κέντρου και μετά τις εκλογές του 1950 υποστήριξε σαφώς τον σχηματισμό κυβέρνησης υπό τον Πλαστήρα. Περισσότερα βλ. στο σχετικό λήμμα του Ηλία Νικολακόπουλου στην *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου*, τ. Β', σ. 95-97.

82. Οι εκλογές, οι πρώτες μετά τον τερματισμό του εμφυλίου, διεξήχθησαν στις 5 Μαρτίου. Το Κόμμα Προοδευτικών Φιλελευθέρων που είχε ιδρύσει τον Δεκέμβριο του 1949 ο Πλαστήρας, θα λάβει μέρος μαζί με το Δημοκρατικό Προοδευτικό Κόμμα του Εμμανουήλ Τσουδερού και την ομάδα του Γεωργίου Καρτάλη στον συνασπισμό της Εθνικής Προοδευτικής Ένωσης Κέντρου (ΕΠΕΚ). Τα αρχικά αποτελέσματα (πριν ενσωματωθούν οι ψήφοι των στρατιωτικών εκλογικών τμημάτων) φέρουν την ΕΠΕΚ πρώτη δύναμη.

83. Οι συζητήσεις που ξεκίνησαν την επομένη των εκλογών κατέληξαν σε συμφωνία μεταξύ των Σοφ. Βενιζέλου, Γεωργ. Παπανδρέου, Εμμ. Τσουδερού και Πλαστήρα για την ανάθεση της πρωθυπουργίας στον τελευταίο. Στις 12 Μαρτίου η σχετική συμφωνία επιδόθηκε στον βασιλιά Παύλο, ο οποίος όμως δέκα ημέρες αργότερα θα αναθέσει την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Σοφ. Βενιζέλο. Η κυβέρνηση Βενιζέλου θα παραιτηθεί στις 11 Απριλίου ύστερα από έντονες πιέσεις. Περισσότερα βλ. Σπ. Λιναρδάτος, *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, τ. Α', Αθήνα 1977, σ. 97-111.

τας τελευταίας εκλογάς, και εις τον οποίον τόσας στηρίζει ελπίδας».⁸⁴ Η εφημερίδα μ' αυτή τη βιογραφία –η οποία δεν είχε τα χρονικά περιθώρια να είναι πρωτότυπη– ανακαλεί το «πολιτικοστρατιωτικό» παρελθόν του Πλαστήρα, του «Άξιου της πατρίδος», για να τον προβάλλει ως την ενδεδειγμένη λύση στο παρόν και να ασκήσει τις δικές της πιέσεις προς την κατεύθυνση αυτή.

Ένα χρόνο αργότερα, το 1951, εκδίδεται ένα μικρής έκτασης κείμενο του Γ. Ι. Χ. Λαδά, με τίτλο *Νικόλαος Πλαστήρας*.⁸⁵ Το κείμενο αυτό, παρ' ότι περιλαμβάνει βιογραφικά στοιχεία του προσώπου, συνιστά ουσιαστικά ένα εκτεταμένο προεκλογικό φυλλάδιο,⁸⁶ το οποίο προβάλλει τον Πλαστήρα ως τον άνθρωπο που θα «σώσει» την Ελλάδα, όπως έχει κάνει και στο παρελθόν, ή, ακριβέστερα, «θα σώση και πάλι την Ελληνική τιμή». Η σωτηρία της Ελλάδας είναι εν προκειμένω η εφαρμογή της «κατευναστικής πολιτικής», δηλαδή των μέτρων επιείκειας που «μόνο ο Πλαστήρας μπορεί να εγγυηθεί την εφαρμογή τους». Ένα σημείο αξίζει να επισημάνει κανείς σε αυτό το κείμενο: τη μεταστροφή απέναντι στο θρόνο. Σε όλες τις έως τότε βιογραφίες, η βασιλεία είχε καταγγελλθεί πάντα ως πρόξενος συμφορών της χώρας. Εδώ, για πρώτη φορά, η στάση αυτή είναι διαφορετική, αφού το πρόγραμμα του Πλαστήρα θα επιτευχθεί «με τη βοήθεια του Θεού και των Ελλήνων Βασιλέων μας, που βασιλεύουν με το πνεύμα της αληθινής Δημοκρατίας, πιστοί τηρηταί του Δημοκρατικού Συντάγματος».⁸⁷ Η προσέγγιση μεταξύ του Πλαστήρα και του βασιλιά Παύλου και η παράλληλη ρήξη του Αλέξανδρου Παπάγου, που κατέρχεται για πρώτη φορά στις εκλογές, αξιοποιείται πολιτικά και αφήνει εδώ το ίχνος της.

Ένα χρόνο αργότερα, το 1952, εκδίδεται η γραμμένη από τον δημοσιογράφο Γιάννη Στρατηγάκη βιογραφία με τίτλο *Νικόλαος Πλαστήρας*.

84. Εφ. *Ελευθερία*, 25 Μαρτ. 1950.

85. Γ. Ι. Χ. Λαδάς, *Νικόλαος Πλαστήρας*, Αθήνα, «Εκδοσεις Ελληνικής Προοδευτικής Βιβλιοθήκης», 1951, 16 σελ.

86. Παρ' ότι κάτι τέτοιο δεν σημειώνεται πουθενά είναι εύκολο να το συνάγει κανείς από σημεία όπως το εξής: «[...] σήμερα που οι Έλληνες καλούνται ν' αποφασίσουν ακόμη μια φορά για την τύχη τη δική τους και του έθνους των, ένα όνομα έρχεται και πάλι με σεβασμό και δέος στα χείλη όλων των Ελλήνων. Το όνομα Νικόλαος Πλαστήρας», Λαδάς, *Νικόλαος Πλαστήρας*, σ. 4.

87. Στο ίδιο, σ. 13.

Ο άνθρωπος και ο Έλλην.⁸⁸ Αν και ο συγγραφέας είχε δομήσει το έργο του, όπως αναφέρει στον πρόλογό του, σε τρεις τόμους,⁸⁹ απ' όσο είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε, μόνο ο πρώτος τόμος εκδόθηκε. Το κείμενο, το οποίο ο συγγραφέας χαρακτηρίζει «βοήθημα για να προβληθή στο φως της ιστορικής αλήθειας η πραγματική φυσιογνωμία του Αρχηγού», είχε εξασφαλίσει την έγκριση του Πλαστήρα, ο οποίος είχε λάβει το χειρόγραφο πριν την έκδοση.⁹⁰ Το έργο έχει γραφτεί με βάση τις ενθυμίσεις του συγγραφέα, αλλά παρ' όλα αυτά χρησιμοποιεί, όπως ρητά αναφέρει, τόσο προηγούμενα γραπτά κείμενα, όσο και προφορικές μαρτυρίες άλλων προσώπων.⁹¹ Το κείμενο αυτό –το πλέον υμνητικό που έχει γραφτεί για τον Πλαστήρα έως σήμερα– δεν είναι γραμμένο με βάση τη χρονική ακολουθία των γεγονότων, αλλά με βάση τα στοιχεία του χαρακτήρα του προσώπου που πρέπει να αναδειχθούν κάθε φορά. Παρ' ότι μέσα σε αυτό παρελαύνουν όλες οι μεγάλες στιγμές του Πλαστήρα, αυτές υποτάσσονται απόλυτα σε μια χαρακτηρισιολογική αφήγηση, η οποία επαναφέρει με μεγάλη ένταση τον μύθο του «Μαύρου Καβαλάρη».

Η βιογραφία εκδίδεται τον Νοέμβριο του 1952,⁹² λίγες ημέρες πριν τις κρίσιμες για το χώρο του Κέντρου εκλογές, όταν δέχεται από τη Δεξιά την ισχυρή πίεση του Αλέξανδρου Παπάγου και οι όποιες γέφυρες προς την Αριστερά έχουν κοπεί μετά την εκτέλεση Μπελογιάννη. Την ίδια περίοδο η υγεία του Πλαστήρα, που έχει κλονιστεί ήδη από το 1951,⁹³

88. Γιάννης Στρατηγάκης, *Νικόλαος Πλαστήρας. Ο άνθρωπος και ο Έλλην*, Αθήνα 1952, 157 σελ.

89. Οι τόμοι κατανέμονταν ως εξής: α) η ανάλυση της προσωπικότητας του Πλαστήρα, β) η πολεμική και στρατιωτική του δράση και γ) ο Πλαστήρας ως πολιτικό πρόσωπο και το πολιτικό του έργο.

90. Βλ. επιστολή του Πλαστήρα προς τον συγγραφέα που δημοσιεύεται στην αρχή του βιβλίου.

91. Αναφέρονται η έκδοση της Άννας Παπαδοπούλου, το βιβλίο του Κ. Αθάνατου, το βιβλίο του Ιω. Πεπονί, ενώ σημειώνονται και οι αφηγήσεις των Χαρ. Παπαθανασόπουλου, Οδυσ. Παπαμαντέλλου, Μιχ. Μηνιουδάκη (υπασπιστών κατά καιρούς του Πλαστήρα), καθώς και των Κων/νου Ρέντη και Γεωργ. Μπουρδάρα (βουλευτών της ΕΠΕΚ).

92. Βλ. διαφημιστική καταχώριση στην εφ. *Το Βήμα*, 29 Νοεμ. 1952.

93. Στα μέσα Νοεμβρίου υπέστη καρδιακή κρίση η οποία επέφερε σοβαρή βλάβη στην υγεία του και τον ανάγκασε τον Μάρτιο του 1952 να ορίσει ως πρωθυπουργεύοντα τον Σοφοκλή Βενιζέλο.

εφ. Ελευθερία, 25 Μαρτίου 1950.

εφ. Προοδευτική Αλλαγή, 20 Σεπτεμβρίου 1953.

μοιάζει να αποτελεί τροχοπέδη για τον ίδιο, το κόμμα του αλλά και τον συνασπισμό του Κέντρου με τον οποίο κατέρχεται στις εκλογές. Σε αυτό το περιβάλλον η βιογραφία δίνει μικρότερη έμφαση στο κόμμα της ΕΠΕΚ και μεγαλύτερη στον ευρύτερο χώρο του Κέντρου, ενώ για πρώτη φορά παρουσιάζονται εκτενώς όλα τα προβλήματα υγείας που έχει αντιμετωπίσει ο Πλαστήρας στο παρελθόν και η «θέληση» με την οποία τα ξεπέρασε.

Η πύκνωση των βιογραφιών του Πλαστήρα μεταπολεμικά μπορεί να αποδοθεί στην παρουσία του στην πολιτική σκηνή ως αρχηγού κόμματος. Είναι φανερό ότι στην αφετηρία αλλά και κατά τη διάρκεια της πολιτικής διαδρομής του Πλαστήρα το στρατιωτικό παρελθόν του, ο «Μάυρος Καβαλάρης», αποτελεί ταυτόχρονα τη «δεξαμενή» του πολιτικού. Ο Πλαστήρας της δεκαετίας του 1950 δεν είναι ένα πρόσωπο της εποχής του. Είναι ένα πρόσωπο που «έρχεται» από το παρελθόν, ένα παρελθόν όμως που είναι άμεσα αξιοποιήσιμο στο παρόν. Αυτή τη σχέση μεταξύ παρελθόντος και παρόντος την έχει περιγράψει εύγλωττα ήδη από τον Μάιο του 1950 ο Γιώργος Θεοτοκάς: «Ο Πλαστήρας είναι σύμβολο Δημοτικής Ποίησης. Είναι ο αρχηγός των αρμάτων, για τον οποίον λέει το τραγούδι: Καβάλα πάει στην εκκλησιά / καβάλα προσκυνάει / καβάλα παίρνει αντίδωρο / απ' του παπά το χέρι [...] Εκφράζει κυρίως δύο πράγματα. Αφ' ενός την ηρωική, επική παράδοση του ελληνικού λαού και μια νοσταλγία του παλαιού καλού καιρού, όπου οι άνθρωποι ήταν απλοί, τίμιοι, θεοφοβούμενοι και γεμάτοι ιπποτισμό και μεγαλοψυχία. [...] Αλλά εκφράζει αφ' ετέρου και το πανελλήνιο λαϊκό αίτημα της ελευθερίας, της δημοκρατίας, της προόδου, τον ακοίμητο πόθο του έθνους για μια καλύτερη ζωή, για μια γενική εξύψωση του πνευματικού και κοινωνικού επιπέδου της υπάρξεώς του».⁹⁴ Ο «καβαλάρης» της μάχης είναι πλέον ο «μαχητής» της πολιτικής.

Η πολιτική αξιοποίηση των βιογραφιών του Πλαστήρα συνεχίζεται όμως με έναν ιδιότυπο τρόπο και μετά τον θάνατό του.⁹⁵ Στις 20 Σεπτεμβρίου

94. Γ. Θεοτοκάς, *Στοχασμοί και θέσεις*, [Ο θρύλος του Πλαστήρα], τ. Β', Αθήνα, Εστία, 1996, σ. 609.

95. Εδώ δεν περιλαμβάνεται η πληθώρα κειμένων που δημοσιεύθηκαν τις ημέρες αμέσως μετά τον θάνατό του, παρ' ότι παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς καλύπτουν όλο το πολιτικό φάσμα.

1953, εμφανίζεται στην εφημερίδα *Προοδευτική Αλλαγή*,⁹⁶ κείμενο με τίτλο: «Νικολάου Πλαστήρα - Η ζωή μου. Αναμνήσεις του μεγάλου ηγέτου όπως τας υπαγόρευσε ο ίδιος». Σύμφωνα με σημείωμα της εφημερίδας, το κείμενο είχε υπαγορευθεί από τον Πλαστήρα τους τελευταίους μήνες της ζωής του και μέχρι τις παραμονές του θανάτου του.⁹⁷ Η «υπαγόρευση» υπογραμμίζεται εδώ για να δηλώσει: α) την αυθεντικότητα του κειμένου και β) μια σχέση εμπιστοσύνης, βάσει της οποίας ο Πλαστήρας κατέθεσε τις πολύτιμες αναμνήσεις του σε κάποιο πρόσωπο, με σκοπό τη δημοσίευσή τους.

Αυτή ακριβώς η σχέση εμπιστοσύνης που υποδηλώνει η «υπαγόρευση» ερμηνεύει ενδεχομένως και την ίδια τη δημοσίευση. Ήδη από τον Μάιο του 1953 ο Πλαστήρας έχει ορίσει κοινοβουλευτικό εκπρόσωπο της ΕΠΕΚ τον βουλευτή Πειραιώς Σάββα Παπαπολίτη,⁹⁸ γεγονός που έχει προκαλέσει ισχυρές αντιδράσεις εντός του κόμματος.⁹⁹ Αμέσως μετά τον θάνατο του ιδρυτή του, το κόμμα ταλανίζεται από εσωτερικές έριδες γύρω από την ανάδειξη νέου αρχηγού. Το γεγονός ότι ο Πλαστήρας «εμπιστεύθηκε» το δημοσιογραφικό όργανο του Σάββα Παπαπολίτη για να αφηγηθεί τη ζωή του, αποτελεί σαφή υπόμνηση του «χρίσματος» που ο Πλαστήρας είχε δώσει στον βουλευτή Πειραιώς, μία υπόμνηση που λάμβανε μεγαλύτερες διαστάσεις ενόψει του επικείμενου συνεδρίου του κόμματος που επρόκειτο να επιλέξει τον επόμενο ηγέτη. Ο «Αρχηγός», μέσω της αυτοβιογραφίας του «ομιλεί εκ του τάφου» και «υποδεικνύει» τον διάδοχό του στην ηγεσία.

96. Η πρωινή εφημερίδα *Προοδευτική Αλλαγή* εκδόθηκε στις 22 Αυγούστου 1951 από τον Νικόλαο Παπαπολίτη και αποτέλεσε δημοσιογραφικό όργανο έκφρασης της ΕΠΕΚ, αλλά και αντίβαρο στον απογευματινό *Προοδευτικό Φιλελεύθερο* που αποτελούσε επίσης όργανο έκφρασης της ΕΠΕΚ, προσκείμενο όμως στον Γεώργιο Καρτάλη. Η εφημερίδα διέκοψε την έκδοσή της στις 2 Οκτωβρίου 1953.

97. Η αφήγηση που καλύπτει την περίοδο από τα παιδικά του χρόνια και φθάνει μέχρι την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης, δεν συνεχίζεται, καθώς η εφημερίδα διακόπτει την έκδοσή της. Το κείμενο δεν προσθέτει τίποτε καινούργιο στα όσα είχαν δημοσιευθεί μέχρι τότε παρά μόνο μια εκτενέστερη αφήγηση όσον αφορά τα παιδικά του χρόνια και τις δύσκολες συνθήκες διαβίωσης της οικογένειας.

98. Ο Σάββας Παπαπολίτης εξελέγη το 1951 βουλευτής με το ψηφοδέλτιο της ΕΠΕΚ και επανεξελέγη το 1952. Τον Ιανουάριο του 1956 ανέλαβε την ηγεσία της ΕΠΕΚ.

99. Δώδεκα στελέχη της ΕΠΕΚ θα αποχωρήσουν δηλώνοντας ότι «τοιαύτη προβολή του απειλή να μεταβάλει αυτήν ταύτην την ιδεολογική μορφή της ΕΠΕΚ». Βλ. Σπ. Λιναρδάτος, *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, τ. Β', Αθήνα 1978, σ. 65-67.

1984-2007: το πολιτικό παράδειγμα

Τριάντα χρόνια σιωπής θα σκεπάσουν τον Πλαστήρα από το 1953 έως το 1983,¹⁰⁰ οπότε η Ένωση Επιστημόνων του Νομού Καρδίτσας προκηρύσσει διαγωνισμό για τη συγγραφή βιογραφίας του με αφορμή τη συμπλήρωση εκατό χρόνων από τη γέννησή του και τριάντα από τον θάνατό του. Τον διαγωνισμό θα κερδίσει ο Ευάγγελος Αγγέλης και το βιβλίο του με τίτλο *Ο Μαύρος Καβαλάρης* θα εκδοθεί το 1984.¹⁰¹ Είναι προφανές ότι στην περίπτωση αυτή η ανάδειξη του επιφανέστερου άνδρα της Καρδίτσας διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην ανανέωση του ενδιαφέροντος γύρω από το πρόσωπο. Το κλείσιμο όμως του προλόγου του βιβλίου, ανοίγει μια χαραμάδα ενδιαφέρονσα για τα πολιτικά συμφραζόμενα της περιόδου συγγραφής του. Σημειώνει λοιπόν ο συγγραφέας ότι το βασικό σύνθημα του Πλαστήρα ήταν η λέξη «Αλλαγή»¹⁰² (ένα σύνθημα που ο Πλαστήρας χρησιμοποίησε στις εκλογές του 1950), μια λέξη που υποδηλώνει τη ρήξη με το παρελθόν. Το σύνθημα αυτό έχει όμως αποκτήσει στη δεκαετία του 1980 νέα σημασία και νέο πλαίσιο αναφοράς, καθώς είναι το βασικό προεκλογικό σύνθημα του Ανδρέα Παπανδρέου στις εκλογές του 1981.¹⁰³ Η υπογράμμιση του συνθήματος του 1950 έρχεται έτσι να αξιολογήσει τον Παπανδρέου και τον Πλαστήρα ταυτόχρονα: τον τελευταίο ως πρόγονο και τον πρώτο ως συνεχιστή.

100. Εξαίρεση αποτελεί το κείμενο του Αλέξανδρου Ζάννα με τίτλο «Νικόλαος Πλαστήρας. Ο άνθρωπος, ο αγωνιστής», που δημοσιεύεται στην εφημερίδα *Το Βήμα* από τις 22 Φεβρουαρίου έως τις 21 Μαρτίου 1959 και συνιστά ουσιαστικά τις αναμνήσεις του συγγραφέα του για τον Πλαστήρα, ενώ δημοσιεύεται και μέρος της αλληλογραφίας των δύο ανδρών. Το κείμενο εντάσσεται σε μία σειρά ιστορικών αφηγήσεων του Αλ. Ζάννα –είχε προηγηθεί ένα αντίστοιχο για το κίνημα του 1935, με τίτλο «Το μοιραίο κίνημα που έφερε τον Ελ. Βενιζέλον εις τον τάφον». Η αφήγηση δεν εξετάζεται εδώ καθώς δεν έχει τον χαρακτήρα βιογραφίας.

101. Ευάγγελος Αγγέλης, *Ο Μαύρος Καβαλάρης*, Καρδίτσα 1984, 422 σελ. Το 1995 το βιβλίο επανεκδίδεται με συμπληρώσεις σε τρεις τόμους.

102. Το σύνθημα αυτό υπογραμμίζεται καθώς είναι γραμμένο με κεφαλαία γράμματα.

103. Παρ' ότι η χρήση του συνθήματος του Πλαστήρα από τον Παπανδρέου έχει αναδειχθεί εκ των υστέρων –κυρίως από τον χώρο της πολιτικής επιστήμης– μια πρόχειρη αναζήτηση στον Τύπο του 1981 δεν έδειξε να προκύπτει οποιαδήποτε συσχέτιση εκείνη την περίοδο.

Το 1984 σηματοδοτεί την μεταθανάτια, βιβλιογραφικά, ζωή του Πλαστήρα, η οποία παρ' ότι παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον, δεν πρόκειται να αναλυθεί εδώ εκτενώς. Θα περιοριστούμε έτσι στην απλή παράθεση των βιογραφιών που ακολούθησαν και στη διατύπωση κάποιων υποθέσεων σχετικά με την ανανέωση του ενδιαφέροντος γύρω από το πρόσωπο. Το 1999 εκδίδεται η βιογραφία με τίτλο *Νικόλαος Πλαστήρας*, γραμμένη από τον δικηγόρο Κώστα Χατζηαντωνίου.¹⁰⁴ Ένα χρόνο αργότερα, το 2000, η βιογραφία με τίτλο *Νικόλαος Πλαστήρας. Η χαμένη ευκαιρία της Ελλάδας*,¹⁰⁵ γραμμένη από τον δημοσιογράφο Γιάννη Σπανδωνή, ενώ το 2007 εκδίδεται το ογκώδες έργο του Καρδιτσιώτη δημοσιογράφου και τέως βουλευτή του ΠΑΣΟΚ Σέφη Αναστασάκου με τίτλο *Ο Πλαστήρας και η εποχή του*.¹⁰⁶ Παρ' ότι πρόκειται για άνισες μεταξύ τους εκδόσεις, όλες οι παραπάνω καλύπτουν, με διαφορετικό η καθεμιά τρόπο, το σύνολο της ζωής του Πλαστήρα, από τη γέννηση μέχρι και το θάνατό του.

Είναι φανερό ότι στη δεκαετία του 2000 έχει σημαίνει η ώρα της αποτίμησης του Πλαστήρα. Τι είναι όμως αυτό που ώθησε τρεις συγγραφείς να βιογραφήσουν τον Πλαστήρα; Οι πρόλογοι των βιβλίων δίνουν εμμέσως την απάντηση. Έτσι, ο Κώστας Χατζηαντωνίου σημειώνει: «Συγκίνηση, περηφάνια αλλά και οδύνη προξενεί η ζωή του θρυλικού πολέμαρχου, του αδιάφθορου πολιτικού. Σχεδόν απόγνωση όταν συγκρίνεται με το αποπνικτικό τέλμα της ελλαδικής ζωής τις τελευταίες δεκαετίες, όταν συγκρίνεται με στρατιωτικούς ή πολιτικούς του σήμερα». Ο Γιάννης Σπανδωνής σημειώνει ότι το βιβλίο του είναι «ένα δημοσιογραφικό κείμενο,

104. Ο συγγραφέας θα προχωρήσει και σε νέα έκδοση, συμπληρωμένη και αναθεωρημένη, το 2006.

105. Γ. Σπανδωνής, *Νικόλαος Πλαστήρας. Η χαμένη ευκαιρία της Ελλάδας*, Αθήνα, Πατάκης, 2000, 170 σελ.

106. Σέφης Αναστασάκος, *Ο Πλαστήρας και η εποχή του*, Αθήνα, Επικαιρότητα, 2007, τ. Α' (1878-1922), 639 σελ.· τ. Β' (1922-1933), 633 σελ.· τ. Γ' (1933-1953), 619 σελ. Το 2009 το τρίτομο αυτό έργο θα κάνει και δεύτερη έκδοση. Οφείλουμε να σημειώσουμε ότι το έργο του Αναστασάκου αποτελεί την πρώτη προσπάθεια τεκμηρίωσης της ζωής και δράσης του Πλαστήρα και συγχρόνως την πρώτη απόπειρα ένταξής του στα ιστορικά συμφραζόμενα. Παρ' όλα αυτά είναι δύσκολο να ξεφύγει από το σχήμα που έχει ήδη καθιερωθεί, της πρόσληψης δηλαδή του Πλαστήρα ως «ανθρώπου-γεγονότος».

γραμμένο σαν ρεπορτάζ, με στόχο ένα και μοναδικό, την παρουσίαση της αλήθειας». Εκτός όμως από αυτό, το κείμενό του εντάσσεται σ' ένα ευρύτερο πλαίσιο επανασύνδεσης με τους ήρωες του παρελθόντος,¹⁰⁷ που ως πρότυπα «δύνανται να γίνουν αντικείμενα μίμησης». Τέλος, ο Σέφης Αναστασάκος, παραθέτει, εν είδει προλόγου, σκηνές από την κηδεία του Πλαστήρα μέσα από τις οποίες αναδεικνύονται εμμέσως οι λόγοι που τον οδήγησαν σε αυτή τη συγγραφική απόπειρα: η αναγνώριση τόσο από τον απλό κόσμο όσο και από τους πολιτικούς του αντιπάλους δύο βασικών χαρακτηριστικών της προσωπικότητάς του: της τιμιότητας και του πατριωτισμού.

Σχετίζονται όλα τα παραπάνω με το περιβάλλον εντός του οποίου γράφονται και εκδίδονται; Σύμφωνα με την υπόθεση που υποστηρίζουμε εδώ, η συγκυρία είναι καθοριστική. Την εν λόγω δεκαετία σημειώνεται στην κοινωνία η απαξίωση της πολιτικής και των κομμάτων, ενώ η σκανδαλολογία και η διαφθορά βρίσκονται στην ημερήσια διάταξη της πολιτικής αντιπαράθεσης. Μέσα σε αυτό το κλίμα ο Πλαστήρας επανεμφανίζεται –φυσικώ τω τρόπω θα έλεγε κανείς– για να αποτελέσει το μέτρο σύγκρισης μεταξύ παρελθόντος και παρόντος, εκφράζοντας εμμέσως την επιθυμία «να επιστρέψει ο ήρωας και ο χαμένος του κόσμος».¹⁰⁸ Να προσθέσουμε εδώ ότι στο ίδιο πλαίσιο φαίνεται να εντάσσεται και η διεξαγωγή της αφιερωμένης στη μνήμη του Πλαστήρα ειδικής συνεδρίασης της Βουλής¹⁰⁹ που έλαβε χώρα το 2009. Όπως και στις βιογραφίες, έτσι και στη συζήτηση αυτή, αναδεικνύονται ως κατεξοχήν χαρακτηριστικά του Πλαστήρα η ανδρεία, ο πατριωτισμός και η τιμιότητα. Έτσι, στην αυγή του 21ου αιώνα, βοήθουσης και της χρονικής απόστασης, ο Πλαστήρας παρουσιάζεται ως ένα πρόσωπο υπεράνω κομμάτων ταγμένο στην υπηρεσία της χώρας με ένα προφίλ περισσότερο εθνικό-ηθικό¹¹⁰ και λιγότερο πολιτικό.

107. Ως τέτοιοι κατονομάζονται εδώ ο Ρήγας, ο Κολοκοτρώνης, ο Καποδίστριας, ο Πλαστήρας και ο Δαβάκης.

108. Σπ. Ι. Ασδραχάς, *Ιστορικά απεικασματα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1995, σ. 215.

109. Βλ. Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής, 4 Φεβρουαρίου 2009.

110. Ακριβώς αυτά τα «εθνικά» χαρακτηριστικά επιτρέπουν την αναγνώρισή του, για πρώτη φορά, από όλο σχεδόν το πολιτικό φάσμα.

Επιμύθιο

Το προσωνόμιο «Μαύρος Καβαλάρης» επέδειξε, μεγάλη αντοχή στο χρόνο, παρά τους σκοπέλους στους οποίους κάποιες φορές προσέκρουσε και του προκάλεσαν άλλοτε βαθύτερα και άλλοτε επιφανειακότερα «τραύματα». Κι αυτό γιατί μέσα στην καταστροφή απέκτησε το χαρακτήρα μύθου που ρίζωσε βαθιά στο θυμικό –ιδίως των στρατιωτών και των προσφύγων. Ο μύθος αυτός, όμως, αντιστοιχούσε σε ένα πρόσωπο εν ζωή, με δράση στρατιωτική και πολιτική, που δεν σταμάτησε στη Μικρά Ασία αλλά συνεχίστηκε μέχρι το τέλος της ζωής του. Ο μυθικός «Μαύρος Καβαλάρης» έδινε έτσι ένα σαφές πλεονέκτημα στον Πλαστήρα, καθώς αποτελούσε την «κολυμβήθρα του Σιλωάμ», στην οποία είχε τη δυνατότητα να αναβαπτίζεται κάθε φορά που οι πολιτικές περιστάσεις το απαιτούσαν.

Πριν φθάσουμε στην εξιδανίκευση της δεκαετίας του 2000, θα μπορούσαμε σχηματικά να διακρίνουμε τρεις φάσεις στις βιογραφίες: της αναγνώρισης / εδραίωσης (1923-1924), της υπεράσπισης / δικαίωσης (1933) και, τέλος, της κομματικής αξιοποίησης (1947-1953). Όπως προσπαθήσαμε να δείξουμε, η δημοσίευση των βιογραφιών του Πλαστήρα σχετίζεται απόλυτα με το πολιτικό πλαίσιο της εποχής τους, συνιστώντας ένα πολιτικό εργαλείο που αξιοποιήθηκε κάθε φορά με συγκεκριμένη στόχευση. Οφείλουμε πάντως να επισημάνουμε ότι οι βιογραφίες των εφημερίδων έχουν μεγαλύτερης ακρίβειας και έντασης πολιτική στόχευση, καθώς συνδέονται άμεσα με την τρέχουσα επικαιρότητα και «συνομιλούν» με αυτήν, ενώ παράλληλα γνωρίζουν μεγαλύτερη διάχυση από τις εκδεδωμένες. Τα παραπάνω χαρακτηριστικά ήταν αυτά ακριβώς που προκάλεσαν και αντιδράσεις τις οποίες δεν συναντήσαμε στην έκδοση των βιβλίων. Η καθημερινή δημοσίευση –συνήθως πρωτοσέλιδη– των βιογραφιών στις εφημερίδες, τις μετέτρεπε σε καθημερινό πολιτικό γεγονός, το οποίο γεννούσε καθημερινές πολιτικές αντιδράσεις.

Σε κάθε φάση η υπενθύμιση / επαναφορά του «Μαύρου Καβαλάρη» βρίσκεται σε συνάρτηση με το πολιτικό περιβάλλον, με απώτερο στόχο την απόκτηση πολιτικού πλεονεκτήματος. Και εδώ προκύπτει το εύλογο ερώτημα: είναι ο ίδιος ο Πλαστήρας αυτός που προκαλεί τη συγγραφή των βιογραφιών; Παρ' ότι το ερώτημα δεν μπορεί να απαντηθεί με απόλυτο τρόπο, δεν μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι ο Πλαστήρας ήταν ο «μαέστρος», ο οποίος ενορχήστρωνε την έκδοσή τους, παρά το ότι ωφελείται προσωπικά.

Όπως είδαμε –με εξαίρεση το βιβλίο του Πεπονή– για κάποιες από αυτές είχε λάβει γνώση του κειμένου, ενώ κάποιες άλλες φαίνεται να τις είδε για πρώτη φορά τυπωμένες.¹¹¹ Σε κάποιες περιπτώσεις το όφελος ενός ευρύτερου πολιτικά χώρου (όπως, για παράδειγμα, το 1933 του Εθνικού Συνασπισμού και το 1952 του Κέντρου) δεν μπορεί να παραγνωριστεί και ενδεχομένως κάποιες από αυτές να έχουν συνταχθεί ακόμα και εν αγνοία του, από ένα κύκλο ανθρώπων που θέλησαν να υψώσουν το «λάβαρα» του «Μαύρου Καβαλάρη», προκειμένου να συσπειρώσουν τις μάζες γύρω από έναν πολιτικό στόχο.

Ακριβώς εξαιτίας της πολιτικής δύναμης που φαίνεται να διέθετε ο «Μαύρος Καβαλάρης», εναντίον του θα στραφούν και οι πολιτικοί αντίπαλοι. Παρά το ότι το θέμα αυτό δεν είναι δυνατόν να καλυφθεί στο παρόν κείμενο, δεν μπορούμε να μη σημειώσουμε εδώ ότι όπως ο πολιτικός χώρος στον οποίο ανήκει θα τον προβάλει όποτε κρίνει σκόπιμο, έτσι και οι αντίπαλοι, τόσο προπολεμικά, όσο και μεταπολεμικά, κάθε φορά που θέλουν να πλήξουν πολιτικά τον Πλαστήρα ή τον χώρο στον οποίο εντάσσεται, θα προσπαθήσουν να γκρεμίσουν τους δύο πυλώνες στους οποίους στηριζόταν ο «Μαύρος Καβαλάρης»: τον πατριωτισμό και την πίστη στη δημοκρατία. Έτσι, προπολεμικά, κατηγορήθηκε ως «ένοχος» για την άτακτη υποχώρηση του στρατού στο μικρασιατικό μέτωπο,¹¹² και «αντάρτης» εναντίον της δημοκρατίας μετά το κίνημα του 1933. Μεταπολεμικά, κατηγορήθηκε ως «προδότης» την περίοδο του ελληνοϊταλικού πολέμου, «συνοδοιπόρος» του ΚΚΕ¹¹³ και «Ιούδας της δημοκρατίας».¹¹⁴

111. Τέτοια φαίνεται να είναι η περίπτωση της έκδοσης της Άννας Παπαδοπούλου.

112. Ο Ιωάννης Μεταξάς τον Ιούνιο του 1924, με άρθρο του στην *Καθημερινή*, θα υποστηρίξει ότι ο Πλαστήρας φέρει ευθύνες για την άτακτη υποχώρηση μετά την κατάρρευση του μετώπου και την αιχμαλωσία του συνταγματάρχη Τρικούπη, ενώ την ίδια περίοδο θα δημοσιευθεί η απόρρητη μέχρι τότε έκθεση της ανακριτικής επιτροπής επιχειρήσεων Μικράς Ασίας Αυγούστου 1922, από το *Ελεύθερον Βήμα* (23 Ιουνίου 1924) «διά να σταματήσουν αι φρικταί φλυαρίαι των επιθυμού-ντων να ερμηνεύουν την αποσιώπησιν του κειμένου ως ομολογίαν κάποιας φοβε-ρής ενοχής. Ενοχή δεν υφίσταται παρά εκείνη, η πρώτη δικασθείσα».

113. Τον χαρακτηρισμό αυτό θα του αποδώσει η «εθνικόφρων παράταξις» μετά τον πόλεμο, κατηγορώντας τον, εμμέσως, για «εθνική προδοσία».

114. Ο χαρακτηρισμός αυτός θα του αποδοθεί από το ΚΚΕ μετά την υπαναχώ-ρησή του στην εφαρμογή των μέτρων επιείκειας.

Είναι φανερό ότι και εδώ, όπως έχει σημειώσει εύστοχα ο Αλέξης Πολίτης, «μια προσπάθεια απομυθοποίησης συχνά αντικαθιστά, απλώς, τον παλαιό μύθο με το αντίστροφό του».¹¹⁵

Συνετέλεσαν οι βιογραφίες του Πλαστήρα στην επιβίωση του «Μαύρου Καβαλάρη»;¹¹⁶ Εκείνο που μπορεί να ειπωθεί με βεβαιότητα είναι ότι αυτό που προσέφεραν είναι η δημιουργία της συνέχειας που ένωνε αριστοτεχνικά αυτόν τον αναγνωρισμένο θρύλο με τη μετέπειτα δράση του προσώπου. Ο «επανάστατης» του 1922, ο κινηματίας του 1933, ο πρωθυπουργός του 1945 και ο πολιτικός του 1949-1953 ανάγονται μέσω των κειμένων στον «Μαύρο Καβαλάρη», τα χαρακτηριστικά του οποίου αναγνωρίζουν κάθε φορά, κατασκευάζοντας έτσι μια ιδιότυπη «προγονική γραμμή», όπου «πρόγονος» του Πλαστήρα είναι ο μύθος του. Ένας μύθος που φαίνεται να αντέχει μέχρι σήμερα.

115. Βλ. Αλέξης Πολίτης, *Το μυθολογικό κενό*, Αθήνα, Πόλις, 2000, σ. 67.

116. Να σημειωθεί εδώ ότι σχεδόν όλες οι βιογραφίες χρησιμοποιούν το πρωτότυπο στον τίτλο ή στον υπότιτλό τους, ενώ και στην εικονογράφηση των περισσότερων βιογραφιών οι φωτογραφίες που κυριαρχούν είναι από τη στρατιωτική δράση του στη Μικρά Ασία.

Σπύρος Δραΐνας

Ο ΑΝΔΡΕΑΣ ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ ΚΑΙ ΤΟ ΤΡΙΓΩΝΟ ΤΗΣ ΧΑΡΙΣΜΑΤΙΚΗΣ ΗΓΕΣΙΑΣ

Μπαίνοντας στην πολιτική αρένα, στις εκλογές του 1964, ο Ανδρέας Παπανδρέου πολύ σύντομα θα αντιμετωπιστεί με έναν εντελώς αντιφατικό τρόπο από τους εκτός του Κέντρου αντιπάλους του. Από τη Δεξιά, θα χαρακτηριστεί σαν δημαγωγός που υπήρχε κίνδυνος να οδηγήσει το Κέντρο σε ένα λαϊκό μέτωπο με την Αριστερά, αναβιώνοντας έτσι τον εφιάλτη του ΕΑΜ, με το ενδεχόμενο να απομακρύνει τη χώρα από τη Δύση. Για ένα μεγάλο μέρος της Αριστεράς, αντίθετα, θα χαρακτηριστεί σαν ψευδοπροοδευτικός που επιδίωκε να παρασύρει τις μάζες με σκοπό να υπομονεύσει το λαϊκό κίνημα και τους γνήσιους εκφραστές του για λογαριασμό των Αμερικανών, και πιθανόν της ίδιας της CIA.

Αυτές οι αντιφατικές εκτιμήσεις συγκλίνουν σε ένα σημείο: αναγνωρίζουν ότι ο λόγος του ασκούσε μια ιδιαίτερη επιρροή στις μάζες, στα λαϊκά στρώματα, στους απλούς ανθρώπους της βάσης. Έχουμε από νωρίς, δηλαδή, μια κοινή μαρτυρία για το βασικό στοιχείο της πολιτικής φυσιогνωμίας του Παπανδρέου: την εμφάνισή του ως χαρισματικού ηγέτη. Αναδεικνύοντας μερικές πτυχές αυτής της παρουσίας του, επιχειρώ να σκιαγραφήσω το τρίγωνο της χαρισματικής ηγεσίας, όπως προκύπτει στην περίπτωση Ανδρέα Παπανδρέου.

Πρώτα, μια μεθοδολογική επισήμανση: ο χαρισματικός ηγέτης δεν υπάρχει ερήμην ακροατηρίου. Το φαινόμενο, δηλαδή, υφίσταται, λειτουργεί και έχει υπόσταση στη σχέση μεταξύ του πολιτικού και των οπαδών που τον πλακισιώνουν. Και για να το πω αλλιώς, οι ηγέτες δεν δημιουργούν οπαδούς από μόνοι τους, αλλά ούτε οι οπαδοί δημιουργούν ηγέτες εκ του μηδενός. Αλληλοαποκαλύπτονται, αλληλοδιαμορφώνονται και αλληλοεπικυρώνονται.

Ξεκινώ με μια αποκαλυπτική μαρτυρία του ίδιου του Παπανδρέου. Το 1936, μόλις 17 χρόνων, έγραψε ένα σύντομο δοκίμιο που δημοσιεύτηκε στη φοιτητική εφημερίδα του Κολεγίου Αθηνών, όπου ήταν μαθητής. Γραμμένο στα αγγλικά, το δοκίμιο έφερε τον τίτλο «My Inner Self» (κατά τη δική του μετάφραση «Ενδομύχως»). Το δοκίμιο έχει ως εξής:

Όταν καμία φορά σταματώ για να σκεφτώ λίγο, αναλογίζομαι τον εαυτό μου. Και σας διαβεβαιώ, βλέπω κάτι άλλο από αυτό που εσείς βλέπετε. Δεν σας παρουσιάζω αυτό το παιδί όπως είναι στ' αλήθεια. Όχι, δεν έχω το θάρρος για κάτι τέτοιο. Προσπαθώ να σας επιδείξω έναν άνθρωπο με μεγάλες πνευματικές δυνάμεις, έναν φιλόσοφο, έναν μεγάλο συγγραφέα, έναν κοινωνικό μεταρρυθμιστή, και κατά κάποιο τρόπο είμαι. Έχω μερικά καλά να πω για τον εαυτό μου, αλλά γενικά όταν βρίσκομαι μόνος μαζί του, δεν είμαι παρά ένας κοινός άνθρωπος. Τρώω, πίνω, απολαμβάνω την ανατολή του ήλιου και τέλος είμαι γεμάτος ανθρώπινα πάθη τα οποία προσπαθώ να αποκρύψω.¹

Μπροστά στην αντίφασή μεταξύ του πραγματικού εσωτερικού του εαυτού και του ευγενούς ανθρώπου που επιχειρεί να δείξει στον κόσμο, καταλήγει σε μια συναισθηματική έκρηξη, μια ρομαντική εξομολόγηση:

Αχ! Πόσο θα μ' άρεσε ένας κόσμος όπου συναντά κανείς καλούς ανθρώπους, που τα ενδόμυχα και η εξωτερική συμπεριφορά συμπίπτουν, έναν κόσμο στον οποίο ο άνθρωπος θα ήταν αρκετά ελεύθερος να ανοίξει τον εαυτό του και αρκετά καλός για να αξίζει να τον προσέχουν.

Κατά την εκτίμησή μου, αυτοί οι συλλογισμοί του νεαρού Παπανδρέου αποκαλύπτουν κάτι βασικό στην ψυχοσύνθεση μιας ιδιαίτερα σύνθετης προσωπικότητας. Πιστεύω ότι ο ορμητικός, μη ορθολογικός τρόπος με τον οποίο υπερβαίνει την αντίθεση μεταξύ του «εντός» και του «εκτός», σηματοδεύει το κυρίαρχο πάθος, τον κεντρικό δαίμονα στη διένεξή του με τη ζωή. Εν συντομία, το κινητήριο πάθος του ήταν αυτό που εκφράζεται σε μια ρήση που, σύμφωνα με την φιλόσοφο Χάνα Άρεντ, ο Ξενοφών αποδίδει στον Σωκράτη: «Be as you would like to appear»,² δηλαδή, «να είσαι όπως θα ήθελες να φαίνεσαι».

1. Μιχάλης Μακράκης, *Το Ξεκίνημα: Ανδρέας Γ. Παπανδρέου 1933-43*, Αθήνα, Ιστορητής, 2000, σ. 33.

2. Ειπώθηκε από την Χάνα Άρεντ στο σεμινάριό της για τον Μακιαβέλι, στο Πανεπιστήμιο του Σικάγο, την άνοιξη του 1968.

Προεκλογική εκστρατεία στην Αχαΐα, 1964. Αρχείο Ιδρύματος Ανδρέα Παπανδρέου.

Περιοδεία στη δεκαετία του 1960. Αρχείο Ιδρύματος Ανδρέα Παπανδρέου.

Πώς λειτούργησε αυτό το πάθος στην πολιτική πρακτική του Παπανδρέου και πώς βρήκε ανταπόκριση στον κόσμο; Ξεκινώ με την πρώτη του προεκλογική εκστρατεία ως υποψήφιος βουλευτής Αχαΐας, το 1964. Μια αφίσα που φτιάχτηκε για την καμπάνια έχει τη φωτογραφία του, το σύνθημα «Εμπρός διά τον Θρίαμβον της Δημοκρατίας», αλλά και μια λεζάντα, που γράφει: «Ο Ανδρέας Γ. Παπανδρέου ενσαρκώνει το πνεύμα, τους πόθους και τα ιδανικά της αγωνιστικής γενιάς του 1940».

Η «αγωνιστική γενιά του 1940», φυσικά, είναι η γενιά που κινητοποιήθηκε στις 28 Οκτωβρίου –μια κινητοποίηση που έβγαλε τους Έλληνες πολίτες από τα τέσσερα χρόνια πολιτικής απομόνωσης που τους επέβαλε η μεταξική δικτατορία. Με απόλυτο αυθορμητισμό, οι Έλληνες απέκτησαν ξανά τη δημόσια ζωή τους σε μια μαχητική έκφραση εθνικής ενότητας γύρω από έναν κοινό αγώνα. Η «αγωνιστική γενιά του 1940» που επικαλείται η λεζάντα, ταυτίζει τον Ανδρέα με αυτήν την πρωτοφανή έκφραση εθνικής ενότητας –ένα πνεύμα αλληλεγγύης και αδελφoσύνης που τροφοδότησε την μαζική εισροή του κόσμου στις τάξεις της εθνικής αντίστασης, κυρίως στο ΕΑΜ. Στη συνέχεια, όμως, αυτό το πνεύμα εξανέμιστηκε στις συμπλοκές των ανταγωνιστικών αντιστασιακών οργανώσεων και στην εμπλοκή της χώρας στις απαρχές του Ψυχρού Πολέμου, που οδήγησε στον Εμφύλιο.

Ταυτίζοντας τις πολιτικές επιδιώξεις του Ανδρέα με την περίοδο πριν από την μοιραία πόλωση, η λεζάντα τον βγάζει έξω από τις συμπλοκές του Εμφύλιου –ένα γεγονός που συνέβη άλλωστε, όπως και η Κατοχή, κατά την περίοδο της απουσίας του από την Ελλάδα. Με αυτή την έννοια, ο χαρακτηρισμός είναι πολιτικά ουδέτερος. Δεν τάσσεται ούτε υπέρ ούτε κατά των εμπλεκόμενων δυνάμεων: Αριστερά, Κέντρο ή Δεξιά. Αντιθέτως, επικαλείται τη στιγμή ενότητας που είχε υποσκελίσει τέτοιες διακρίσεις. Έτσι, η προεκλογική αφίσα ήδη προΐδεάζει το ακροατήριο για την υπό αναζήτηση πολιτική ταυτότητα του Παπανδρέου, ως την ενσάρκωση μιας ανεκπλήρωτης ιστορικής στιγμής. Δηλαδή, με το που πρωτοεμφανίστηκε στην πολιτική σκηνή ο Παπανδρέου, ταυτίστηκε με «προδομένες» προσδοκίες της αγωνιστικής γενιάς του 1940, με τρόπο που κράτησε απόσταση από την επίσημη αφήγηση που επιβλήθηκε από τους νικητές του Εμφύλιου –μια επίσημη αφήγηση που στηρίχτηκε στη διαίρεση μεταξύ «εθνικοφρόνων» και «εσωτερικού εχθρού». Από την αρχή υιοθέτησε μια στάση που

του άνοιξε την προοπτική να γίνει η ενσάρκωση, ο φορέας μιας πολιτικής βασισμένης σε μια άλλη αφήγηση –μια αφήγηση απελευθερωμένη από τις ψυχροπολεμικές απαγορεύσεις και τα συμπλέγματα του Εμφυλίου.

Έτσι, στους λόγους του, σχεδόν δύο δεκαετίες αργότερα, κατά την πρώτη θητεία του ως πρωθυπουργός, βρίσκουμε αυτήν τη χαρακτηριστική διατύπωση: «Το ΠΑΣΟΚ ενσαρκώνει πραγματικά, μια ανεπανάληπτη, λαογόννητη, μαζική πρωτοβουλία. [...] Στο ΠΑΣΟΚ συμπορεύτηκαν, συνεκφράστηκαν και ενοποιήθηκαν τρία ρεύματα και τρεις γενιές. Η γενιά της Εθνικής Αντίστασης, με κύριο φορέα το ΕΑΜ, η γενιά των Ανένδοτων Αγώνων –που έθεσε τα θεμέλια για την πορεία του ακολούθησε– και η αντίσταση στην ξενοκίνητη δικτατορία των συνταγματαρχών με σύμβολο τον αγώνα της νέας γενιάς, τον αγώνα της γενιάς του Πολυτεχνείου».³

Ας στρέψουμε το βλέμμα σε μια άλλη σκηνή από τις εκλογές του 1964. Σύμφωνα με τον Γεώργιο Μίρκο, τον επικεφαλής της εκστρατείας του, ο Ανδρέας «απεχθανόταν την “κατ’ ατόμον” εξυπηρέτηση, ήθελε θεσμικές λύσεις».⁴ Θα ήταν λάθος, όμως, να συγχέει κανείς αυτήν την απέχθεια στις πελατειακές σχέσεις με μια αφέλεια ως προς την καθιερωμένη πολιτική πρακτική. Μάλλον το πρόβλημά του ήταν πως η μικροπολιτική των πελατειακών σχέσεων δεν ταίριαζε με τις φιλοδοξίες ενός πολιτικού που είχε επικεντρώσει το ενδιαφέρον του σε μεγαλεπήβολα σχέδια. Δεδομένου όμως ότι οι πελατειακές σχέσεις θεωρούνταν απαραίτητες για την απόκτηση πολιτικής βάσης, τι μπορούσε να τις αντικαταστήσει; Ο Παπανδρέου επιχείρησε να τις αντικαταστήσει με μια πολιτική σχέση νέας μορφής –μια σχέση που θα αποτελούσε ένα βασικό πυλώνα της μετέπειτα πολιτικής του. Η δομή αυτής της καινούργιας σχέσης περιγράφεται στον τελευταίο λόγο της προεκλογικής του περιόδου στην Αχαΐα:

Την Ένωση Κέντρου και τους μαχητές της κατέχει όχι το πάθος της αντίθεσης και του παρελθόντος αλλά το πάθος της δημιουργίας και του μέλλοντος. Ολόκληρος ο ορίζων, ολόκληρο το οπτικό μας πεδίο γεμίζει από το όραμα ενός μέλλοντος που θα στηρίξουμε όχι στο μίσος αλλά στη λήθη, όχι στην αντιδικία αλλά στην πειθώ. Αξίζει μια τόσο μεγάλη προσπάθεια να

3. Ομιλία στην Πανελλαδική Σύσκεψη του ΠΑΣΟΚ, 31.1.1982.

4. Γεώργιος Μίρκος, *Ανδρέας Παπανδρέου: Τα πρώτα βήματα στην πολιτική*, Αθήνα, Λιβάνης, 2002, σ. 35.

την απαλλάξουμε από κάθε μικρότητα. [...] Αλλά εδώ ακριβώς ανακύπτει η δική σας μεγάλη ευθύνη. Η ευθύνη του λαού. Στις στιγμές αυτές της κοσμογονίας όλοι έχουμε το μερίδιο των ευθυνών μας. Η δική μας ευθύνη είναι να συλλάβουμε το νόημα των στιγμών και να τις εκφράσουμε. Η δική σας είναι να μας παράσχετε τη δύναμη για να το κατορθώσουμε. Να δώσετε τη δύναμη στις νέες και άφθαρτες δυνάμεις, τις μόνες που μπορούν να γίνουν οι γνήσιοι φορείς της ανανέωσης και της αλλαγής.⁵

Ο ιδιότυπος αυτός καταμερισμός «ευθυνών» που προτείνει, παίρνει τη μορφή ενός «συμβολαίου». Στην ουσία, ο Παπανδρέου αναλαμβάνει έναντι των πολιτών, ως αντάλλαγμα της δύναμης που θα του δώσει η ψήφος τους, τη δέσμευση να γίνει ο ίδιος ο εκφραστής ενός οράματος που ανταποκρίνεται στις προκλήσεις της εποχής και να αγωνιστεί για αυτό το όραμα εξ ονόματός τους.

Οι σπόροι του πολιτικού λαϊκισμού του Παπανδρέου είναι αρκετά εμφανείς σε αυτήν την πρόταση. Για τα συμβαλλόμενα μέρη, το «συμβόλαιο» περιέχει και ρίσκο και όφελος. Εάν ο Παπανδρέου μπήκε στην πολιτική αποφασισμένος να επιφέρει μεγάλες τομές και αλλαγές, ζητούσε από τους ακροατές του να καταβάλλουν τα «κεφάλαια» για το εγχείρημα, με την προοπτική, βέβαια, ότι οι ίδιοι θα ωφεληθούν από την «επένδυσή» τους. Στην πραγματικότητα επρόκειτο για ένα «συμφωνητικό» μεγάλου ρίσκου, καθώς στηριζόταν σε ένα δεσμό εμπιστοσύνης. Για να διατηρήσει την υποστήριξη των οπαδών του, ο ίδιος θα έπρεπε να παραμείνει «συνεπής» σε αυτούς και στις ελπίδες που επενδύσανε στον ίδιο. Ήταν μια σχέση την οποία θα καλλιεργήσει έντεχνα και θα προφυλάξει από τους πολιτικούς του αντιπάλους με ζήλο.

Μέχρι εδώ, έχω ασχοληθεί με τους δυο πόλους της αμφίδρομης σχέσης: τον πολιτικό και τον οπαδό. Υπάρχει όμως ένας τρίτος πόλος, εξίσου σημαντικός, που συμπληρώνει σχηματικά το χαρismaticό τρίγωνο. Είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτικό ότι η ανάδειξη του Παπανδρέου ως χαρismaticού ηγέτη άρχισε να παίρνει σοβαρές διαστάσεις με την παραίτησή του από το υπουργείο Συντονισμού, τον Νοέμβριο του 1964. Η παραίτηση ήταν ένας απρόοπτος αλλά και καλά σκηνοθετημένος ελιγμός, που σχεδίαζε για να αντιμετωπίσει τα πολιτικά αδιέξοδα που του δημιούργησαν

5. Μίρκος, *Ανδρέας Παπανδρέου*, σ. 31-32.

αφενός ο Κ. Μητσοτάκης, που αντέδρασε έμπρακτα στα οικονομικά του σχέδια, και αφετέρου αμερικανοί αξιωματούχοι που ενοχλήθηκαν από την άρνησή του να αποδεχθεί το σχέδιο Άτσεσον για την Κύπρο. Μετά την παραίτησή του από την κυβέρνηση, ακολούθησε αμέσως η πρόσκληση από τον Μακάριο να επισκεφθεί την Κύπρο, μια θριαμβευτική επιστροφή στην Αθήνα και, με κάποια καθυστέρηση –λόγω διαφωνίας με τον πατέρα του– μια «πορεία προς τον λαό» στη Θεσσαλία.

Η «πορεία προς τον λαό», όμως, σύντομα κατέληξε στην Αθήνα, όπου εισήλθε πάλι στην κυβέρνηση. Αυτή τη φορά, με την υποστήριξη μιας αξιοπρόσεχτης εκτός Αχαΐας λαϊκής βάσης, μιας βάσης –και εδώ είναι το καθοριστικό σημείο– που απέκτησε ακριβώς γιατί είχε έρθει σε σύγκρουση με δυνάμεις που μπλόκαραν τις πολιτικές του επιδιώξεις. Ουσιαστικά, είχε απαντήσει στα εμπόδια των κατεστημένων δυνάμεων με μια προσφυγή στη λαϊκή βάση.

Αυτή η προσφυγή στη λαϊκή βάση έχει μια πνευματική πατρότητα στα ριζοσπαστικά κινήματα της Ευρώπης τον 19ο αιώνα. Υπάρχει μια ρήση του Βιργίλιου που ήταν δημοφιλής σε κύκλους διανοομένων εκείνη την περίοδο: «Flectere si nequeo superos, Acheronta movebo» («Εάν δεν μπορώ να μετατοπίσω τις Ανώτερες Δυνάμεις, θα αναμοχλεύσω τον Κάτω Κόσμο»). Αυτή η ρήση υιοθετήθηκε από τον Ferdinand Lassalle, έναν αστό γερμανό σοσιαλιστή και λαϊκό ήρωα, για να εξηγήσει τη στροφή του προς την επαναστατική δράση.⁶ Πιστεύω ότι αυτή η ρήση επίσης περιγράφει με ακρίβεια την κινητήρια δύναμη στην πολιτική πορεία του Ανδρέα –μια πορεία που εκπορεύτηκε από την μοιραία συνάντηση δύο στοιχείων: από τη μια,

6. Ο Ferdinand Lassalle συνδέθηκε με αυτή τη ρήση στους ευρωπαϊκούς σοσιαλιστικούς κύκλους. Η ρήση βρήκε ανταπόκριση σε ευρωπαίους επαναστάτες διανοούμενους, όπως ο Friedrich Engels. Ο Sigmund Freud χρησιμοποίησε την ίδια φράση ως μόττο στο έργο του *The Interpretation of Dreams*. Μία κριτική στον Lassalle εξηγεί τη σημασία της για την καριέρα του με τα ακόλουθα λόγια: «Lassalle became a revolutionary because the upper classes would not listen to him. Only when he saw that he could not possibly move them he went over to revolutionizing the multitude», *New Age*, 18 Ιουνίου 1911. «Συγγραφέας, πολιτικός ηγέτης, διάσημος εραστής [και] η πιο ρομαντική προσωπικότητα στην ιστορία του σοσιαλισμού» (Α. Fried - R. Sanders, *Socialist Thought. A documentary history*, Εδιμβούργο 1964, σ. 377), ο Lassalle εμφανίζεται ως μία προσωπικότητα με την οποία ο Παπανδρέου έχει πολλές ομοιότητες.

της ανάγκης του ιδίου για αναγνώριση ως πολιτικού που οραματίστηκε και πραγματοποίησε μεγάλοπνοα σχέδια, και, από την άλλη, από τις καταπιεσμένες προσδοκίες για ριζική αλλαγή που υπήρχαν στις λαϊκές μάζες.

Η επιστροφή του στην κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου δεν διέρκησε πολύ. Σε μερικές εβδομάδες, ξέσπασε η υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ και έξι εβδομάδες αργότερα η σύγκρουση του Γεωργ. Παπανδρέου με τον βασιλιά. Αλλά εδώ πάλι βλέπουμε ένα φαινόμενο που ενίσχυσε τη χαρισματική του υπόσταση: μετά την παραίτηση του Γ. Παπανδρέου, οι αντίπαλοι του Ανδρέα τον κατηγορήσαν ως υπαίτιο για την αδιαλλαξία του πρωθυπουργού-πατέρα του απέναντι στο Παλάτι. Αλλά η κριτική τους ήταν άστοχη. Ένα ριζοσπαστικοποιημένο κοινό πανηγύριζε για την αδιαλλαξία του πρωθυπουργού. Στο βαθμό που ο Ανδρέας χρεώθηκε τη στάση του πατέρα του, επωφελήθηκε πολιτικά. Οι αντίπαλοί του, μάλιστα, βρέθηκαν αντιμέτωποι με μια παράδοξη και, για αυτούς, εξοργιστική δυναμική: όσο πιο πολύ του επιτίθονταν, τόσο πιο πολύ ενδυναμωνόταν η αποφασιστικότητά του, και τόσο πιο ψηλά ανέβαινε στην εκτίμηση των απλών πολιτών. Όπως ο ίδιος εξομολογήθηκε τότε σε έναν αμερικανό δημοσιογράφο: «Χωρίς [την υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ], θα είχα πιθανόν τελειώσει πολιτικά. [...] Επιχείρησαν να με εξοντώσουν, αλλά αντί αυτού, με δημιούργησαν».⁷ Ωστόσο, ο ίδιος δεν ήταν απλώς το προϊόν των πράξεων των αντιπάλων του. Από χαρακτήρα, ήταν ιδιαίτερα ικανός να συλλάβει και περισσότερο από πρόθυμος να εκμεταλλευτεί τις δυνατότητες πολιτικής δημιουργίας που –άθελά τους– οι αντίπαλοι του προσέφεραν. Αντιδρώντας στην επιχείρηση των αντιπάλων να τον βάλουν στο περιθώριο, αγκάλιαζε τα αιτήματα ενός πολυσύνθετου κοινού που διψούσε να βγει από τη δική του περιθωριοποίηση και που βρήκε σε αυτόν έναν «Ηρακλή».

Είναι αξιοσημείωτο ότι το σκιαγράφημα του χαρισματικού τρίγωνου εκφράστηκε ρητά στην περίφημη διάλεξη που έδωσε ο ίδιος στις 2 Νοεμβρίου 1966 στον Όμιλο Αλ. Παπαναστασίου,⁸ στην οποία εισήγαγε

7. David Binder, «Greece's Political Calm Seen as Ending in a Storm», εφ. *New York Times*, 31 Ιουλίου 1966, σ. 16.

8. Το πλήρες κείμενο αναδημοσιεύεται από τον Παναγιώτη Ν. Κρητικό, *Η Ρήξη: Ο Ανδρέας Γ. Παπανδρέου στη δεκαετία του 1960*, Αθήνα, Προσκήνιο, 1998, σ. 269-281.

με συστηματικό τρόπο τον όρο «κατεστημένο» στην ελληνική πολιτική ορολογία. Στις σύγχρονες κοινωνίες, σημείωνε, η εξουσία ασκείται από ένα πλουραλιστικό σύμπλεγμα «ολιγοπωλίων δυνάμεως», που κανονικά δρουν πίσω από κλειστές πόρτες για να επηρεάζουν αυτούς που παίρνουν τις αποφάσεις στην κυβέρνηση, στη Βουλή, στα πολιτικά κόμματα και στη διοίκηση. Στις δυνάμεις αυτές συμπεριλαμβάνονται: «οι μεγάλες επιχειρήσεις, οι σύνδεσμοι βιομηχάνων, τα επιμελητήρια, οι διοικήσεις των εργατικών ενώσεων, των αγροτικών συνεταιρισμών και των επαγγελματικών σωματείων, οι δημοσιούπαλληλικές και στρατιωτικές κλίκες, οι πρεσβείες –ως εκφραστές των απόψεων άλλων χωρών με τις πολυποίικιλες αποστολές και υπηρεσίες τους– διεθνείς οργανισμοί και μεγάλες ξένες εταιρείες και τράπεζες». Λειτουργώντας σε αυτό το περιβάλλον, το σύγχρονο κράτος παίρνει τη μορφή «ενός ενδιάμεσου που προσπαθεί να συμβιβάσει αλληλοσυγκρουόμενα συμφέροντα και να επιτύχει μια βιώσιμη συνισταμένη». Μέσα σε αυτό το πλαίσιο ανάλυσης, ο Παπανδρέου εισάγει τον αγγλικό όρο «κατεστημένο». «Σε κάθε χώρα, εκτός αν βρίσκεται στο μέσον μιας βαθιάς πολιτικής κρίσεως, υπάρχει μια λίγο ή πολύ βιώσιμη συμμαχία, μια ανεπίσημη ανακωχή και συνεργασία ανάμεσα στους λιγοστούς αλλά ισχυρούς πυρήνες δυνάμεως, που ονομάζεται [...] κατεστημένο».

Ωστόσο, ο Παπανδρέου αρνιόταν ότι αυτή η ανάλυση αφαιρούσε από την πολιτική και τους πολιτικούς την ουσιαστική τους υπόσταση. «Θα ήταν λάθος», έλεγε, «να δη κανείς τον ρόλο του πολιτικού σαν ρόλο παθητικής προσαρμογής, σαν συνισταμένη των πιέσεων που ασκούνται από το κατεστημένο». Αλλά πώς μπορούμε να αποφύγουμε «το μοιρολατρικό συμπέρασμα πως ο πολιτικός πηγαίνει ακριβώς εκεί που τον οδηγεί το ρεύμα»; Η απάντηση βασικά αποτελεί μια άσκηση αυτοπροσδιορισμού. «Η υπέρτατη ευθύνη» του πολιτικού είναι «να υψωθεί πάνω από τα επί μέρους συμφέροντα, να συνθέσει μια λειτουργικά βιώσιμη έννοια του εθνικού συμφέροντος και να δουλέψει για την πραγματοποίησή του ανάμεσα στο λαβύρινθο των πιέσεων που δέχεται για να παρεκκλίνει απ' τη γραμμή του». Έτσι, ενώ «είμαστε υποχρεωμένοι να αναγνωρίσουμε και την ύπαρξη και την δύναμη του κατεστημένου [...] ο πολιτικός διαθέτει συχνά ο ίδιος μια κάποια δύναμη επιρροής στην πολιτική διαδικασία». Και ανάμεσα τις δυνάμεις επιρροής που διαθέτει «η πιο σημαντική και γνήσια δύναμη

προέρχεται από τη λαϊκή στήριξη για τις θέσεις του». Με αυτόν τον τρόπο ο Παπανδρέου εμπεδώνει μέσα στην ίδια τη θεωρία του κατεστημένου, μια ρήτρα που εξασφαλίζει την προσδοκώμενη θέση του στην άσκηση εξουσίας ως κήρυκας του λαού.

Συνεπώς, η πολιτική του χαρισματικού ηγέτη λειτουργεί μέσα στο τρίγωνο πολιτικός-κατεστημένο-λαός, όπου ο πολιτικός, ενδυναμωμένος από τον λαό, επιχειρεί να υλοποιήσει ένα συλλογικό όραμα, αντιπαρατασσόμενος στα ιδιοτελή συμφέροντα του κατεστημένου. Αυτή η διαδικασία γίνεται ιδιαίτερα επίκαιρη, όπως επιχειρηματολογεί ο ίδιος, σε περιόδους κρίσης, όταν ένα αβέβαιο κατεστημένο αντιμετωπίζει σοβαρές δυσκολίες στη «διατήρηση της συνοχής και της ισορροπίας δυνάμεων στην εσωτερική του διάρθρωση.» Σε τέτοιες περιπτώσεις, «η αντικατάσταση του κατεστημένου με νέες πολιτικές δυνάμεις αποτελεί όρο για την οικονομική και κοινωνική πρόοδο της χώρας, για τη συνειδητή επιδίωξη υψηλών ρυθμών προόδου, μορφώσεως και βιοτικού επιπέδου». Η κατάσταση στην Ελλάδα που προέκυψε από την «Αποστασία», σύμφωνα με τον Παπανδρέου, αποτελούσε ακριβώς μια τέτοια κρίση, δίνοντας στις προοδευτικές ηγεσίες τη δυνατότητα να παραμερίσουν το παλαιό κατεστημένο. Ωστόσο, η άνοδος των προοδευτικών δυνάμεων θα σήμαινε κάτι περισσότερο από την αντικατάσταση του παλαιού από ένα καινούργιο κατεστημένο. Αντίθετα, «όσο μια πολιτική διαδικασία γίνεται δημοκρατική, όσο προχωρεί ο εκδημοκρατισμός των κομμάτων και της πολιτικής εξουσίας, το κατεστημένο φθίνει σαν πυρήνας πολιτικής δυνάμεως και δίνει τη θέση του στην έννοια της πλήρους και κατοχυρωμένης λαϊκής κυριαρχίας». Ο Παπανδρέου λοιπόν, αξιοποιεί τη μαρξιστική ιδέα της «φθοράς του κράτους» μπροστά στην ανάδειξη μιας «κοινωνικοποιημένης ανθρωπότητας», μετασχηματίζοντάς την στην ιδέα της «φθοράς του κατεστημένου» μπροστά στην ανάδειξη της «λαϊκής κυριαρχίας». Ταυτόχρονα όμως δίνει θεωρητική διάσταση στη χαρισματική πολιτική που θα γίνει το σήμα κατατεθέν του.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ «Η ΜΑΤΙΑ ΤΩΝ ΑΛΛΩΝ» ΠΡΟΣΛΗΨΕΙΣ
ΠΡΟΣΩΠΩΝ ΠΟΥ ΣΦΡΑΓΙΣΑΝ ΤΡΕΙΣ ΑΙΩΝΕΣ (18ος-
20ός), ΜΕ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΑΤΕΡΙΝΑΣ ΔΕΔΕ ΚΑΙ ΔΗ-
ΜΗΤΡΗ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, ΜΕ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΕΣ
ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΝΔΡΟΜΑΧΗΣ ΜΑΡΟΥΔΑ ΚΑΙ
ΤΗΣ ΒΑΛΛΙΑΣ ΡΑΠΤΗ, ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ ΑΠΟ
ΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΣΙΜΩΝΕΤΑΤΟΥ ΣΤΟ ΤΜΗΜΑ
ΜΗΧΑΝΟΓΡΑΦΗΣΗΣ ΤΟΥ ΙΝΕ/ΕΙΕ ΚΑΙ ΤΥΠΩΘΗΚΕ
ΑΠΟ ΤΟ «ΚΕΘΕΑ ΣΧΗΜΑ+ΧΡΩΜΑ», ΤΟΝ ΦΕΒΡΟΥ-
ΑΡΙΟ ΤΟΥ 2012.

